

С. ТОМАШІВСЬКИЙ.

УГОРЩИНА І ПОЛЬЩА

НА ПОЧАТКУ ХVІІІ В.

ЛЬВІВ, 1909. [1913]

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського

ЛННБ України ім. В. Стефаника

01239428T

№ 168657.

И-61.793/211/2

9(Δ438+Δ439) „17”

2 карт-ки сест. Кам.

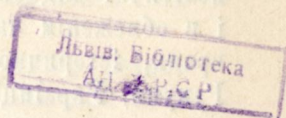
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

~~283.559~~³

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР
№ И 61.794 ✓

25.188

Угорщина і Польща

на початку XVIII в.

Написав Стефан Томашівський.

Вступ.

§ 1. Проблем і загальна схема історично-політичних відносин межи краями по сім і тім боці Карпат; погляд на угорсько-польські відносини політичні в XVI і XVII вв.; державний упадок Угорщини; роля Польщі і Франції в історії того упадку. — § 2. Характеристика європейської політики на початку XVIII в.; політична ситуація серед європейських держав; історично-політичні симетрії; положіння Польщі й Угорщини.

§ 1.

Карпатський хребет гірський мав від найдавніших часів велике політичне значіння, як природний скелет, коло якого укладали ся державні будівлі народів середньої та східної Європи. Се одна з тих природою покладених меж, які усунути дармо силкуєть ся воля визначних одиниць та цілі зусилля держав. Та не вважаючи на сю тривкість обостронні зносини були завсїди живі: племінні, суспільно-економічні, політичні і релігійні, прихильні собі і ворожі, воєнні і культурні взаємини не переводили ся ніколи¹⁾. На сім місци інтересують нас тільки

¹⁾ Що до перших, племінних, інтересно се, що на зверхнім боці Карпат нема племена, яке не жило б у внутрі їх лука: Румуни, Українці, Поляки, Словаки а навіть Німці; хоч не всюди єсть свідомість племінної єдности, як ось: закарпатські Поляки мають себе за Словаків, а моравські Словаки за Чехів.

політичні відносини і впливи, і то на обмеженім просторі і в обмеженім часі. З усіх племен, що осіли в прикарпатських краях, історично-національну індивідуальність здобули тільки: Румуни, Українці, Поляки і Чехи — по зверхнім боці, та Мадяри — по внутрішнім. Отже тільки між ними може бути мова про політичні відносини. Лінія обопільних впливів Українців та Мадярів розтягала ся від Штіюльського (Роднянського) переходу по верхівя Топлі; лінія польсько-мадярська звідси по Яблунський перехід. Від половини XIV в. на цілім сїм просторі стає напротив себе тільки два державні організми: Польща й Угорщина. Перша з них переймила одначе у спадщині політику галицько-волинської держави з огляду на Закарпатє, хоч і пізнійше прокидаєть ся на Русь ще часом відгомін давньої самостійної державної політики. По другім боці, до першої половини XVI в. бачимо державну одноцільність, опісля аж під кінець XVII в. розбиту на два політичні організми: габсбурьську Угорщину та півтурецький Семигород; опісля все Закарпатє стає знов одноцільною державною формацією габсбурьскою. В другій половині XVIII в. стає і північний бік габсбурьским, одначе сей факт не міг знівелювати дотеперішніх історичних окремішностей, опертих на природних фізичних основах. В XIX в. почав ся зворот у напрямі до давніх відносин.

Від кінця X в., коли починають ся певні історичні відомости про політичні відносини межі краями по обох боках середніх Карпат аж по кінець XIX в. обопільні зносини підпадали дуже значним переминам у змісті і формі, в залежности від політичної долі народів по сїм і по тім боці гір. Їх можна зібрати в окремі, розмежовані між собою, періоди. Перший граничний пункт треба покласти на половину XIV в., себто кінець галицько-волинської держави. Тут закінчив ся цілий ряд політичних змагань, що мали на меті державну експанзію на сей і на той бік гір. Сей перший період ділить ся на два рівнобіжні напрями: угорсько-руський та угорсько-польський. Наслідки тодішніх відносин мають свій епілог ще при кінці XIV і поч. XV в. (справа Галичини).

Другий період обіймає час від половини XIV в. до кінця 1-ої четвертини XVI в. (1526 р.). Він уже тільки угорсько-польський, з характером наскрізь династичним. На той час припадає дві персональні, польсько-угорські унії, та ягайлонська династична спільність для обох держав. Експанзивних стремлінь не слідно по жаднім боці, се час, коли і в Польщі і на

Угорщині ішла сильна еволюція внутрішнього соціально-політичного устрою.

Рік 1526 поклав кінець нормальному державному розвитку Угорщини. Наступає близько двовіковий політичний заколот і завзята міжнародна боротьба за наддунайську країну, боротьба одна з характеристичних для т. зв. нових віків. Сей період триває до 2-ого десятка XVIII в., себто до 1711 (чи там 1718) р., кінчить ся повною утратою державного становища Угорщини, хоч не повним знищенням її політично-соціальної індивідуальности. Відносини Угорщини в тім часі до Польщі мають инший характер, аніж попередю, вони достроїли ся до змінених обставин по сім і по тім боці Карпат. Їх треба поділити знов р. 1660 (рік смерти кн. семигородського Юрія II Раковці). Коли в першій частині Угорщина розпоряджає ще якими такими останками власної державности, то від 60-их р. XVII в. сі останки швидко затрачують ся, глядаючи конвульсійно опори й помочи у сусідних держав, між тим у Польщі. Протекторська т. ск. роля Польщі характеристична для тодішніх відносин.

В дальшій періоді бачимо повну затрату політичних ниток між обома сторонами¹⁾. Польщу постигла в тім часі аналогічна державна смерть, як перед тим Угорщину. Найновіший період угорської історії, а разом з тим і угорсько-польських відносин розпочав ся в половині XIX в.

В політичних відносинах між Польщею й Угорщиною окреме становище, майже незалежне від головних моментів, оперте на власних політичних мотивах, займає т. зв. спишське староство. Зложене з 13-ц, незв'язаних навіть територіяльно місточок, дістало ся ще 1412 р. до Польщі, хоч не стратило деяких правнодержавних зв'язей з Угорщиною. Спишські старости мали зовсім окреме становище серед польських достойників, вони вели політику зовсім на власну руку і не все були пасивними свідками подій, які розвивали ся на Угорщині. Особливо від коли староство се стало *de facto* дідичним в родині Любомирських (1591), то імена старостів стрічаємо в угорській історії на кождім кроці, звичайно незалежно від становища, яке займала тодішня польська держава, або в яким напрямі ішла політика польських королів.

¹⁾ За такі не можна мати формальний бік анексії Галичини 1772 р., як колишнього угорського краю.

Отже загальна схема історії політичних відносин межі Передкарпатем і Закарпатем. Тема приваблива для наукового представлення в продовж цілого часу. Та воно ще мало дозріло з тієї причини, що велика більшість цих партій або ще зовсім не тикана, або має лише початки монографічного оброблення. На сім місци хочу дати причинок до вияснення форм довгого історичного контакту двох сусідніх країв, кинувши жмут світла на один момент того контакту — в часі останньої дії боротьби Угорщини за свою державну незалежність, на початку XVIII в. Для зрозуміння самої боротьби й угорсько-польських відносин серед неї мусимо приглянути ся троха ближше довгому процесови упадку угорської держави в XVI та XVII вв.

Рік 1526 приніс Угорщині розрив на дві, опісля на три часті: габсбурзьку, семигородську та османську. Відносини межі ними не могли ніколи поладнати ся тривко і крили в собі велику силу матеріялу на конфлікти. Габсбурґи стреміли безупинно, хоч не все щасливо, до того, щоби цілу Угорщину з Хорватією анексувати як дальший комплекс земельних набутків. Угорська маґнатьська опозиція, противна сим стремлінням, мусіла з konieczности оперти ся на одній з сусідніх держав, на Польщі або Туреччині. Оперла ся на Туреччині і вратувала при її помочи незначну тїнь державної незалежності — турецьке васальство Семигород, а тимчасом опікунка, Туреччина, загарбала велику частину Угорщини під свою безпосередну власть на 1½ столітя.

Та при тім усім семигородське князівство не могло уратувати угорської державности; турецька інтеренція в угорські справи опізнила тільки процес її упадку, заховуючи останки так довго, доки страшна для Європи була османська сила. Тому то становище семигородських князів було дуже трудне; вони обертали ся раз-у-раз якби межі молотом і ковалом, байдуже кого назвемо молотом а кого ковалом, Австрію чи Туреччину. Всеж таки турецька протекція давала Уграм деяку користь, деяку тїнь політичної незалежності; натомісь зближене до Габсбурґів, поминувши репресії з боку Порти, могли показувати в перспективі деякі економічно-соціальні користи, одначе при тім зовсім певну утрату політичної самостійности. Семигородські князі ведуть отже переважно турецьку політику. Се дає їм ще й ту вигоду, що вони стали якби представниками угорської національної ідеї; і та частина Угорщини, яка опинила ся в руках Габсбурґів, бачить в Трансильванії щось якби синтезу

своїх національно-політичних стремлень, а в її князях збирачів розсіпаних країв корони св. Стефана. Дійсно так і було; були часи, коли здавало ся, що Габсбурги будуть примушені уступити зовсім місця сим претендентам, прим. підчас 30-літньої війни¹).

Третью політичною силою, яка могла відограти велику роль в історії Угорщини, була сусідня Польща. Політичний інтерес її вимагав дійсно мати уважне око на угорські справи і запевнити собі в них поважний голос в часі розпаду держави. Давніші династичні звязи і політичні відносини були вповні достаточним пунктом виходу в сїм напрямі. На ділі ж Польща не вміла використати свого сусідства, хоч нагоди і корисних обставин не хибувало майже ніколи в XVI та XVII вв. Вже підчас боротьби Фердинанда й Івана Заполі була така нагода, тільки слабо використана. Швагер Заполі Жигмонт I виступив був у ролі посередника (оломунецькі трактати 1527 р.) і недвозначно стояв по боці Заполі. Та на щось рішучого Польща не здобула ся. Великоварадинський трактат (1538) відбув ся без участі польської політики, так само трактат у Мюльбаху і навіть пізнійший поворот Івана Жигмонта на семигородський княжий стіл. До смерти сього князя угорські представники політичної незалежності не мали від Польщі нічого, крім симпатій з причини династичних звязей, хоч глядано в ній дечого більше.

Тісніше зближують ся обі сторони по смерті Івана Жигмонта Заполі. Князь Стефан Баторі став польським королем против австрійського архикнязя. Що правда мусїв він відступити угорські краї своєму братови Христофови, одначе не перестав ніколи снувати далекосяглих політичних плянів в угорських справах: він задумував при помочи Польщі перевести реставрацію угорської держави з перед 1526 р. Після його смерті наступає знов повне відчуженне Польщі від Угорщини, і семигородські князі глядають порозуміння з Габсбургами. По невдалих пробах габсбурської політики запевнити собі Семигород від

¹) Семигородські князі володіли майже постійно окрім самого Семигорода ще й сусідніми столицями Угорщини. Навіть по 1664 р. полишив ся їм Марамарош. В часі найбільшої могутности Семигорода, 1613—1660, границя габсбурських володінь лежала на заході від р. Шайо. З огляду на посілости поза властивим Семигородом князі звали ся *præfatum adnexatum Hungariae domini*, деякі титулували ся князями (*dux, princeps*) Угорщини, а навіть королями (Заполя, Ж. Баторі, Бетлен).

родини Баторі, починають семигородські князі від пол. XVII в. зі свого боку стреміти до виконання плянів Стефана Б. — виступати в ролі опікунів цілої Угорщини, навіть габсбурзької, піддержувати тамошніх мальконтентів і примушувати тим способом Габсбургів до певних уступок на користь угорської автономії. Коли князем став Стефан Бочкай (1604—6), противник Габсбургів, тоді знов глядає він підмоги в Польщі, удержує з нею живі політичні зносини, одначе справа не ішла далше дипломатичних пересправ. Становище князя, при турецькій підмозі, було доволі сильне (се показує віденська згода 1606 р.).

Найсвітліший час в історії Семигороду — то панованне Габрієля Бетлена (1613—1629), а за ним двох князів з родини Раковці, Юрія I та II (1630—1648, 1648—1660), отже мало не пів столітя. До них належали також значні простори Угорщини, східної та північної. Відносини до Польщі живі в тім часі та мають зовсім инакший характер ніж попередю. Теперішні князі лучать ся з ворогами Польщі, Швецією, Брандєбургією, Хмельницьким, виступають як претенденти до польської корони і неначе проявляють традиційні претенсії давніх угорських королів до Галичини. Юрій II Раковці піднімає похід на Польщу, пристунає до міжнародної спілки, що має розібрати Польщу, тільки що все кінчить ся для нього катастрофою (1657).

З замішань, які виресли по смерті сього авантюриста, скористала й Австрія загорнувши більшу часть угорських столиць, що було також признане з боку Туреччини в вавварьськім мирі 1664 р. Семигородське князівство продовжало ще своє істнованне під кн. Михайлом Анафі, одначе вже зовсім безсильне. Натомісць анексія Австрією цілої північної Угорщини по Мармарош зродила цілий ряд конфліктів між австрійським правительством і угорськими маїнатськими сферами, які з одного боку не могли переболіти нового політичного упадку та щораз прикрійше відчували заходи цісаря коло політично-суспільного перестрою Угорщини. Невдоволенне на сих основах довело до звісної змови маїнатів і австрійських репресій з її приводу.

Маїнати-змовники гляділи помочи в чужих державах, спеціально у Франції, між тим і в польських політичних кругах, спроваджуючи польсько-угорські відносини на новий шлях. Від сеї змови починаєть ся окремиї період в історії Угорщини, ціла низка оружних повстань і дипломатичних заходів, щоб визволити Угорщину від австрійського панованя. Се т. зв. часи „куруців“. До сеї боротьби угорських ірредентистів причиняєть ся

сильно політика чужих держав, найбільше Туреччини і Франції, в яких інтереси було причинити ся до упадку габсбурзької сили. Польща стоїть також у близьких зносинах з угорською опозицією; хоч характер їх більше пасивний, всеж таки і се впливає на розвій і хід угорської боротьби.

Угорсько-польські зносини того часу ваяуть ся головню з маґнатською змовою та повстаннями Телекія й Тикілія¹⁾. Оба сі „королі куруців“ заходили ся пильно коло того, щоби приднати собі польського короля Яна Собеского, коли вже не для оружноі підмоги, то хоч для посередництва між ним і цісарем. Та головна протекторка угорських маґнатів, Туреччина, вишла тоді дуже фатально на війні з цісарем. Від облоги Відня почавши Турки уступають раз-у-раз з Угорщини, яка стає отвором для повного введення австрійського режіму в сім краю. Карловацький мир поладнав сю справу формально.

Здавалось, що 175-літні змагання Габсбургів закінчать ся повною і тревалою анексією Угорщини, одначе невдоволена інкорпорацією і її наслідками угорська шляхта, викликала ще один акт боротьби против Австрії під проводом Франца II Раковці, боротьби одноі з найсильніших і найголосніших, які доси були (1703—1711). Вона кінчить ся побідою австрійської політики і ліквідацією на довгий час сепаратистичних стремлень угорської шляхти. В сім останнім акті Польща відіграла більшу роль, ніж у попередніх фазах. Зображене угорсько-польських зносин політичних в тім часі (1701—1718) — отсе предмет нашого оповідання.

З повисшого загального огляду політичних відносин Угорщини в XVI і XVII вв. виходить ясно, що Польща, держава сусідня, з традиціями живих взаємин із Закарпатем, маючи там частину своїх земель, після колишніх експанзивних заходів польських і галицько-волинських князів, мимо широкої династичноі політики Ягайловичів — грала в сих відносинах доволі скромну, пасивну роль, яка навіть не може рівнати ся з політикою Австрії та Туреччини. Що більше, одна з західно-європейських держав мала живійше заінтересованне, важнійшу участь і тривкійший вплив в ході політичних справ Угорщини аніж Польща. Се Франція. Від кінця XV в. французькі королі були в постійній ривалізації з Габсбурґами, тому використовували

¹⁾ Tököly (чит. Тикілі) писав ся сам ватажок куруців; тепер пишуть се імя правильійше Tököly (чит. Тикіль), одначе ми не маємо причини змінати автентичноі форми його імени.

всяку нагоду, щоб ослабити сили противників. А найзручніше було се робити в Угорщині в формі т. зв. диверзії, коли головна боротьба вела ся на заході Європи. Злука Угорщини з Австрією припадає як раз на час дуже скрутної ситуації французького короля Франца I (битва під Павією 1525 р.), тому французька дипломатія простягає руку турецькій політиці взагалі, в угорських справах особливо. Від того часу не було на Угорщині ані одного австрійсько-угорського конфлікту, в котрім не була б чинна, сильніша або слабше, рука зручної французької політики. Особливо від смерти кн. Юрія II Раковці вона була *springus movens* всіх головних подій на Угорщині; вона доводила до турецьких війн 1664 і 1683 р., вона піддержувала угорську опозицію против Австрії, брала в опіку провідників повстання, підпомагала їх грошми та людьми; вона дбала про прихильну для Угорщини політичну ситуацію, снує пляни навіть розбору австрійських країв, а головно старала ся приєднати для угорських плянів Польщу. Тим способом навіть та скромна участь Польщі в угорських справах єсть не так впливом якихось власних стремлінь, а радше рефлексом волі і заходів політики версальського двора. Як ввійшли Угри на французькій протекції — про се буде нагода сказати дещо на иншій місці.

Вплив инших держав на угорські справи був уже в порівнанню з Францією значно менший, хоч не зовсім безслідний. Сюди належать: Англія, Голандія, Швеція, Прусія, Росія та деякі німецькі князівства як Баварія. Вплив Польщі, хоч загалом слабкий, за те був більше тривкий, що впливало з сусідства країв. Яка була причина слабости польської політики — пояснити може тільки загальний стан тодішньої Річипосполитої, який виступив в цілій наготі своїй якраз в часі останнього акту угорської боротьби, себто на початку XVIII віку. Погляд на політичну ситуацію в Європі того часу покаже відразу міжнародне становище Польщі, а характеристика внутрішнього її стану пояснить його найкраще.

§ 2.

Початок XVIII столітя по своїм характері мабуть не має в цілій історії Європи собі пари. Від Гібральтару по Біле море ревіли гармати, від моря Німецького по Чорне безліч боєвищ покритих людськими кістками. Кільканайцять років царювали воєнні божества самодержавно в Європі, обдаровуючи її дуже щедро

всіми наслідками свого панування: спустошенням, вилюдненням, заразами, упадком економічного й культурного життя і такими іншими благодатями. Усього того моря крові, яке виливалося стільки літ, вимагали політичні інтереси тодішніх європейських держав. Розуміть ся, під сими політичними інтересами крили ся дуже неоднакові реальні мотиви і причини: династичні, державні, економічні, національні, ба навіть релігійні. Правда, сі останні — то тільки легкий відгомін минулих часів та минулих смертельних танців, тепер вони тільки тут і там служили як декорація, як що їй було потрібно... Без сумніву, найсильніші мотиви в тодішніх війнах були династичні, чи як хто схоче — державнодинастичні. Тодішні гасла: Бурбони, Габсбурги, Стюарти і т. ин. се не були формальні поняття, за якими крили ся реальні інтереси народів; се самі реальні прояви. Така суцесійна війна еспанська викликана самими тільки династичними амбіціями Бурбонів та Габсбургів; так само напад Августа II на Ливонію не мав иншої ціли, крім династичної. Або що инше руководило політикою Пруссії, як не бажання роду Гогенцолернів? Навіть Англія, в якій економічні інтереси вже здавна були піднесені до степеня головного державно-політичного чинника, не була вільна від династичних тенденцій. Розуміть ся, економічні інтереси виступили в сих війнах також рішучо: ціла політика Голандії була подиктована найбільше економічними інтересами. Богато їх в політиці Швеції, Росії, Данії... Все таки у переважної більшости держав не всі економічні мотиви виступали на верх, вони крили ся глибоко під вибуяним егоїзмом династичної політики (*l' état c' est moi*), коли вже прогомніли релігійні гасла з їх раціями стану та ще не прийшов ледви заповідав ся, освічений абсолютизм, який ніс новий клич: *salus publica*, а державних керманців робив першими слугами держави. Тепер сі керманчі таких аспірацій ще не мали; вони хотіли бути першими панами, необмеженими власниками своїх земель, орудуючи ними не тільки самовільно, але й цинічно. Самоволя у політичних цілях та цинізм у виборі доріг їй були прикметами не самих тільки володарів, ними захоплювали ся й їх піддані, більші і менші. Піддані чули себе щасливими, як могли достачати своїм володарям коханок. Правду сказати, в руках тодішніх метрес було не раз більше власти ніж у коронованих помазанців... „Говорити про політику, значить старати ся виставити в чистім і добродійнім виді людську підлість й інтриганство“ — можна сказати про ті часи словами Фридриха В.,

ще може справедливійше ніж він про сучасні собі.

Європейські держави стрічали нове столітє з деяким острахом, що родить ся у всіх непевних політичних ситуаціях, удержуючи переконанне, що ще не всі рахунки меж державами вирівнані, що уклад державних сил Європи не знайшов ще того пункту, що приносить політичну рівновагу і дає на якийсь час забезпеченне від тяжких потрясень, доки вибухової матерії не збиреть ся стілько, щоб зруйнувати сю рівновагу.

Перед самим порогом XVIII в. прийшов, як здавало ся, початок розвязки турецької справи, прийшла нова епоха в історії т. зв. орієнтальної квестії. Карловацький мир (1699) дав вимовний доказ, що турецька мілітарна сила, ще недавно така грізна для Європи, схиляється рішучо до упадку; показало ся, що вона не в силі витворити нових форм політично-суспільного життя та орудує самими тільки пережитками, колись страшними, та тепер безсильними супротив розвинених засобів європейських держав.

При сій частинній ліквідації історичної ролі Туреччини головний зиск мали Габсбурґи добивши ся, мало не в цілости, своєї давньої політичної мети — захоплення угорських країв. Іншим спільникам християнської ліги дістали ся менші паї, Польщі — Поділе й Україна, забрані перед 27 роками; Росії — новий набуток Азов, що давав перший приступ до моря; Венеції — Пеллопонез. Всеж таки було певно, що турецька справа ще не полагоджена на дальшу мету. І Габсбурґи тільки під примусом обставин згодили ся на закінченне війни, і Туреччина занадто великі потерпіла страти, щоб не скривати бажання реваншу. До того ситуація на Угорщині вимагала з боку Австрії спеціальної уваги і журби, тим більше, що давна політична приятелька її, Франція, так і ждала, щоби запрягти всіх габсбурґських ворогів до воза власної політики.

Безмежний еґоїзм бурбонської політики, який уже 70 літ колотив в Європі, зазнав коротко перед тим деякого стриму. Райсвайкський мир (1697 р.) дав вперше почути Людвикови XIV, що боротьба против переважної коаліції європейських держав таки трудна. Франція, що правда, не тратила нічого, але й не користала. Се зупиненне ненаситности Людвига XIV було заслугою не самих Габсбурґів, німецьких і єспанських, против котрих було звернене вістре французької армії і дипломатії; заслуга ся належить передусім Англії, чи там її королеви Вільгельмови. Англія виділа у Франції все те, що ненавиділа у Штюрґів,

окрім того бояла ся швидкого економічного зросту Франції (меркантильна система Кольберта, швидкий зріст французьких колоній в Америці) і тому була режісеркою всіх противфранцузьких коаліцій. Се довело до династичного і політичного зближення до другої морської держави — Голандії, яка полишивши на боці давні господарські рахунки з Англією мусіла боронити своїх морських привилеїв від французької небезпеки і стала вірною союзницею Англії на довгий час. Завязуючи згоду 1697 р. обі сторони, французька і габсбурьско-коаліційна розуміли добре, що се не мир, а радше тимчасове перемирє, потрібне для того, щоб набрати нових сил до боротьби. Такого приготування вимагала передусім справа еспанської сукцесії, яка, по тогочасним переконанням, мала рішати про дальшу долю обох ворожих родів, Габсбургів та Бурбонів. Вибуху нової війни чекано з напруженням. Обі сторони приєднували собі помічників, навіть в самій німецькій державі.

Цісарство ішло швидкою ходою до повного упадку. З одного боку триумфи французької політики і шведського оружа, з другого вибуялий індивідуалізм та сепаратизм німецьких князів довели до того, що „римська імперія німецького народу“ перестала відповідати тодішнім поняттям держави. Не тільки король французький, але й сам цісар мусить шукати, приєднувати і трактатами забезпечувати собі німецьких князів, окупивши ся при тім нераз грубо коштом власної суверенности. Політика головних князівств має характер зовсім відосередний: самі навіть Габсбурги, представники німецької державної ідеї, пересунули свої інтереси поза межі імперії, на справи угорські і балканські; саксонський курфїрет звернувши всю свою увагу на Польщу, на сім терені будує величаві замки на леду і довгий час не знає, кому подати помічну руку Леопольдови чи Людвикови; бранденбурьські Гогенцолерни виступають радше як пруські володарі, а не бранденбурьські електори; саме тепер за ціну воєнної помочи Габсбургам стають вони пруськими королями (1701) і захоплюють ся плянами сполучення Бранденбургії і Прусії коштом Польщі; ГанOVERське нове електорство захопить ся незабаром англійською політикою і боротьбою з Штюартами; вкінці Баварія іде зовсім на услуги французької політики. Отже, як бачимо, сама Німеччина крила в собі масу запального матеріялу до політичних конфліктів, не то державного значіння, а міжнароднього, європейського.

На півночі серед скандинавських держав не переводив ся

давний антагонізм ізза панування над Балтійським морем; Швеція, по глибокім внутрішнім упадку і шляхотській анархії 60-их і 70-их рр., перейшла що тільки тяжку внутрішню кризу (редукція коронних дібр), а смерть Карла XI (1697) розбудвила апетити сусідніх держав, Данії, Росії та польського короля, щоб загорнути шведські посілости. Московщина перебувши також недавній внутрішній заколот, діставши ієніяльного володаря, готовила ся відограти політичну ролю, якої доси не мала. Перша діяльна участь її в політичній акції Європи, в турецькій війні (1684—1699) здобула їй певну політичну повагу і доволі значну користь. Царь Петро чекав тільки закінчення карловацького мира і його ратифікації, щоб сягнути по далеко важнійший здобуток, страчений від часів Івана Грозного, по звісне „віконце до Європи“.

А Польща? Тодішня Польща — се вже відсвівана пісня в політичнім світі. Коли відділити польського короля від самої Річипосполитої, то ся остання не має майже ніякої активної ролі в політичнім житю поч. XVIII в. З королем Собеским скінчила ся самостійна роля Польщі в європейській політиці, і по довговіковій тяжкій внутрішній хоробі починають множити ся ознаки передсмертної агонії. В тім часі стає вона зрядом для політичних плянів інших європейських держав. Тій ролі Польща опирала ся ще за Собеского, тепер приймила її добровільно на себе, розбуджуючи приспані бажання сусідніх держав до територіяльного зросту її коштом.

Серед яскравого образу тодішньої європейської політики виступає й Україна — останній раз вона бере участь в європейській політичній боротьбі, участь — найвизначнійшу від часів Хмельницького. Результатом її було вичеркнення України з ряду політичних чинників в Європі; а за тим — страшна реакція в національнім житю на ціле столітє.

Як бачимо, в чотирьох пунктах збирав ся запальний матеріял, здібний не тільки викликати загальний смертельний танець між державами, а ще й відновити давні конфлікти. Се були: справа еспанської сукцесії, справа балтійського моря, справа угорська і справа польська. Дві перші мали більше остру, акутну форму, останні більше продовжну, хронічну. Вони то розпалили загальну європейську війну, чи там ряд війн: т. зв. другу північну (1700—1721), сукцесійну еспанську (1701—1714), угорську (1703—1711), російсько-турецьку (1711) й австрійсько-турецьку (1716—1718).

З різнородного, тяжко проглядного образу тогочасного

bellum omnium contra omnes постараємо ся кинути більше світла на події в прикарпатських краях. Карпати були межею між головними тодішніми сферами. З одного боку все вязало ся зі справою сукцесийної війни, з другого боку з північною. Обі сфери подавали собі часто руки і перехрещували ся на сій межі, захоплюючи нераз противний бік, комплікуючи політичні інтриги, утрудняючи їх розв'язку. Політичні сили розмістилися тоді дуже симетрично. З одного боку еспанська спадщина, з другого Балтійське море були сими кістками, за які гризли ся європейські держави й династії. Тут боротьба против політичної і мілітарної переваги Франції, там Швеції. Против них стоять дві коаліції: австрійсько-англійсько-голяндська і російсько-польсько(саксонсько)-данська. Політика Франції і Швеції сходила ся в багато пунктах з собою і відносини меж ними були цілий час приятні. І з досить анальоїчним наслідком покінчили ся для них сі війни — глибоким внутрішнім упадком. Так само й обі коаліції зближають ся часто з собою, роблять собі взаємні прислуги. Франція викликає против Австрії диверсію в Німеччині (Вігельсбахи) й Угорщині (Раковці); подібно Швеція покликуює в Польщі до життя шведську партію, ставить Лещинського против Августа, а Мазецу против Петра. Обі держави глядають в остаточности підмоги в Царгороді. І на півночі і на полудні були дві невеликі ще держави, які своєю хитрою політикою поводи вибивали ся на верх, перекидаючи ся то на сей то на той бік уміли забезпечити собі поважні користи з ослаблення обох ворожих сторін; се Прусія і Сабавдія, *homines novi* в сімі коронованих монархів Європи. А вже мабуть найбільше подібностей в обох сферах показують Польща й Угорщина. Обі суєдкі близькі собі історичною долею і соціально-політичною структурою, обі *morituri*, хоч не в однаковім стані, грали переважно пасивну роль, обі були теренами для політичних інтриг і експериментів могутних сусідів; тому й обі стають силою конечности взаїмними приятельками. Таких симетричних та анальоїчних прояв можна підшукати більше...

Маючи на меті звернути головну увагу на обоїльні відносини Угорщини і Польщі на початку XVIII в., не можемо з висше назначених причин робити сього без огляду на загальноєвропейські події. Для зрозуміння сих відносин будемо часто примушені давати позір і на головні центри тодішніх політичних інтересів; звичайно тільки їх рефлексом показують ся угорсько-польські відносини.

I.

§ 1. Політика Габсбургів на Угорщині; різниця політично-соціальних типів Австрії й Угорщини; угорська державна ідея; ціль габсбурзьких заходів; анексія краю і внутрішній перестрій; замах стану 1673—1679; прешбурзький сейм 1687 р. і його реформи; абсолютизм і податкові октроа; пляни політичних, соціальних та економічних реформ; релігійна політика. — § 2. Причини неоводження політики реформ; соціально-політичний консерватизм угорських націоналістів; „золота воля“ й автономізм угорських вельможів; хиткість і незручність австрійського правительства; невдоволене Угрів і його характер; причини повстання і перші його прояви.

§ 1.

Угорська політика Габсбургів належить до тих історичних проявів, які у своїм початку здають ся зовсім простими і легкими, та коли приходить до виконання діла, коли політичний плян має стати дійсністю, мусить ся поневолі побачити і зрозуміти, яка се складна, скомплікована справа, як до неї чіпають щораз то інші, не менше важні, переносять її на широку арену, переміняють її з локальної у річ з загальним політичним значінням, як одна трудність родить другу, і в результаті — переведенне пляну стає трудне, ба й навіть неможливе. Такі прояви подібують ся найчастійше в політиці тих держав, що орудуючи малими, розмірно, засобами поривають ся на великі здобутки, яких удержане й асимільоване переходить їх реальні сили. Сюди належать найперше ті держави, що свою експанзивну силу проявляють в „уніях“, у „щасливих подружках“, у здобуваню великих політичних посагів. На сім поли Австрія, як відомо, здобула першенство, а за нею Польща, Еспанія й ин. Та такі політичні подружа в історії ані трохи не мають більше щастя, як і смертельні, людські... Розвід — се найзвичайніший наслідок, або й ще гірше, як що сторони зовсім недібрані. В кождім разі, не дуже дібрана була політична спілка Австрії й Угорщини.

Оба сі політичні організми мали неоднаковий історичний розвій, ішли неоднаковими дорогами і виробили з себе неоднакові суспільно-політичні типи. Не диво отже, що сполученє обох організмів, яким мали в р. 1526 увінчати ся давні заходи Габсбургів, ударило в самого початку на великі труднощі й пере-

пони. Коли давніше легко приходило до політичних уній Угорщини з Польщею або Чехією, і угорські магнати бачили в них навіть власну політично соціальну користь, то така унія з Австрією викликала сильне невдоволене у тих самих великопанських кругах. Се станули против себе два окремі політичні типи, відмінні суспільні принципи, неоднакові національні світогляди; отже межі ними мусіло дійти до конфлікту. По австрійській боці — монархізм опертий переважно на середніх верствах з тенденцією до абсолютизму й централізму, а за ним германський елемент з напором до сходу; по угорським боці — аристократично-автономічний республіканізм з сильною расовою індивідуальністю, що зависно стеріг своїх політичних та соціальних здобичей. З того пішло, що Габсбурги здобули собі якутаку прихильність тільки в середніх кругах угорської суспільности — міщанстві, низшим духовенстві та низшій шляхті; против них станула велика аристократія, світська і духовна, при підмозі шляхотської дрібноти. Західня частина Угорщини, де переважали середні стани, була найскоршим і найтривкіїшим здобутком австрійської династії; дальші, середні і східні части, з перевагою великоземельної аристократії, доставляли найзавзятіїших ворогів „німецького панованя“. В інтересі сеї т. ск. національної партії, для удержаня її соціально-політичного становища, лежало — боронити окремішности Угорщини і плекати угорську державну ідею, хочби навіть під опікою Туреччини.

Турецький протекторат довів, що правда до того, що більша частина краю опинила ся в руках протекторки, всеж таки угорська аристократія могла при її помочи вратувати хоч незначну тїнь державної незалежности, в формі османського васальства — Семигорода. Се карикатурне часом князівство удержало угорську державну ідею ще довгий час по 1526 р., та й умираючи передало її пізніїшим поколінням мадярської нації. Се найкраще розясняє причини, чому краї чеської корони, одночасно анектовані з Угорщиною, стратили так скоро і так рішучо свою політичну окремішність, чому її ідея ще й сьогодні не вийшла поза теорію, коли угорська стала вже конкретно дійсною. Семигородське князівство не тільки сповняло сю історичну роль, що удержувало і плекало угорську державну ідею, а ще було резервуаром моральної і фізичної сили тим частинам Угорщини, які перейшли відразу під пановане Габсбургів, в їх боротьбі против внутрішніх політично-соціальних перемін, що ішли з Австрії. Тимчасом нівеляція чеських окремішностей була

проведена в цілості до ста літ.

Підіймаючи в р. 1526 свої претенсії до Угорщини, вितिчила собі габсбурьська політика подвійну ясноозначену ціль: 1) взяти під свою руку всі угорські краї; 2) завести в них такий лад який був і саме тоді вирабляв ся в австрійських краях. Перша ціль мала первісно опирати ся на писаних династичних трактатах, та скоро показало ся, що тільки оружною силою — війною буде можна її здбути. Через се інтереси габсбурьської політики пересунули ся сильно на схід, вони стали одним із найсильніших, довгий час таки найсильнішим чинником т. зв. орієнтального питання; Австрія замотала ся в довгий ряд турецьких війн, що тревали до кінця XVII в., а навіть перейшли у XVIII.

Довгий час Австрія мусіла держати ся оборонної тактики против Турків, і се робило її становище на Угорщині дуже непевним і примушувало до обережності в трактованю угорських справ. В 1664 р. наступає критичний пункт (вашварський мир), а від 1683 рішучий зворот: політика оборони переминяеть ся в політику заборів. Турки раз-у-раз уступають з Угорщини. Одночасно з тим цісарь бажає знищити останок угорської державности — семигородське князівство, яке зрештою тільки і стояло турецькою протекцією. Давніші трактати з поодинокими князями, що мали на меті влучене князівства до габсбурьських володінь, розбивали ся постійно, то на Турках, то на маїнатській опозиції, то на незручності самої австрійської політики й її орґанів, дарма що край був кількома наворотами в руках цісарського війська. Силою трактату 1686 р. край був знов обсаджений військом, а від 1691 р. стає формально габсбурьським краєм, хоч останній князь „панує“ в нім ще до 1697 р. З карловацьким миром всі майже угорські краї були в руках Габсбуртів; тільки змінили ся дещо правні відносини між обома сторонами, замість на акті оперли ся вони також на праві меча.

Друга ціль — перестрою угорських країв на німецько-австрійський лад була також не легка, а ще більше скомплікована. Подучене угорських країв з Австрією припало на початки перемини середньовікового ладу на новітний, як у політичнім так і соціяльнім напрямі. Ся еволюція відбувала ся вчасти несвідомо, стихійними силами суспільної енергії, вчасти пляновим стремлінням монархів, що брали ідейні засоби в тім напрямі з римського права. Вона, попри деспотичний характер поодиноких моментів, коли брати її з погляду загально-історичної ево-

люції, мусить бути названа безсумнівним поступом, хоч у перших її віках представителі її не все були свідомі того. Очевидна річ, що одним із перших завдань Габсбургів стало тепер — втягнути нові краї у таку саму політично суспільну структуру, в такі самі адміністративні форми, в яких були їх дідичні краї. Робили се без теоретичного роздумування про те, чи в історичній еволюції буде се назване користю чи шкодою; вони ішли за домаганнями політичних інтересів своєї династії. Ідучи за гадкою: *unita manus dissipata est fortior*, старали ся приєднати перемену середньовікового ладу, опертого на станових привілеях і локальній самоуправі, на новий абсолютний і централістичний, не тільки в альпійських краях, а ще перецінити сю еволюцію і на новонабуті краї, де — спеціально в Угорщині, право й інституції середньовічні що йно кінчили своє уформуванє. Очевидно, процес сей по сім і по тім боці Литави не міг іти рівнобіжно. Не можна також сказати, щоб єї заходи були дуже енергічні, та — що важне — безперервнї й консеквентнї. Таких прикмет габсбурська політика не мала ніколи. По перших зусиллях Фердинанда в тім напрямі починаєть ся довша реакція — більші і менші уступки інституціям і формам минулих часів. Опісля знов повертає до централістичного абсолютизму, щоб за якийсь час зробити нову уступку для політично-суспільного консерватизму. Ся політика вагання характеристична в історії Австрії, навіть по нинішній день. Остаточно, ті переми, які в альпійських та чеських краях більше-менше укріплено в першій половині XVII в., на Угорщині мали бути систематично заведені в другій половині того самого віку.

Заходи на Угорщині мусіли, очевидно, розпадатися на дві категорії: позитивних і негативних. Перші мали на меті вводити в угорських краях устрій і правні форми австрійські; другі — усувати ті окремішности, якими була богата Угорщина. Розумієть ся, обі дороги ішли часто в парі, деякі реформи мали сей подвійний характер. Найшвидше і найскорше, бо вже за Фердинанда I, вдало ся створити у Відні центральні деякі влади для всіх габсбурських володінь, між тим і для угорських, як прибічну тайну раду (*geheimer Rat, consilium secretum*), скарбову палату (*Hofkammer, camera aulica*) та воєнну раду (*Hofkriegsrat, consilium bellicum*). Так само без великого труду перенесено угорську канцелярію (*ung. Kanzlei, cancellaria hungarica*) з Буди до Відня. Одначе поза те, увійти в саму суть конституційних окремішностей Угорщини було трудно. Заходів в тім напрямі не

25188

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСРЛьвівська Бібліотека
АН УРСР

283553 и. 61.794.

хибувало ніколи, хоч королі раз-у-раз давали запевнення, навіть присягали, що всі угорські звичаї і права, закони і привилеї, всі „національні вольности“ будуть ненарушені.

Тодішня політична етика розгрішувала скоро від таких злочинів... Найбільша проба, ще за виборности королівської влади, була зроблена по т. зв. змові маїнатів (1666—1670). Тоді рішено у відплату за бунтовність знести всі політичні окремішности Угорщини і зрівнати її з дідичними країнами, з їх абсолютизмом, податковими едиктами і т. ин. Та замисли ішли даліше ніж діла: поминувши більші і менші репресії при помочи війська і слідчих трибуналів, накинене деяких податків, видано на поч. 1673 р. цісарський едикт, що касував угорську конституцію, уряд палатина, її „сторожа“¹⁾, і установляв губернатора з радою при боці, зложеною з Угрів і Німців, та давав початок до насильної контрреформації. На ділі ж увесь сей *coup d'état* відбув ся тільки в теорії, нове *gubernium* не здобуло навіть достаточного поля до ділання; натомість широко розкинуло ся переслідуване протестантів, при помочи єзуїтів та самих же таки угорських церковних достойників. Остаточним результатом „замаху“ було викликане руху т. зв. куруців, сеї хвороби, що нищила Угорщину довше одного людського покоління²⁾. По стороні опозиції станув не тільки Семигород, але й Франція, робили ся заходи втягнути Польщу й Туреччину, значна частина північної Угорщини була в руках Тихилія, тому то цісар чув себе в конечности, на просьбу станів, скасувати *gubernium* 1679 р. і пробувати мирного успокоєня Угорщини на еденбурьськім соймі 1681, дозволяючи вибрати нового палатина, признаючи знов певні права протестантам та привертаючи

¹⁾ Проба обходити ся без палатина бувала здавна (1535—1554, 1563—1608), одначе постійно кінчила ся уступкю короля і вибором на соймі нового „королівського заступника“.

²⁾ *Kurucz* = хрестоносець, з лат. *crux* (перший раз підчас хлопської війни на поч. XVI в.); зразу „куруца“ складали ся з сушільної голоти, непевної збиранини, пізнійше сею назвою означувано всіх політичних противників Австрії. Натомість цісарським сторонникам давано назву „лабанців“ (*labancz* = піший вояк). Сі назви стали так загальні, що один французький дипломат міг писати 1705 р.: *Tous les peuples d' Hongrie sont divisées en deux partis qui se distinguent par les noms de labantz et de couroutz* (*Fontes rerum austr. XVII, 457*); а автор *Histoire des revolutions de Hongrie* (A la Haye 1739, 4°) робить порівнянє: *c' étoient les Guelfes et les Gibelins de la Hongrie* (I, 104°).

цілий ряд давних прав і привилеїв, себто даючи нову санкцію угорській конституції, навіть із деякими новими прерогативами. Одним словом замах стану скінчився повною капітуляцією австрійських політиків. Події, які скоро потім зайшли, мало давали можності не додержувати урочистого заповнення цїсаря, що буде тримати ся нових соймових артикулів й інших в тім пильнувати. Від облоги Відня ціла енергія іде на те, щоб захопити цілу Угорщину, а при тім годі було дразнити угорських автономістів і протестантів, радше треба було дбати про їх приєднанє. Здобутє Буди й окупація Семигорода дає вже Габсбуртам рішучу перевагу. І сей момент зараз використано, щоб переперти деякі основні реформи.

Найбільше печуча справа, що підтинала всі дотеперішні самовладно-централістичні заходи Габсбургів, була потреба оперти угорські династичні права на тій самій основі, яка панувала в альпійських краях, себто завести право дїдичности королївської власти. В Угорщині так само як у Чехії та Польщі принцип виборности усунув давнє дїдичнє право. Вже Фердинанд I старав ся, щоб угорські стани признали Габсбургам право дїдичности, але безуспішно, мимо деяких формальних уступок сойму 1547 р. В часі боротьби межі цїс. Рудольфом і архикн. Матїєм сей останній ішов під ласку угорських станів, тому право виборности продовжувало ся далі безупинно. Навіть Фердинанд II і III, в часі найбільшого розцвіту австрійського імперіалїзму, мусїли піддати ся старим правовим звичаям Угорщини. Причина сеї трудности лежала головно в непевности угорських посїлостей з огляду на Туреччину та Семигород. Те саме було причиною неудачі плану дїдичности 1655 р., Леопольд був таки вибраний королем. Аж коли настав звїсний зворот в австрійсько-турецьких відносинах, вдало ся цїсареві зломити дотеперішній звичай. Прешбурський сойм 1687 р. був приневолений, на велике невдоволенє угорської аристократії, завести зміну у конституції в напрямі дїдичности, застерігаючи собі тільки право вибору династії, коли вимруть всі мужеські потомки Габсбургів. Зараз таки проголошено і короновано цїсарського старшого сина Йосифа першим дїдичним королем.

Тїсно з правом виборности короля лучило ся також т. зв. право резистенції, оперте ще на золотій буллі 1222 р. Воно давало угорським станам право виступати оружно против короля, що нарушив би станові привилеї. Той самий сойм 1687 р. присилуваній був отже знести XXXI арт. золотої буллі, який був

уже анахронізмом у правнодержавних поглядах тодішніх часів. Ті дві реформи, побіч опанованя краю військом, створили щойно тепер відповідну основу, на якій можна було забрати ся до переведеня в діло плану політично-суспільного перестрою Угорщини на австрійсько-німецький зразок.

Для заспокоєня перестрашених сими змінами угорських кругів приречено дуже поважно додержувати старанно всіх інших законів, прав і привилеїв краю і станів. Сю обітницю заприягнув новий король, отже сей, що до смерти Леопольда не мав ніякого права мішати ся в публичні справи Угорщини. Самого-ж Леопольда вязали тільки обітниці, стара з р. 1655 і нова з р. 1687. Давню ломав уже не раз, і нової певно не думав ані трохи додержувати. Згори було рішено, що сей прешбурський сойм повинен уже бути останнім законодавчим актом угорської автономії. Навіть видаючи заяву про заховане вільностей не забуто проголосити одночасно противної тому політично-філософичної теорії абсолютизму, опертої на праві завойовника¹⁾. В тім самім часі, коли цісар добивав ся від станів признаня дідичности і скасованя 31 арт. золоті буллї, урядував в Пряшеві надзвичайний воєнний трибунал під проводом ославленого ген. Караффи, сіючи пострах між горішньо-угорською шляхтою: найменше підозріне в участі в рухах Тикилія або симпатії до нього ішло вазнене, засуд — звичайно на смерть, та конфіскація маєтностей. Зупинене сеї прямицької „ятки“, яка зовсім не рахувала ся з habeas corpus угорської шляхти, було одною з ласк цісаря в заплату за уступки сойму.

Здобувши правну підставу для перебудови внутрішнього устрою та зміни управи Угорщини взяли ся до діла скоро, хоч не дуже систематично та без добре обдуманого пляну. На передній плян висували ся дві справи: ревізія конституції та справа податкова. Перша справа не могла, очевидно, бути инакше

¹⁾ Posset equidem eadem ss. caes. reg. mtas regno huic, tot tantisque suis laboribus, periculis, sumptibus et suorum sanguine, non aliter ac postliminio e manibus, quam per duellum contra Turcas recuperato, omni jure novas leges dare, nec non etiam vi armorum victricium acquisito jure belli sibi suisque haeredibus discretim reservare placitisque et convenientibus legibus gubernare; nihilominus pro innata sua clementia vult quam benignissime antiquas in suo vigore relinquere statuumque et ordinum libertates etc. (Mon. Hung. Hist., scr. XXVII, 66; Katona XXXV, 431; Országgyűlési Emlékek XII; пор. зміст меморіялу Берчейїя Августови II і Людвикови XIV 1701 р. у Thaly-a A székesi gr. Beresényi család, II, 371—2).

поладнана як тільки формальним замахом стану. Для цього мала бути покликана окрема комісія, яка передусім повинна вичеркнути з правного ужитку всі книги звичаєвого права¹⁾, з конституційних законів вибрати тільки відповідні для нової цілі та доповнити їх новими; усе те санкціонувати мав король і проголосити як основні закони Угорщини. Справа ся поза дуже загальний проєкт зовсім не вийшла; з нею мабуть не спішили ся у Відні.

Натомість пекуча була друга справа — податкова. Величезні воєнні видатки, які робило австрійське правительство, сипували його думати про зміну податкової системи Угорщини, яка була в загальному державнім бюджеті краєм пасивним²⁾. Надії на відповідну податкову ухвалу сойму не було, а те що він признав би, майже не поліщило б справи³⁾, бо до плачення податків були зобов'язані тільки два стани: селянство і міщанство. Обі ці суспільні верстви були в такім труднім економічнім становищі, що годі було дальше збільшати податкові тягарі сеї *miseriae plebis contribuentis*, щоб не доводити її до розпуки. Як сто літ пізнійше у Франції, накидав ся з усею силою єдиний вихід — розтягнути податковий обов'язок на упривілейовані верстви: маґнатів, шляхти й духовенства. А до того можна було дійти тільки по дорозі примусу (*octroi*) та заводженем ріжних посередних податків і монополів⁴⁾. Таку саму ціль мала ославлена *commissio neoaquistica* (1688 р.). В її руки мали перейти всі маєтності відвойовані від Турків. Кождий, що мав до них претенсію, мусів наперед доказати документально свої права, доказавши — зложити відповідну оплату титулом частинного покриття воєнних коштів; вразі недостаточного доказаного права, маєтність мала бути продана в користь скарбу⁵⁾. Воєнні поведження 1697 р. осмілили уряд до дальших кроків в подат-

¹⁾ Звичаєве право грало в угорськїм публичнїм і приватнїм житю величезну роль, сюди належав також головний продукт старої угорської юриспруденції, звїсне *Tripartitum Verbościanum* (1514).

²⁾ Приходи з угорських податків не давали більше 60.000 гульденів; натомість видатки доходили до пів мільона (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn*).

³⁾ Як що ухвалено 3—4 гульд. з двора (*porta*), то се давало найбільше 30.000 г. (*ibidem*).

⁴⁾ 1686 р. заведено стежплї, 1701 монополь сільний, 1702 тютюновий і т. ин.

⁵⁾ Докладного понятя про діяльність сеї ославленої комісії не маємо, тому що її акти щезли безслідно.

кових справах. Задумано на цілі удержання війська завести сталий податок (*contributio continua*), який мав бути рівномірно розложений як на австрійсько-чеські так і на угорські, а в межах сих останніх рівномірно на всі суспільні верстви¹⁾. В практиці сей розклад був далеко не рівномірний²⁾, одначе тут важна засада загального обовязку. За сьм пійшли й інші октроа, 1699, 1700 й ин.

Цісарський уряд чув себе в праві потягати й упривилейовані верстви до податкового обовязку ще й тому, що тодішня теорія була в цілости по його боці. Як відомо, привилей висших станів підпирано ідеєю про воєнні обовязки сих станів; теперішня війна вела ся зовсім иншими силами, загальний похід (*insurrectio*) шляхти був непотрібний і шкідливий в війні, та й інтересовані не мали до того найменшої охоти³⁾. Значить ся, заміна пережитого воєнного обовязку (*in vicem insurrectionis ex lege debitaе*) на податковий була зовсім раціональним постулятом тодішньої політики і його почато практикувати ще 1693 р.

Се було необхідне ще й тому, що число привилейованих на Угорщині було дуже велике. Окрім високої аристократії, в якої руках була величезна більшість землі, духовенства, також з великими бенефіціями, було ще багато середньої і дрібної шляхти. Ся остання заселювала цілі комітати середньої Угорщини, звісна найбільше під назвою Куманів, Язигів і Гайдуків. „Велике число шляхти, людей нобілітованих чи инших, які користують ся многими привилеями і мають претенсію бути вільні від податків, се річ суперечна принципам доброї управи“ — був погляд кардинала-примаса Колоніча, і уряд хотів сю дрібноту виключити від шляхотських привилей⁴⁾. Всі инші привилейовані мали також поносити податкові тягарі. Велику земельну аристократію бажано перемінити в таку саму дворянську урядничу клясу, як се було вже здавна в австрійських краях, де середньовічні стани поодиноких провінцій, панський і лицарський, зробили місце новому утворови династії загально-австрій-

¹⁾ Hist. des rév. I, 140.   ²⁾ Про се низше.

³⁾ Австрійські круги закидали навіть, що угорська шляхта дуже нерада була побідам над Турками, хочачи задержати Туреччину в ролі роземника на Угорщині.

⁴⁾ Першим кроком до того було видержавлене Язигії й Куманії німецькому ордену Хрестоносців за 500.000 фл. Податковий рескрипт 1700 р. означав, що дрібна, „ходачкова“ шляхта має бути оподаткована на тих самих умовах що й селяне.

ському дворянству, висшому і низшому, що доставляли державі весь континент урядників і офіцерів. В сій цілі мала угорська аристократія передусім стратити деякі привилеї, найважнійший податковий, а далі свій одноцільний соціально-правний характер: найзначнішим родам думано роздати титули графів, баронів і кавалерів, притягнути її до королівського двора і за ціну сеї світлоти, полишена ріжних економічно-соціальних привилеїв та особистих ласк зробити їх знярядом двірської політики; а з усіх тих, що або не мали достаточних засобів або не визначалися старинністю роду, бажано зробити окремих низший дворянський стан, що також повинен би глядіти кар'єри в урядовій службі. Подібно мав бути приєднаний і католицький клир, який також в Австрії грав визначну політичну роль.

Побіч цих проєктів великих політичних реформ укладано широку програму основного упередження економічних і соціальних відносин Угорщини, якої внутрішній стан був дуже оплаканий. Потреба всесторонньої направи давала себе чути здавна і в часі сойму 1687 р. багато говорено про неї. Тодішній палатин Естергазі, боячи ся реформ у напрямі абсолютизму й централізму, пропонував вибране на соймі окремої комісії для сеї справи, та шляхта настрашила ся того і не згодила ся, тим більше, що й австрійські сфери були тому противні. Цісарь іменував (1688) сам таку „комісію для уладження Угорщини“ з людей вповні відданих його політиці, переважно Німців з роду. Душею сеї комісії став кардинал-примас Колоніч, голова незвичайно розумна й енергічна, абсолютист до дна душі, горячий прихильник династії і її політики. „Ніщо не дає пізнати батьківську доброту його величества як рішене трактувати Угорщину так само як Австрію й інші дідичні краї“ — був його погляд на ціль і способи сеї політики¹⁾. Йому то приписувала угорська опозиція ініціативу в заходах уряду знищити красу автономію. Результатом нарад названої комісії був плян упорядкування угорських справ, т. зв. *Einrichtungswerk des Königreiches Hungarn* (1689), твір великої політичної вартости, перша ластівка реформ пізнішого освіченого абсолютизму в габсбурьських краях.

З численних проєктованих тут заходів найбільше політичне значінє має справа кольтонізації Угорщини, сильно спустошеної по Турках, відповідно до афоризму: *ubi populus ibi obulus*. Комісія пропонує стяганє німецьких кольтоністів, щоби край по-

¹⁾ Hist. des rév. I, 139².

воли „германізувати“ й малярську охочу до бунтів людність „утемперувати“¹⁾. Розуміть ся, сей проєкт не треба розуміти по нинішньому, все-ж таки він характеристичний як проблиск пізнійшого йосифінізму. З інших внесень замітні: основуване народніх шкіл, господарське піднесенє населєня, упорядкованє й поліпшенє долі підданих, піддержанє промислу, заложєнє католицьких університетів, реформа податкова, скарбова і т. ин.²⁾.

Вкінці полишав ся ще один спосіб тісного звязаня угорських країв з австрійськими. Се релігійна єдність. Від Фердинанда I ширив ся на Угорщині реформаційний рух, наперед лютеранізм, що знаходив собі прихильність серед німецького та словацького елементів, опісля кальвінізм здобув собі багато вірних, переважно серед Малярів. Габсбурги, як відомо, старали ся завязато перевести контрреформацію в своїх краях; найскорше переведено її в альпейських краях, тяжше ішла справа в чеських, а найтвердший горіх був на Угорщині. В частях підбитих Турками, панувала повна байдужність до справ віри; подібно й у Семигороді та приналежних йому частинах Угорщини виробила ся взаїмна толеранція шляхотських і міщанських конфесій³⁾. З огляду на нетривкість угорських посілостей та конкуренцію семигородських князів, мусіли Габсбурги і против своєї волі практикувати певну толеранцію в справах релігійних, хоч в дійсности ніколи не покидали надії здобути й тут виключне панованє для католицизма. Від часу до часу були примушувані давати конституційні гарантії для толеранції некатоликів, як прим. 1606, 1608, 1647. В другій половині XVII в. наступила реакція, збільшена ще т. зв. маґнатьською змовою, коли здавало ся, що Угорщина стратить усякі законні окремішности. Та пізнійше задля напів релігійного руху куруців під Тикилієм (лютеранином) цісар потвердив на ново деякі права протестантам (сойм 1681 р.), в границях 1606 р. На прешбурськім соймі 1687 р., коли треба

¹⁾ Damit das Königreich oder wenigstens ein grosser Teil dessen nach und nach germanisiert, das hungarische, zu Revolutionen und Unruhen geneigte Geblüt mit dem deutschen temperiert und mithin zur beständigen Treue und Liebe ihres natürlichen Erbkönigs und Herrn aufgerichtet werden möchte.

²⁾ Bidermann, Gesch. d. oest. Gesamtstaatsidee, I, 120—2; Szaláy M. Története, VI, 2—46; Kronos, Zur Gesch. Ungarns (Arch. f. oest. Gesch. XLII), 262—3; Fessler IV, 514—9.

³⁾ Католицької, лютеранської, кальвінської та аріяньської (унітарії); найчисленніша — православна, переважно репрезентована селянством, не мала ніяких законних гарантій.

було приєднати собі всю угорську людність, ще раз загарантовано в певних межах волю віри, одначе по дальших успіхах манила австрійських політиків привабна перспектива побіди католицтва, тим більше, що й серед угорських маїнатів була партія (духовна), що дуже енергічно перла до контрреформації. Головно працювали на сім поли єзуїти зорганізовані в одній провінції разом із Австрією, які вже 1686 р. опанували назад Кошиці, застережені до того часу протестантам. Зпомежи духовних достойників найбільше діяльний був згадуваний уже Колоніч, якому противники вкладали в уста мало правдоподібні слова: *faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam*¹⁾. Найперше старано ся забезпечити виключне панованє католицької віри в новозавойованих частях, переводячи що до протестантських церков та інституцій постанови комісії для нових набуток (*commissio neoacquistica*), далі і в тих частинах, які мали за собою певні законні гарантії. Найтяжші удари впади на протестантів в 1701 р., коли вийшли цісарські розпорядження в справі десятин, патронату та нова інтерпретація давнійшої толеранції. Застережено тепер, що некатолики мають право устроювати богослуженя тільки в тих частях краю, що були 1681 р. в руках Габсбургів; в новонабутих тільки римокатолицька віра має право публичного культу²⁾. Протестантам не признавано право патронату і т. и. В давніших конституціях протестанти мали застережено ряд міст при турецькій і семигородській границі; тепер пояснено, що сі міста перестали бути граничними, отже тратять вони право на релігійну толеранцію³⁾. За тим пішли різні більше або менше дошкульні репресії і наїнки на протестантів. Сі способи мали довести до повної побіди католицтва на Угорщині.

Що до Семигороду, то тут релігійна справа була урегульована кріпше т. зв. леопольдовим дипломом 1691 р. і католицька агресивність звертала ся передовсім до того, щоби приєднати для католицтва численних православних Румунів та

¹⁾ Hist. des révol. de Hongrie, II, 139^a.

²⁾ Unde in partibus hoc bello recuperatis nullum ius est alterius a romano-catholica fide exercitii (Katona, XXXVI, 213).

³⁾ Cum exercitium augsburgicae et helveticae confessionis compluribus in locis articulariter nominatis solum ob eam causam concessum sit, quod confinia fuerint, clarum proinde est, ibi publicum a catholicum exercitium tolerari non debere, ubi confinia esse desierunt (Katona, XXXVI, 213).

Русинів. Се роблено також більше або менше против волі загалу вірних. Давних і нових уніятів старано ся приеднати ріжними користями для духовенства, яке мало бути зрівнане в своїх правах і привилеях із римо-католицьким.

Отсе головні засади австрійської політики на Угорщині під кінець XVII в., а радше не політики, тільки політичної програми, з якої се і те вводжено в жите, найбільше консеквентно — останне, себто католичене.

§ 2.

Всі више назначені стремління цісаря Леопольда коло заведеня абсолютизму та перестрою Угорщини мали переважно тільки теоретичну вартість. Найважнійші полишали ся на папери, дожидаючи слушного часу, а як дещо переведжено в жите, виходило в результаті зовсім не те, що було задумано. В габсбурзькій монархії неставало доконечних умов на те, щоб така політика довела до бажаного успіху. Причини тому дуже ріжні: часті зверхні війни, що забирали багато енергії, племінна й культурна мішанина держави, недостача спільних ідейних звязків між краями і народами, географічні обставини (трудність комунікацій), низький рівень економічного стану населеня і т. ин. Та й сама габсбурзька політика мало надавала ся до здійсненя таких широких плянів. Бо се ще не досить присвоїти собі всю законодатну власть. Щоби вона дійсно увійшла в жите та щоби могла приймати ся в суспільности, на се потрібні були три річи: мати в краю одну поважну суспільну верству, на якій можна б оперти ся і яка апробувала би новий стан річи; мати добру езекутиву себто порядно зорганізовану адміністрацію; вкінці мати відповідну силу, енергію і сталість на довшу мету, щоб перевести діло в жите.

Австрійська політика не мала з того нічого... Соціального зміслу не було у неї ніколи. В австрійських краях державна політика опирала ся все таки на шляхті, не на старій земельній фєвдальній аристократії, а на новій урядничій. В угорських краях такої зовсім не було, а фєвдальна аристократія була якраз найбільшим ворогом абсолютизму і централізму. Міщанство було брр! переважно протестантське, а селянство — та хто тоді думав поважно про нього у Відни!¹⁾ Одним словом австрійське

¹⁾ Дуже інтересний та політично розумний проєкт Шірендорфа освободженя угорських селян як *remedia pacandi et in fidelitate continendi*

правительство не мало на Угорщині ніякого суспільного стану в цілості за собою; прихильні йому були тільки одиниці, з яких найбільша індивідуальність — Колонія. Як там не було з прихильниками, то з адміністрацією було ще гірше. Навіть у Передлитавії провінційна управа була в руках станових інституцій, а в Угорщині не було зовсім ніяких державних органів, тільки автономічні комітатові, які дуже часто не хотіли виконувати поручень центральної влади¹⁾. Переломати сей стан — австрійська політика не вміла, в рішучих хвилях полишалося *ultimum refugium* — військова езекутива.²⁾ Що до останньої умови (свідомої та енергічної політики), то брак її єсть для Австрії хронічним симптомом. Межі її володарями було небогато сильних індивідуальностей взагалі, а ще менше політиків з широкою перспективою, що при тім відповідно довго панували б. В кождім разі Леопольд I не належав до таких володарів, що їм вдаються великі реформи.

Отже не диво, що одні проєкти полишилися тільки проєктами, інші були зовсім схиблені при переведеню в діло, а всі разом піддержували і збільшали ненависть до „Німців“ та вкінці довели до вибуху грізного повстання, яке знищило страшно Угорщину, ну — і погребало на довгий час всякі реформи. Такий вислід реформаційних заходів габсбурської політики стане ще ліпше зрозумілий, коли звернемо увагу на другу сторону, на угорську суспільність, що мала бути перестроєна.

Політично-соціальний устрій Угорщини, якого розвиток закінчився з початком XVI в., був анальоґічний до відносин у західно-європейських краях в XII і XIII в. Він був висловом бажань і інтересів угорської шляхти, чи радше висшої її класи магнатів, світських і духовних. Вони то були найбільше неохочі „німецькому“ панованю, сподіваючи ся від нього обмеження своїх прав і привилеїв. Інші суспільні верстви, низша шляхта і міщанство були замало розвиті і хоч належали з імени до управнених станів, в дійсности не відгравали ніякої політичної ролі; селянство же попало вже в стан зовсім безправний.

Hungariam (1704) не знайшов у правительстві ніякого признання (пор. Fischel, Studien zur oester. Reichsgeschichte, 197—8).

¹⁾ Головне забороло угорських автономістів було в столицьних сеймиках з дуже широкою компетенцією; право їх скликати мав не король, а тільки наджупани.

²⁾ Про інтересні проєкти реформ у сїм напрямі Шірендорфа див. вище згадану розвідку Мішеля.

З того виходить ясно, чому в відносинах угорсько-австрійських угорська сторона визначається такою консервативною тенденцією. Сей консерватизм характеристичний для цілої історії Угорщини в нових віках. Вельможі бачили і чули, що габсбурська династія небезпечна для їх соціально-політичних привилеїв, тому стереже їх дуже пильно, стає на сторожі дотеперішнього ладу, т. зв. „конституції“ і тільки в тім інтересі плекає і піддержує ідею державної незалежності Угорщини. З того виробилося переконання, що інтереси угорських вельмож — се інтереси угорської „нації“. Все що приходило з Австрії, приймається неохочо, недовірливо ба й ворожо, як скритий або явний атентат на „золоту волю“ Угорщини; стережене давнього соціально-політичного ладу стало таким способом національним обов'язком. І сповнювало його загалом добре. Всякі заходи Габсбургів, щоби зломити перевагу магнатів або запрягти їх у службу своєї політики, звичайно кінчилися невдатно.

Розуміється, не треба думати, що австрійська політика мала на оці тільки позитивну ціль визволення нижчих станів; ні, боротьба її мала переважно негативний характер, однак з кінечности, силою самих відносин, заходи ці могли принести деякі користи нижшим верствам. Від кінця XVII ст. бачимо навіть певні ознаки свідомого діланя на користь покривджених верств, перші заходи уряду з симпатичною гуманною тенденцією¹⁾. Певно, в XVI і XVII ст. було далеко до того, щоб така політика була свідомою, ведена систематично, а що найважливіше — розумно. Протинно, австрійська політика, змагаючи ся з магнатами, часто одночасно загаяла в їх таборі нижші стани. Найбільше військові надужитя, господарюване солдатески, уживаної до адміністраційних цілей (збирання податків), давали себе в знаки якраз нижшим станам і против волі вполювало в них переконання, що „Німець“ їх найбільший ворог. Се переконання вмільо магнати використати дуже добре, покриваючи загальним невдоволенням з австрійської адміністрації свої станові інтереси. До того самого доводила також невитревалість, брак рішучости і консеквенції в політичних кругах Відня, якраз у тих моментах, де можна було приєднати собі нижші стани. Характеристичним зразком того єсть податкова справа з 1697 і 1698 р.

Окрема „депутація“ під проводом Колоніча зреформувала дотеперішній спосіб провантованя війська. Новий *reglement*

¹⁾ Про гуманну тенденцію військових властей низше.

призначав $\frac{1}{3}$ загальної прелімінованої суми (12 мід.) на Угорщину а $\frac{1}{12}$ на Семигород. З того $\frac{1}{16}$ частину мали покрити вільні міста, решта-ж повинна була розділена рівно між маїнатів, шляхту й духовенсто¹⁾. Се октрооване нечувано високого (в Угорщині) податку, а найбільше його розклад, викликали велике невдоволене і закиди незаконности (без сойму!). Цісарь покликав 1698 р. угорських натаблів у Відень, але настрої зїзду був опозиційний. Його розв'язано суворим цісарським рескриптом, одначе зараз і змінено розклад податку: $\frac{1}{16}$ вільні міста, $\frac{5}{16}$ маїнати і шляхта, $\frac{10}{16}$ селяне. Але й сьому противили ся угорські пани устами палатина і вкінци вийшов новий рескрипт, що втрете зміняв розклад нового податку: $\frac{1}{16}$ міста, $\frac{1}{16}$ маїнати і шляхта, а всю решту ($\frac{14}{16}$) селянство²⁾. Так само й 1699 р. тільки $\frac{1}{16}$ податкової суми вложено на шляхту. На сих примірах видко найкраще, як низші верстви силоміць загаяно в табор маїнатської опозиції. Вона, підіймаючи крик про незаконність податку, скидала його тягар з своїх лятифундій на нужденні хлопські двори, міщан і шляхотську голоту, вказуючи їм „Німця“ як виновника всьому лихови. Та політика сього „Німця“ вповні заслугувала такого признаня...

Не диво отже, що й гуманні — як здавало ся — заходи викликали вкінци ненависть тих, для яких користи були вони призначені. Вкінци ще релігійна політика перехрещувала політичні плани Австрії. Виступаючи ворожо против протестантів силоміць зближувала вона їх з тими, що бороли ся з нею з інших причин. Наслідком того виробило ся переконане, що австрійське пановане ідентичне з релігійним утиском, а угорський консервативний автономізм ідентичний з релігійною толеранцією. Тим способом Австрія позбувала ся добровільно тих немадярських елементів, навіть Німців, що ще з інших, національно-культурних, причин не мали ніякого інтересу підпомагати мадярську аристократичну опозицію.

Висше сказане учить достаточо, чому австрійська політика не мала на Угорщині якихось дійсних більших прихильників, навіть серед тих, які задля свого соціального чи національного становища могли бути найкращими підпорами Австрії в боротьбі з мадярською аристократичною опозицією. Противно, ся політика викликала більше або менше невдоволене в ріжних суспільних

1) Codex Austriacus II, 223.

2) Szalay VI, 51—5; Fessler IV, 519—523; Bidermann I, 39, 108—110; Kroner I, 265.

кругах і серед різних народностей. Вельможі, світські і духовні обурювали ся найбільше образою їх консервативно-автономічних прав; загал шляхти — податковим обов'язком; міщанство — релігійною нетерпимістю; селянство — тяжкими податковими езекуціями і самоволею солдатески. Мадярів манила ідея національної держави; протестантські Німці і Словаки бажали релігійної свободи; Русини і Румуни, навіть Серби бажали захисту від католицької пропаганди, яку несло з собою австрійське пановане і т. ин. І хоч невдоволене з австрійського панованя суб'єктивно неоднакове було, то все звертало ся в однім напрямі, за все роблено відвічальними „Німців“ і всі дурили себе надією, що визволене Угорщини, або хоч повна гарантія її автономії (унія персональна) зарадить усьому лиху. Дійсно не було догіднішого агітаційного способу як маркувати „незаконність“ тяжких податків, релігійних репресій і т. ин., щоб у соймі, тім соймі, де воля магнатів була рішаюча, всі верстви й елементи угорської суспільности бачили цілющий лік на всі болі.

Таким способом *poli me tangere* стало головною доімою угорської національної ідеї, в політичній, соціяльній та навіть культурній напрямі. Ся доіма починаєть ся від самих перших часів австрійсько-угорської унії, до найбільшого степеня розвинула ся в другій половині XVII ст., коли по смерті Юрія II Раковці ціла північна Угорщина перейшла в руки Габсбургів, а від віденської облоги 1683 р. захоплювали вони й інші частини краю. Всесторонній консерватизм став реальним змістом угорської національної ідеї і викликав раз-у-раз пробу відбудованя угорської державности, особливо сильні в XVII ст. від часів Бочкая, які від 70-их років того віку прибирають т. ск. хронічний характер, прибираючи додаткові признаки релігійної та навіть соціяльної війни. Першу признаку мають рухи куруців під проводом Телекія і Тикилія; другу — соціяльну селянський бунт в південній Земліні в р. 1697; синтезою всіх ріжнородних невдовольень був вибух останнього акту боротьби — повстання Франца II Раковці, що у своїм початку було з соціяльного й ідейного боку ріжнородне.

Хоч повстання Франца II Раковці зовсім не можна назвати „революцією“, як говорили йому сучасні політики й історики, все-ж таки має воно певні основні умови, спільні всім політичним переворотам, т. ск. спільну революційну психольотію. Сюди належить передусім невдоволене своїм положінєм і свідомість його причин; дальше антитеза того стану — свідомість ціли,

до якої треба стреміти, її форми й доріг до неї; вкінці добирано догідної хвилі до ділання, коли противник обертаєть ся в виймково трудних обставинах. Від сих основних умов, себто від сили і свідомости невдоволення, його об'єктивної і суб'єктивної ширини, від ясности і популярности ціли та від зручного добору хвилі і доброї тактики — залежить поведжене таких рухів; так було і тут.

Више схарактеризована політика Леопольда на Угорщині і становище до неї угорської суспільности дають загальне понятє про причини невдоволення у сеї останньої, а з тим і основні причини самого повстаня. Як бачили ми, мотиви були дуже неоднакові, навіть суперечні у ріжних верствах людности, серед ріжних племінних елементів. Одно тільки було в них спільне: ненависть до Австрії і складане всеї вини на неї, себто почуване чисто негативне. В тім було жерело великого початкового поведження Раковція; та тут саме лежав корінь фатальної дальшої слабости його становища, бо скоро мусіло прийти розділене почувань і проявитись суперечність інтересів у початкових спільників. В результаті увесь рух прибрав строго консервативні форми, як вислів симпатій та стремління самих керманичів його, і наперед висунула ся провідна ідея повороту до стану з перед 1526 р. Тут лежав зарід смерти малярських еманципацийних змагань. Один тільки симпатичний рис в ідеології повстаня, зрештою зовсім не противний консервативному характерови його, — се ідея релігійної телеранції супротив протестантів і православних.

Означеній више спільности негативних почувань і перемішаню бажань відповідають і перші голоси провідників, обернені до широких мас людности. Перші маніфести і зазивні листи визначають ся, що правда, палкими словами, одначе не показують майже зовсім позитивного боку. Се звичайні агітаційні письма з дуже загальним змістом. Зразком їх може послужити перший маніфест Раковція і Берчейнїя, виданий на Галицькій Русі, з Бережан 12 мая 1703 р.¹⁾ Тут іде мова загально про те, як „чужий нарід“ гнобить жорстоко край контрибуціями, ломить права і закони, свободу переміняє в неволю, нищить шляхотські привилеї, видирає хліб-сіть із рук і т. и. Пізнійше

¹⁾ В латинській формі видаваний багато разів (*Theatrum Europaeum*, 1703, 164—5; *Katona, Hist. critica*, t. XXXVI, p. 267—9 й ин.), по малярськи у *Thaly-a gr. Bercsényi család* (II, 469—471).

одначе прийшло ся говорити конкретні річі: висказувати ясно фактичні причини невдоволення й позитивні бажання, а се тоді, коли треба було пояснити боротьбу pro fero externo та коли приходило до мирових пересправ між обома ворожими сторонами. Невдоволення й бажання звичайно рівнобіжні, покривають ся обопільно (з причини консервативного характеру руху), тому не будемо їх розділяти, а зберемо їх в головні пункти.

Найважнійша політична причина невдоволення угорських сфер була сама габсбурська династія. Первісне недовіре до неї не маліло а росло з ходом часу. Тому то австрійсько-угорська боротьба має крім політично-соціального характеру ще сильний антидинастичний рис, і то вже від XVII в. Доки семигородські князі мали більшу силу, були вони in spe королями Угорщини (між ними й польський король Стефан Баторі); по смерті Юрія II Раковці угорська опозиція думала про стороннього кандидата. Ще 1666 р. один із маґнатів-змовників, палатин Вешелейні, пропонував угорську корону синові або родичеві Людвика XIV. Ватажки куруців повторяли се бажанє і манили угорською короною також польського короля Яна Собеского і його сина Якова, а може навіть кн. Яблоновського. Нове повстанє, сильнійше всіх попередніх, зробило сю справу вже зовсім голосною. Заходи керманічів викликають у нас навіть дещо комічне враженє, якби виставляючи корону св. Стефана на ліцитацію... Пропоновано її ріжним людям: Августови II і його синові, Александрови Собескому, гетьману кн. Яблоновському, князеві баварському Максиміліяну Емануелю, російському царевичеві, пруському королевичеві, а в хвилях поводженя й сам Раковці бавив ся фантазією про королівську корону...¹⁾ Французька політика, піддержуючи противний Габсбурґам настрій, силувала його до повного розриву і довела до того, що 1707 р. проголошено детронізацію Йосифа I і привернено виборність королівської власти. Одначе на тім тільки скінчило ся. Найповажнійший кандидат до корони, баварський електор, не мав можности получити ся з Раковцієм. Та й мимо того весь сей рахунок був опертий виключно на самих шансах політики Людвика XIV, а вона, хочби навіть піддержувала Угрів в добрій вірі, не мала вже сили перевести такий далекосяглий плян. До хвилі детронізації, очевидно, мисль про нову династію обговорювала ся

¹⁾ Така поголоска ходила вже на самім початку повстаня, буцімто сам Раковці стремів до корони а Семигород призначав Тикилієви (реляція Тальмана з Царгорода 2. XII. 1703 — Hurmuzaki, Documente priv. la ist. Roman. VI, Nr. XV, 1).

тільки серед керманічів, належала до їх політичних секретів. Тому то невдоволене з династії не перейшло в такий антидинастичний рух, який належав би до активних мотивів повстання.

Більше реальний характер мав інший визначно політичний мотив, що кермував провідниками повстання, а се справа семигородська. І вона в початках руху стоїть буцїмто на заднім плані, та пізнійше висуваєть ся на сам перед як першорядне питанє в австрійсько-угорській боротьбі. Спеціально сам герой повстання був наскрізь перейнятий ідеєю самостійного князівства Семигорода; вона подала цілому рухови певну еґотичну за-краску самого провідника та стала головною осею всеї його політики.

Семигородське князівство, зломок угорської державности, удержуючи ся більше півтора столїтя, здеморалїзувало політично угорських маґнатів. Васальні відносини до Туреччини, часті зміни князів (в рр. 1660—1662 було сімох), часто без династичного продовження, викликали хоробливі амбіції пооданоких мадярських родів, щоби здобути княжу мітру, а в дальшій перспективі навіть корону св. Стефана. Кождий вельможа, в кожду догідну хвилю готов був виступити в ролі претендента до спадщини по Арпадах. Ся ривалїзація маґнатських родів робила Семигород іграшкою царгородських інтриґ; його політичне становище, як предмету вікового спору великих сусїдніх держав, було завсїди дуже хитке і йому раз-у-раз грозила повна затрата окремішности. Тільки оставало ся питанє, у чию користь се стане ся — Туреччини чи Австрії. По крївавих переворотках після смерти Юрія II дістав ся край родині Апафі, одначе від 1683 р. справа його була рішена, австрійська окупація була тільки питанєм моменту і тільки воєнна ситуація наказувала цісареви обережність. В 1686 р. Апафі зробив з цісарем уклад, що був початком окупації¹⁾. Застережено тут князівство для Мих. Апафія і його сина, як габсбурських васадів, а про наслідників мала рішати свобідна елекція семигородських станів. По смерти Апафія-батька (1690) одначе Семигород перейшов безпосередно в руки Габсбургів, які поручили його політично-суспільні порядки (*diploma Leopoldinum*), не потвердивши одначе Апафія — сина.

Номінально був князем сей Апафі II ще до 1697 р. — та

¹⁾ Так зваий *tractatus Hallerianus*; текст його в *Diplomatarium Alvinczianum*, а також в *Hist. des révol.* I, 109.

зараз потім почало ся ломане конституційних гарантій краю¹⁾. Сей повний упадок князівства, що довгий час піддержувало угорську державну ідею, припав на час найенергічніших заходів, щоби завести абсолютистичний режим в Угорщині, та на час податкових реформ, які так дотикали й обурювали угорських панів; тому то сей упадок був для них тим болючіший²⁾. Спеціально болючо було се для потомка голосних семигородських князів Раковці, амбітного й незвичайно гордого своїм родом. Здобути семигородський княжий стіл — стало для нього задушешною мрією, вона довела його до арештованя, вона поставила його на чолі повстаня, кинула в обійми французької політики та вкінці зробила його вигнанцем з рідного краю. Вже 1704 р. зааранжував він зовсім неформальний свій вибір і постійно почав титулувати себе семигородським князем і дуже налягати у своїх дипломатичних зносинах, щоби його признано в тім характері³⁾. У всіх пробах мирного поладнаня австрійсько-угорського конфлікту ставив Раковці як одну з найперших умов — реставрацію Семигорода з його виборним правом⁴⁾. Навіть вже по упадку повстаня Раковці старав ся, щоби в утрехтських

¹⁾ Так уже 1699 р. захопило правительство у свої руки т. зв. *thesauriat*, застережений дипломом для автономічного урядника. Закони прешбурського союму 1687 р. не мали, очевидно, ніякого значіння для Семигорода, тому то навіть ті, що признали остаточно дідичне право Габсбургів до самої Угорщини, володінє Семигородом називали незаконним, опертим на зломаню трактату з р. 1686.

²⁾ Якийсь час угорські патріоти сподівали ся, що Семигород зможе таки здобути Тиклі, який навіть короткий час був ним формально. По битві під Зенгою, а ще більше по карловицьким мирі надія упала, хоч не цілком никла. В 1701 р. Берчейні міг брати його в рахунок у своїх політичних плянах, як напр. у меморіалі предложенім Августови і Людвику XIV (*Thaly II*, 373). Що більше, ще 1703 р., того самого дня, коли Раковці з воєнною дружиною перестував галицько-угорську границю, Берчейні просив Людвика XIV намовити Порту, щоб помогла Тиклію повернути у Семигород (*Thaly II*, 507; *Legrelle, La diplomatie française et la succession d' Espagne*, 2. éd., V, 125). Очевидно або стара фірма робила тоді більші надії на успіх ніж нова Тиклієвого пасерба, або сей думав про щось більше — угорську корону (пор. више).

³⁾ *Fontes rerum Austriacarum IX*, 284—5, 291; *XVII*, 449 й ин.

⁴⁾ XXV артикул проповідій 1704 р.: *Transilvania vult esse libera* (*Katona XXXVI*, 474—475); *Puncta pacis confoederatorum regni Hungariae 1706* (*Katona XXXVI*, 206—237; *Hist. des rév. I*, 373—386; *Lamberty, Mémoires IV*, 102—118), *punctum II: Adjustetur causa principatus Transilvaniae in libera principum eius electione et a dominio Austriacae potestatis separatione etc.*

трактатах полагоджено й семигородську справу по його бажанню, одначе надаремно¹⁾.

Хоч семигородська справа стала голосною і набрала загально-політичного значіння понайбільше тільки тому, що була предметом особистої амбіції Раковція, то таки була вона популярна серед ширших кругів угорської шляхти. Від 1691 р. не уставало ніколи серед неї невдоволене з забраня Семигорода під безпосередню власть цісаря, а не в формі васальства; невдоволене не тільки межі семигородськими вельможами, але й між угорськими, з мотивів вище означених. Навіть тоді, коли над Раковцієм висів меч ката, другий керманич повстаня писав ще 1701 р. меморіяли заграничним державам про потребу реставрації Семигорода²⁾. Та найліпшою мірою популярности ідеї семигородського князівства вказують пропозиції австрофільських магнатів цісареві в 1707 р. Семигород, що правда — сказано там — звязаний нерозривно з угорською короною, одначе з того не виходить ще, щоби правити ним безпосередно; цісар потвердив був станам право вибору князя і се право просить ся повернути тепер, а тільки відлучити від Семигорода ті землі, що правно належать до корони³⁾. Та австрійська політика була в сій справі неуступчива.

Між політичними мотивами повстаня визначне місце займає невдоволене з соймової конституції 1687 р. Наперед признане Габсбургам права дідичности до угорської корони і коронація Йосифа I.⁴⁾ Сей закон переперто з тяжкою бідою, а магнати приймили його як тяжкий удар у власне політичне значінє. Тикилі з товаришами заложили голосний протест против знесеня права вибору, і по їх боці була симпатія загалу шляхти і то навіть тої частини, яка — здавало ся — погодила ся з новим порядком⁵⁾. До них належали й оба герої повстаня Раковці й Берчейні⁶⁾ й тому домаганє повернути давне право

¹⁾ Fontes XVII, 337.   ²⁾ Thaly op. cit. 375 й ин.

³⁾ Fessler V, 54.   ⁴⁾ Thaly, II, 370—371.

⁵⁾ Hist. des rév. I, 121²; Thaly op. cit. 371.

⁶⁾ У славнім маніфесті з 7 червня 1703 (в дійсности з поч. 1704) читаємо про се: (Austriaci) auream regni libertatem, quae per tot saecula in libera regum electione vigorem suam illibato cursu obtinuit, in haereditariam regiminis speciem, incusso ad consentiendum terrore, servili metamorphosi commutarunt... (Текст друкований богато разів; в Hist. des rév. I, 165—181; польський текст у рук. бібл. Чарторийських № 537).

вибору належало до найважніших¹⁾.

Не менше обурювала ся угорська шляхта на утрату перли своєї „золотої волі“²⁾ — скасоване права збройного опору королям, признане в золотій буллі Андрія II, того „наймудрішого короля“³⁾. Тому то між першими домаганнями, які Раковці ставив австрійському правительству, стояло бажане привернення того права⁴⁾. Як широко сі дві „кривди“ захоплювали шляхотську суспільність Угорщини, трудно сказати; вдасть ся, що менше аніж семигородська справа⁵⁾. Про те таки і вони грали визначну ролю в політиці того часу.

До найстарших жалів угорської опозиції належить побут австрійського війська. Домагання, щоб чужоземне військо виведене було з Угорщини поновляли ся раз-у-раз, на соймах, сой-

¹⁾ XXV articuli 1704 (Katona XXXVI, 470); Articles des conférences de Gyöngyös 1704, IV (Hist. des rév. I. 222, VI); Puncta prae-
liminaria ad pacem Hungariae, art. 4 (Történelmi Tár 1897, 410).

²⁾ Берчейні у своїм меморіалі для польського і французького короля називає право елекції та резистенції найважнішими привілеями угорської шляхти (Thaly, II, 370).

³⁾ Сам Раковці говорить про се: Clausula Andreae II... bullae aureae [trigesimus] primus articulus sublatus, quo mediante sapientissimus ille rex nobilitati contra reges, libertates et privilegia regni infringentes, praeter notam infidelitatis, insurgendi et arma sumendi dederat facultatem. Nec aliunde Hungari regum, sed legum subditi sunt et principaliter tunc a regnante Leopoldo, contra quem jura et privilegia regni laedentes liberam insurgendi facultatem diploma aureum Andreae II, nonnisi a successore eius Josepho in hoc solo puncto sublatus, attribuebant (Confessiones, 51, 66). А в маніфесті з 3 червня 1703 читаємо: Ac ut ex eo majora liberrimi dominii sumerent incrementa, magnam magni regis illius Andreae Hierosolimymani legem, quae principaliores omnium ordinum libertates ad sequiora usque haec tempora perennaturas, gentis cum gloria complexa est, liberamque regibus resistendi, in casu violatarum legum, facultatem in perpetuum attribuit, privato dominationis suae favore, cunctoque proceram regni consensu, ignominiose abrogarunt (Hist. des rév. I, 168).

⁴⁾ Katona XXXVI, 474, IV; Articles 1704, IV; Puncta pacis 1706, III.

⁵⁾ Вірні королеви магнати у пропозиції 1707 р. про се не згадують зовсім. Секретна реляція про причини невдоволення Угрів, предложена віденській тайній раді говорить, що реституції права вибору домагають ся тільки оба провідники: Duo prima capita altiores etiam cogitationes in cordibus suis haerentes omnibus aliis expectorabant, tunc enim et electionem regis et introductionem haereditatis ultima diaeta Posonii factum tamquam non liberam et illegitimam armisque caesaris et eperies[ie]nsi theatro extortam oppugnabant (Tört. Tár. 1907, 420—421). В дійсности за ними стояв ширший круг угорської шляхти.

миках та інших нагодах, особливо часті стали ті домагання від 1660 р., а ще більше підчас турецької війни. Заходи угорської опозиції були, очевидно, подиктовані двома мотивами: політичним і соціально-економічним. Для магнатів перший був важливіший; військо цісарське — то небезпека для автономії і станових привілеїв та найліпша гарантія для всякого рода політично-суспільних та адміністративних реформ Габсбургів. В справі чужоземного війська мали пани моральну поміч майже у цілого населення, що терпіло з тієї причини великі тягари, а ще більше дізнавало кривд від жовнірської самоволі. Маємо, що правда, деякі сліди, що австрійське військо було невідомо угорським панам і тому, що воно брало сторону підданих від панських утисків; однак се діяло ся хіба спорадично, і мабуть против волі австрійського правительства¹⁾. Та послієство певно мало без порівняння більше тягару і шкоди з побуту війська, ніж користі й опіки. Про се свідчать не тільки голоси з боку опозиції, а навіть із правительствених кругів²⁾.

¹⁾ В р. 1697 виданий *Militär-Reglement* вгадує, що угорські стани жаліли ся на таке поведене війська, і забороняє суворо ставати йому на таких становищах (*Bidermann I, 126*).

²⁾ Сам Раковці пише про се: *Ruinabantur a hibernante milite germano miseri subditi mei absente me [1697] et quaerelae eorum nimisquam affligebant praesentem... Imitabatur gentilium tyrannidem Caesaris militis procedendi modus in extorquendo aere et illi superadebantur scelera! Salvere enim suqueuntur abutebantur uxoris, ad quas sibi cedendas in defalcationem debiti compellebant maritos et illis praesentibus patrabantur. Verbarabantur alii et quandoque expirabant inter verbera... Exercebat haec et his similia malevolis spiritu instigante excogitata tormenta gregarius miles in plebem, officialis in nobilitatem* (*Confessiones, 64*). Подібно у маніфесті 3 червня 1703: *Piget eloqui plebem miseram cunctis solvendi facultatibus exhaustam, variis exactam esse desperationibus: certe alios laqueo vitam finisse, alios servitute turcica sortem levasse, alios conjunges suas militari executioni, liberosque Turcis in pignus locasse, inaudito exemplo visum est... Praelatus, magnas nobilis liberaeque civitates tributis mancipabantur etc.* Хочби за тими відзивами признати дещо пересадки в мальованню військових надужит, то голос „комісії для устроєня Угорщини“ буде певно вільний від такого закиду. В *Einrichtungswerk*-у читаємо, що *soldatesca* в рр. 1687—89 господарювала в Угорщині як у неприязельським краю; ледви в $\frac{1}{10}$ вібраних грошей здано рахунки; цілі два полки заняті були податковою екзекуцією; недавно жителі трьох новооснованих сіл коло Шгульвейсенбурга (*Székesfejérvár*), на вість про прихід війська, утікли в ночи, полишаючи на до озі трое замерзалих дітей; людям полишають ся тільки пусті але повні горя і нужди хати, а збараці податків багатіють; людність через те не має причини тішити ся визволенем в турецькій неволі (*Bidermann I, 121—2, Fessler IV, 517*).

З огляду на се не дивно, що межі постулятами в тих часах військова справа займає важне місце, як важне політичне питанє та пекуча соціяльна справа. Натомісьць домагали ся, щоб в Угорщині стояло тільки військо зложено з тубольців¹⁾. Та не так докучав угорській опозиції чужоземний характер війська — докучаня були б від усякого — головне було те, що начальство над ним належить чужоземним генералам і найвисшою властю в справах військових і воєнних була придворна Воєнна Рада (Hofkriegsrat). Політичний бік військового питаня звертав ся найбільше в сїм напрямі, щоб магнацькі круги захопили провід над військом²⁾. Се домаганє захоплювало не тільки опозиційну часть угорської суспільности; його приймали за своє і прихильні Австрії круги, під проводом палатина кн. Естергазі³⁾. Австрійська політика дійсно, в міру того як тратила силу і витревалість на дорозі до перестроюваня Угорщини, приставала на частинне виведенє чужого війська, одначе під умовою, що край буде достаточнo боронений краєвими силами⁴⁾.

Поza тими загальними, т. ск. принципіяльними причинами

¹⁾ В р. 1696 подали 13 горішньоугорських комітатів прошеня до короля, що обіймали й сю справу (Bidermann II, 270—1).— Ils (les députés) demandent une satisfaction conforme aux loix, touchant la sortie de troupes étrangères, selon les art. etc. (Articles 1704, VII). Exeat e regno et Hungariae fortalitiis praesidiisque eius cunctis, miles extraneus, quae secundum regni exigentiam et liberam voluntatem, milite et officialibus pro nativis praesidiata maneant in perpetuum (Puncta pacis 1706, IV). Ut extraneus miles e regno educatur et nisi diaetaliter amplius admittatur et Hungaricus miles constituatur (Kationa, 474, VII). Miles extraneus semper et ubique per regnum Ungariae graviter et incorribiliter excedens educatur; miles ungaricus tam in praesidiis quam in campo, stipendiarius et solutus, ad conservatiorem regni sufficiens justificatur (Tört. Tár 1897, 420).

²⁾ Dolorosam est hanc gentem Marti sociam... militari dignitate exui, eamque exterae nationi, non sine singulari postpositae virtutis Hungariae ludibrio adeo communi usu conferri, ut vix uni ac alteri fortalitio Hungarum praefici cernere quis possit (Маніфест 3. VI. 1703). Restituatur generalatum lege sanctorum dignitas et autoritas, erecto proxima in dieta supremi generalis officio, cuius cuncta militaria regni, pace belloque, tamquam supremo in bellicis post regem subsint imperio... (Puncta pacis VI, 1706). Поп. Articles 1704, II.

³⁾ Пропозиції 1707 р. просять вивести чужі війська аж до числа рівного краєвим, і то під приводом Угриня (Fessler V, 54).

⁴⁾ Конференція тайної ради 29. VI. 1705 (Tört. Tár 1897); відповідь цїсаря на артикули 1704 у Катони (XXXVI, 475—8) і Hist. des rév. (I, 411).

невдоволення угорських автономістів був ще довгий рядок спеціальних жалів на прояви абсолютизму, централізму, політичного та релігійного поневолення. Сюди належало передусім нескликуване сойму від 1687 р., коли старосвітський звичай і різні королівські декрети вимагали, щоби він радив що три роки. Подібно й несистематичні і мало енергічні заходи правительства обходити ся без соймків приєднували для опозиції і ширші круги шляхти¹⁾.

Хоч уряд сторожа угорської конституції був від 1684 р. обсаджений, жалувала ся опозиція, що його круг діяльності незаконно зменшено так, що він став радше почесним становищем, а не дійсним заступником короля в часі, коли сей пробував поза границями краю²⁾. Угри були певні, що по смерті Естергазія уряд сей перепинив би ся зовсім з причини нескликування сойму.

Дальше нарікано, що угорською канцелярією у Відни правлять чужинці, несвідомі угорських законів, які переступають межі своєї компетенції і присвоюють собі судову власть, застережену законами для краєвих трибуналів, що краєві суди взагалі усувано³⁾. Так само невдоволенє викликувало те, що угорську скарбову палату (камеру) піддано в залежність від при-

¹⁾ Артикули 1704, V—VI; Катона XXXVI, 474, V; *puncta pacis* 1706, XIV. Маніфест з 7. VI. 1703 так представляє новий режим на Угорщині: *Innovata regiminis species, cunctaque regni negotia solo nutu imperiose administranda consilium aulicum affectate usurpat ac omni procerum regni excluso consilio... Nullum omnino ad promovendum tyrannidis gradum signum est certius, quam liberam a pleno conventu advocare regnum... Quidquid privato statutum est consilio, vim supremæ legis apud coactos obtinuit... Obtrusa itaque regno dicasteria locum comitiorum habitura, per quæ dum regnicolas ad arbitrium suum gubernat, non nisi despoticum in libero regno restare imperium, æquus pensitet iudex etc...* Погляди Берчейнія у Thaly a II, 371.

²⁾ Катона XXXVI, 474, X; articles 1704, X; *puncta pacis* 1706, V. Очевидно понятє заграниці було инакше в угорських кругах, инакше в австрійських; сі останні не хотіли бачити на Литаві ніякої державної границі, тільки чисто адміністраційну.

³⁾ Катона XXXVI, 474—5, VIII, XXI; артикули 1704, VIII, XXI; в маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Ordinaria regni judicia, quæ vi diplomatis regii legumque patriarum quotannis celebrari siveverant, tum sublata; plena hinc confusionum seges enata est; praevaricatae leges, innovatus processus, subsecutae rapinae, aucta petentiorum licentia, oppressi pupilli, deprædatae viduae etc.* Очевидно причина тому не в усуненю автономічних судів,

дворної віденської (Hofkammer)¹⁾. З тим сполучала ся справа чужинців на угорських урядових становищах. Австрійське правительство здавна вироблювало угорський індигенат для австрійських і чеських шляхотських родів, щоб ними послуговувати ся як знярядами для власної політики, бо угорські закони виключали чужинців від усіх публичних справ. Угорські автономічні круги приймали сих нових горожан з неохотою як слуг абсолютизму і небезпечних конкурентів, хоч і вони ставали звичайно по якімсь часі в рядах горячих автономістів. Та австрійський уряд не все клопотав ся і правом угорського горожанства, особливо в назначуваню військових становищ. Тому то до найпопулярніших домагань опозиції належало усунене чужинців з урядів і роздаване їх самим тільки автохтонам, однаково військових, світських і духовних²⁾. Угорська конституція заборонила чужинцям не тільки займати урядові становища, а навіть мати маєтности; тому то стрічаємо жадане уступленя таких незаконних власників, яке межувало з повним виключенем чужинців з Угорщини³⁾, тим більше, що право індигенату давав був сойм, тепер занеханий. З усім тим зрозуміле бажане, щоб центральні угорські власти не урядували у Відни, а на Угорщині⁴⁾.

Формальний абсолютизм викликає часто завзятійше невдоволенє ніж дійсний. Так до найпопулярніших гріхів австрійського режіму на Угорщині була справа карловицького мира (1699). Заключив його Леопольд не як угорський король, а як

1) Маніфест: *Ingemiscit nationalis camera suis exuta juribus, dum omnem facultatem per aulicam ordini sibi queritur*. Артикули 1704, XII; *puncta pacis* 1706, VII; *Tört. Tárl* 1897, 420, XXII.

2) Артикули 1704, XIV; *puncta* 1706, XI. *Dignitates et officia universa tam ecclesiastica quam saecularia, tam bellica quam politica, sicut oeconomica non extraneis sed indigenis aptis et habilibus conferantur* (*Tört. Tárl* 1897, 420). В 1696 р. домагали ся горішні столиці одного місця для їх радника з поміж них в угорській канцелярії та права голосу для його секретаря (*Krones I*, 271) — ознака певного сепаратизму навіть у границях самої Угорщини, звязаного з давнюо гравітацією північної Угорщини до Семигорода.

3) *Katona XXXVI*, 475, XX; *puncta pacis* XX; *Thaly op. cit.* 371. Практично се домаганє звертало ся против нових власників сконфіскованих маєностей Тикіліянців, та спроданих на основі права про новонабуті землі (*jus poeacquisticum*).

4) *Juris ungarici celebrationes non in provinciis extraneis nec per extraneos, sed patriae filios et legum peritos lege ungarica et in Ungaria administrentur* (*Tört. Tárl* 1897, 421).

римсько-німецький цісар¹⁾). Взагалі, як пізнійший Йосиф II, старався передати безповоротній минувшині всякі зверхні форми угорської правно-державної окремішності, виступав перед Уграми постійно в характері цісарським і т. ін. Тому то домагалися, щоби королівську корону, інсигнії і т. ін. перевезено з Відня в Угорщину²⁾ та щоби король перебував довший час на Угорщині, у Прешбургу або Буді³⁾).

Практично найболочійший бік ненависного *dominii absoluti* була справа податків... Формально зачіпано незаконність октройованих поборів, бо мовляв тільки угорський сойм має на се право, одначе в дійсности не справа компетенції, а сам примус податковий для привилейованих верстов викликав найбільшу ненависть⁴⁾). Ми бачили з якою завзятою опозицією стрінув ся податковий плян 1697 р. і як він через сю опозицію стан остаточно зовсім чим иншим аніж первісно було задумано. Ще 1696 р. постуляти 13-их горішніх столиць домагали ся не тільки, щоб податків на будуще не вибирано поза нормою 1647 р., а ще щоб всяку надвишку, як незаконну, звернено назад⁵⁾). Поза тим найголоснійше застерігано, що одиноко компетентна власть у податкових справах — то угорський сойм. Не менше як за безпосередні нарікано на посередні податки, головно на важкий податок від соли⁶⁾). Як сильне й загальне було невдоволене з причини тяжких податків, бачимо з того, що в австрійських урядових кругах головною причиною повстання уважали знаний нам 4-мільоновий податок. Се стілько вірно, що в нїм лежала головна причина популярности повстання серед широких мас сільських

¹⁾ Берчейні назвав сей мир ділом Колоніча і єзуїтів (Thaly op. cit. II, 371). В маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Omni denique procerum regni excluso consilio, universa... (teste nupero quoque inscio Carlovicensis foederis tractatu) sine nobis de nobis concluduntur.* Пор. Katona XXXVI, 474, VI; *puncta pacis* XVIII.

²⁾ *Puncta pacis* VII.

³⁾ Артикули 1704, III; Katona XXXVI, 474.

⁴⁾ *Postquam ingentem ministerium aulicum millionum summam regno imposuisset et libertas regni liberi nullam sine pleno regni conventu tributis exactionem admisisset; tanta hinc et ad reram neque posteritatem deploranda emersit regni ruina, ut post florentissimum etc.* (Маніфест 7. VI. 1703). Пор. Katona XXXVI, 474; артикули 1704, XV; *puncta* 1706, XXII; Thaly op. cit. 371—2.

⁵⁾ Krones I, 270.

⁶⁾ Маніфест; артикули 1704, XIII; Katona XXXVI, 474; Krones I, 271. Наріканя на сільний податок підіймали й ті суспільні круги, від котрих вишла гадка про його введенне (Katona XXXVI, 302).

і соціальний характер його перших кроків. В дійсности се не-вдоволенє ізза податків було зручно використаним атутом у грі веденій провідниками зовсім не в обороні тих, які найбільше терпіли податковий тягар і то головно з вини маїнатської фронди. *Misera plebs contribuens* переконала ся скоро, що удержанє самостійної Угорщини вимагає зовсім не менше грошових жертв від тих, які йшли для „німецького“ правительства.

Як чула була шляхта сама на податковий обовязок, показує незвичайно голосне обуренє з причини вимаганих оплат за зворот новонабутих земель. Поминувши юридичний бік справи (доказуванє права власности) бачимо, що вся вага того розпорядку була у зручно знайденим способі присилувати шляхту до посередного податку. Протест против нього належав до найгорячіших, не тільки против надужить того права (а такі були) а против самої засади його¹⁾. Тому домаганя, щоб його зовсім скасовано і всі кривди направлено, ставлять ся дуже рішучо²⁾.

Одно з важних жерел невдоволеня полишало ся по давнійших повстанях та їх пробах. Вони всі вели за собою політичні процеси, по яких ішли тяжкі нераз засуди, на смерть і на конфіскацію маєтностей, нагінки за всіма підозреннями, тим ревнійші, що в кругах австрійського правительства все було багато ласих на угорські маєтности, які по конфіскаціях розхоплювано.

Найголосніші репресії на мадярську опозицію впали були по викритю змови маїнатів та на Тикиліянців підчас війни турецької. *Laniena Eperiesiensis*, згадувана попередю, глибоко вбила ся в тямку угорської шляхти³⁾. Знесене трибуналу Караффи уратувало тільки менше скомпромітованих; поза ними

¹⁾ В маніфесті читаємо: *Nihil certe iniuriosius, nihil ab aequitate communi alienius... nec supererat aliud, quam ut omnia ad eliminandam de regno nobilitatem consilia conjurasse certo crederentur.* Сам Раковці писав: *Suprema gentis imminabat ruina per institutam neoaquisticam commissionem aut, ut appellare non pudebat, erectum jus turcicum ..* (Confessiones 65–6). Thaly II, 371.

²⁾ *Katona XXXVI, 475; артикули 1704, XVII; puncta 1706, IX.* Наскільки парікавя на безправність у діяльности комісії неоквістичної справедливї — годї знати, бо з її яктів нема слїду.

³⁾ В маніфесті 7. VI. 1703 читаємо: *Huc praeterea ades, laniena Eperiesiensis, adiuvata sternenda in regno haereditatis via. Lugent viduae et pupilli, suis orbi parentibus; sublata principaliora Gabiorum capita, ac effusus innocens multorum sanguis plagas cum Abele ferit aethereas.* Раковці писав: *Praetermittere tamen nequeo horrendi et a tempore Neronum inauditi feralis theatri erectionem etc.* (Confessiones 50). Пор. замітки Берчейнія у Thaly-a II, 370.

і поза прашівським трибуналом полишало ся багато покараних смертю і конфіскацією маєтностей. Сі бувші Тикиліянці належали тому між найзавзятійших ворогів Австрії, готові на кожний поклик до боротьби, не маючи і так багато що тратити. Навіть ті жертви Караффи, яких опісля виправдано, не могли дочекати ся направи заподіяної шкоди. Тому то наріканя на се, домагання загальної амнеції для Тикиліянців і звороту їх маєтностей належать до найпопулярніших¹⁾, викликаючи ворожий настрій і небезпечний фермент серед північно-угорської шляхти. По Тикилію полишив ся ще окремий елемент т. зв. куруців, зложений з безземельної шляхти, селян, волоцюгів (бетярів) і т. ин., які розбиті цісарським військом крили ся в горах, займаючи ся розбоем, готові стати на поклик кожного партизанта против „лабанців“. Хоч вони були пострахом для околиці, проте могли тішити ся деякою симпатією серед людности.

Сей фермент у низу скріпляв ся невдоволенем селянства, доведеним до розпуки підданством, податками і військовим своєвільством. Ще небезпечнішим елементом були маси дрібної шляхти. Їх шляхотські привилеї обмежено, присилувано платити податки однаково з селянами, їх комітати винаймлено німецькому ордену і все те кидало їх на услуги магнатів і заповнювало ними ряди куруців²⁾.

Релігійна політика Габсбургів приспориювала Австрії значно більше ворогів ніж приятелів. Ломане законів про волю віри з 1681 і 1687 р. (і так вже зменшених супротив декрету 1647 р.) заганяло всіх протестантів, кальвінів і лютеранів, навіть Німців, в табор мадарських автономістів, які (в значній часті і самі протестанти) виставляли прапор релігійної толеранції³⁾. Вона приєднувала їм найбільше міщанство, яке і так

¹⁾ Амнеції для бувших Тикиліянців просили депутати 13-и горішніх комітатів в р. 1676 (Krones II, 270—71) і її повторювано пізнійше (puncta pacis 1706, XV).

²⁾ Ingemiscit antiquissima Cumanorum et Iazigum libertas, gloriosis regum illustrata privilegiis, substrataque insueta ordinis teutonici dominio eripi sese de jugo tacite. (Маніфест 7. VI. 1703). Пор. артикули 1704, XXII; Katona XXXVI, 475; puncta 1706, XXI.

³⁾ Сам Раковці висказав ся докладнійше про релігійне питанє в листі до пруського проповідника Яблонського: Quamvis enim a teneris dogmatibus religionis romanocatholicae imbutus sum, nihil me ab usu propemodum rationis ita angebat, quam tantas in christianitate exortas scissiones cernere, ob religionum nomine, sed non re differentium causas, quibus sedem Romanam a longis temporibus nu-

нарікано на вкорочуване деяких міських свобод правительством¹⁾. Православна людність, не маючи і стільки формальних прав що протестанти, з неохотою до унії, сильно протетованої Віднем, гляділа також у опозиції обезпечена „старої віри“ і дійсно діставали його. Ідея релігійної толеранції мусіла очевидно іти в парі з загальною неохотою до тих, що були найбільшими ворогами волі віри — єзуїтів. І не тільки серед протестантів, і католики, навіть духовні, обвиняли сей чин в політичних інтригах і домагали ся його вигнання з Угорщизни²⁾. Звісно, єзуїти грали за Леопольда I дуже визначну політичну ролю і мали завзятих противників навіть серед найвірнійших Австрійців, тому годі дивувати ся, що такі горячі католики як Раковці та Берчейні висказують ся про учеників Льойолі дуже неприхильно³⁾.

Отсе були найважніші політичні і суспільні причини недоволення серед угорської суспільности. Вони тільки у своїй сумі обіймали широкі круги, суспільні, племінні і конфесійні; кожда з окрема захоплювала звичайно більше або менше обме-

---

tritum, in summam auctoritatis apicem devenisse videns ac cleri eius despoticum in pluribus regnis dominium circumspiciens etc. (Fontes IX, 17, № VI). Про Берчейнію див. Thaly II, 371. Домагання волі протестантам були не тільки з боку повстанців (Артикули 1704, IX; puncta pacis 1706, XII; Tört. Tárg. 1897, 421), але також з боку вірних цїсареві католицьких (світських) магнатів на основі декретів 1681 і 1687 (1707, Fessler V, 55). Опозиція встоювала також за тим, аби уряди роздавано без ріжницї релігії (Art. 1704, IX).

¹⁾ Art. 1704, XI; Katona XXXVI, 474.

²⁾ В мирових пересправах 1704 і 1706 р. повстанці ставили домагання вигнати єзуїтів (артикули 1704, XXIV; пункти 1706, XIII; Katona XXXVI, 475). В р. 1707 мусіли єзуїти таки покинути ті комітати, що були в руках Раковців.

³⁾ Раковці висупив против єзуїтів дуже остро в однім універсалї 1706 р., закидаючи їм дволічну гру, приписуючи їм з одного боку ініціятиву в абсолютистичних змаганнях правительства, з другого підбиване угорських автономістів до бунтівних починів і зраджуване їх одночасно (Horváth, M. Tört. IV, 267). Берчейні писав знов у своїм меморіалї, що єзуїти трясуть віденським двором і натискають цїсаря до знищення всього, що нагадує волю (Thaly II, 371). Та не тільки з угорського боку падали такі великі закиди. І кн. Евген Сабавдський називав schwarze Röcke між головними причинами угорського повстання (Лист 12. XI. 1703 у Sammlung polit. Schriften, № 85, вид. Сарторї). Раковці признавав ся у згаданім універсалї, що єзуїти помогли йому втекти з в'язниці; у Відні так думано безпосередно по втеці (Конференція тайної ради 12. XI. 1701, Tört. Tárg. 1897, 393).

жені групи, від одиниць почавши аж до селянських мас. Не хибувало межі ними одначе глибших суперечностей в соціальних інтересах і політичних стремліннях і як раз у тім ховалося жерело безсумнішности всього руху. Без сумніву, у психології угорської суспільности видно не мало чистих ідейних рисів. Горяча любов до рідного краю виступає нераз побіч егоїзму і безхарактерности. Та сей горячий патріотизм¹⁾ плеканий у деяких угорських кругах, не вмів знайти иншого вислову як у протесті против абсолютизму, що ніс неодну корисну реформу, та в ідеалізації старої середньовічної Угорщини. Очевидно, патріотизм — не все значить те саме що поступ і суспільна реформа. Такі негативні ідеї звичайно не мають виглядів на здійснене. А ще при так широко закромних плянах, як відновлене Семигородського князівства, відорване Угорщини від Габсбургів, а в остаточнім разі персональна унія з відреставрованою конституцією, обезпеченою гарантією чужих держав²⁾! Мета, сили й обставини були рішучо не дібрані.

Загальний матеріал громадився на Угорщині здавна. В р. 1697 показалося, що його вже доволі і посеред найнижшої верстви людности — селян, найменше інтересованих у реставрації старих угорських порядків³⁾. Тоді то найперші круги опозиції зрозуміли, що зявилася можливість чинної проби. Скількисть призьбираної в краю енергії здавалася достаточною. Оставалося тепер ждати догідної хвилі. Її бачили наперед у загально сподіваній бурбонсько-габсбурзькій боротьбі за еспанську сукцесію, в котрій Австрія буде присилувана заангажувати всі свої військові сили і матеріальні засоби. До вибуху війни треба було оглянути ся за сторонньою підмогою. В сїм напрямі були давні

1) Зразок його маємо в перших маніфестах Раковція 1703 р.

2) В мирових пересправах домагане такого обезпеченя ставили повстанці дуже рішучо (артикули 1704, I; пункти 1706, I). Навіть вірні магнати переконували короля 1707 р., що згода його на гарантію Польщі, Швеції, Пруссії та Венеції зовсім не противить ся його повазі (Fessler V, 54).

3) В південнім Земліні в околиці Токоя і Уйгеля виступили два агітатори Токаї і Салонгаї як „сотняки“ Тиклія і зазивали селян до повстаня на „Німців“. Рух, по деякім поводженю з початку, був здавлений (про нього див. Szirmai, Notitia hist. com. Zempl., також Romy, Mon. Hung. I).

добре вибиті стежки: у Францію, Туреччину і Польщу. І по старим слідам почали ступати проводирі маґнатської опозиції, Раковці Ференц і Берчейні Мікловш.

II.

§ 1. Слабість польської держави і декадентство шляхотської суспільности; соціально-політична основа тих прояв; середньовічний тип; мертва точка в історії Польщі; дорога виходу з неї; стремління до абсолютизму; заходи в тім напрямі Августа II, його краєва і загранична політика; пляни розборів Польщі. — § 2. Невдача Августової політики; опозиція против Августа і її характер; змагання серед вельможів до удільности; аналогія з Угорщиною.

§ 1.

А тепер кинемо оком на політичну ситуацію по другім боці Карпат.

Здавна вкорінив ся погляд, що з кінцем XVII в., з вибором Августа II, почала ся нова епоха в політичній історії Польщі — епоха занепаду і розкладу. Погляд сей, очевидно конвенціональний і хибний, опертий виключно на поверховній оцінці кількох блискучих воєнних актів Собеского, спеціально його походу під Відень, без якого сей король не мав би й половини признаваної йому в історії слави. Навіть сей ефектовний момент не так діло польської держави, її політики і сили, як тільки діло одного її маґната з Руси, що припадково був польським королем, і то з політичного боку дуже убогим. Віденський похід ані трохи не зміняє сеї дійсности, що австрійсько-польський альянс виявив страшну слабість польської держави, її безвихідну політичну пасивність. Такий стан почав ся, що найменше, пів століття перед Августом II. Утрата України була найяскравішим висловом того стану, найпевнішою його асекурацією і причиною, що й ліквідація історичної ролі Туреччини не принесла Польщі ніякої користі. Вже від п'ятдесяти літ говорено в дипломатичнім світі менше про набутки Річипосполитої, а більше про користі з її розбору.

Так само без достаточної причини починають часто з Августом II новий період внутрішнього розкладу польської суспільности. „Саські часи“ стали навіть певним окремим історичним

поняттям, як щось зовсім инакшого від попередніх і пізніших (реформаційних) часів. На ділі ж, всі ті прикмети, якими багате жите польського суспільства в саських часах, бачимо в повнім розцвіті вже за трьох попередників Августа II.¹⁾ Свідочтв та документів про тодішнє жите у Польщі доволі, як краєвих так і чужосторонних обсерваторів. Веї вони найбільше кладуть вагу на морально-обичасвий бік того часу. Повна недостача етичних принципів в публичнім і приватнім житю, інтриганство, корупція, недостача всякого політичного інтересу для справ держави і повне підпорядковане їх власним особистим забагам і становим користям — отсе найяскравіші краски на образі тодішньої польської суспільности. Тут справді більше треба б артиста-оповідача як історика-аналітика.

Часто, навіть дуже часто, коли заїде питанє про те, що було причиною упадку Польщі, відповідають історики, що се як раз сей морально-політичний упадок польської шляхти був причиною слабости польської держави і її остаточної смерти. Погляд зовсім хибний. Моральний упадок ще ніде в історії не розвалив держави. Коли б провести докладнішу аналізу всіх головних гріхів тодішнього польського суспільства, то виявило ся б, що не знайшлося би ні одного такого, якого не було б, очевидно *mutatis mutandis*, поза межами Польщі; спеціально сусідні Польщі краї як Швеція, Угорщина, Венеція і Туреччина мають дуже багато спільних рисів з Польщею. Отже *polnische wirtschaft* (так назвав один німецький історик стан Польщі при кінці XVII в.) не мала свого кореня в моральній декаденції суспільства, тільки противно: декаденство вирросло буйно і зацвило на ґрунті окремої політично-соціальної структури й характеру польської держави. Зовсім так само, як моральна депривація Римлян в I в. перед Хр. не була причиною упадку римської республіки, а тільки одною з прояв її політичного розстрою. Тут маємо діло з космополітичним цвітом, що може вирости у всіх часах, у всіх народів, як що знайдуть ся відповідні умови. Тому то не будемо зупиняти ся на мальованю образу польського безладя і шляхотської анархії, а кинемо оком на їх соціально-політичний підклад, як головний історичний

¹⁾ Дещо инакше було на поли духового жита, одначе й тут треба замітити, що зверхня освіта польської шляхти була на поч. XVIII ст. висша ніж в половині XVII-ого.

чинник в політичній ролі польської держави того часу¹⁾.

Основа політично соціальної структури польської держави була готова в першій половині XVI в.; пізніше завершувалися тільки устроєві форми, дійшовши до елекції *virutum*, *pacis conventa* і *liberum veto*. Політично-суспільна основа держави осталася та сама від початку XVI в., по своїм характері наскрізь середньовічна, типова для західної Європи у XII і XIII в., понекуди ще давніше. На сім закінчився дальший процес: Польща не вийшла ніколи з тих середньовічних форм. Така мертва точка належить до інтересних проявів в історії і її стрічаємо в різних часах і у різних народів; пояснити її причину тут не місце, замічу тільки, що вона безумовно показується там, де менший числом елемент приходить до пановання над більшим, де одно плем'я живе коштом інших. Тут головне жерело політично-соціального консерватизму й аристократичного, часто аристократично-республіканського характеру нації.

В західній Європі заслуга переходу з середньовічних форм у новітні належить ся корисним економічним умовам й абсолютизмови монархів, що себе обопільно підпомагали. З окрема велику історичну роль відіграла в Європі ідея монархічного абсолютизму. Вона пхнула західно-європейські феодалні суспільства на дорогу дальшої еволюції політичних, економічних і соціальних форм, поклала підлогу під новочасні демократичні державні і громадські організації і тому справедливо можна говорити про „революційний монархізм“ в західно-європейській історії. В наших сусідських державах не стало ні одного (економічного) ні другого (політичного) чинника. Турецьке володіння над Босфором і татарське над Чорним морем підтяли на довгі віки економічне життя у східній Європі, а виборність королів та республіканські інституції не давали можности розвитку абсолютної влади. Що правда, не хибувало мрій у польських королів іти шляхом західних володарів; вони раз-у-раз снували таємні пляни і виявляли скриті стремління до того ідеалу, що звав ся *dominium absolutum*.

Майже у всіх королів по 1572 р. було більше або менше зрозуміння, що не тільки їх власний інтерес, але й найліпше зрозумілий інтерес держави вимагає перецінити в Польщу за-

¹⁾ Загальний образ польської держави й суспільности на вертуні до „саських часів“ малює живо П. Гаке (P. Haake, *Polen am Ausgang des XVII Jhrh.*, 1905).

хідно-європейський абсолютизм. Навіть політично менше здібні королі, як Ян Казимир та Собеский снували такі пляни, хочби під впливом своїх французьких жінок. Та всі ті бажання мало тільки приявляли ся в дійсних заходах коло перестрою Польщі. Безкорисно проминув час релігійної боротьби (за Жигмонта III), не створивши конфесійного абсолютизму у Польщі. Пізнійше не було вже і стілько корисних умов на таку перемену, бо що не вдало ся під окликом релігії, неможливе було в імя королівської особи і його роду. Найперша трудність лежала у самих становища королівських родів. Заки можна б зважити ся на абсолютистичні реформи, треба було наперед подбати запевнене корони одному родови. Наперед право сукцесії, а дальше право дідичности — отсе перший постулат кожної свідомої політики польського короля. Ми бачили, що без права дідичности така сильна династія як Габсбурги не могли перевести в діло своїх угорських плянів, хоч родинній сукцесії не стояла поважнійша перепона; а що казати про польських королів, яких грошеві засоби не доходили часом до 1 міль. золотих! Польська шляхта розуміла сю небезпеку добре й забезпечила виборність королів екстремною інституцією елекції *viritum* і не хотіла за ніяку ціну допустити навіть вибору наступника за життя короля¹⁾, а проба така за Яна Казимира стала за *casus belli* (бунт Любомирського). Аби знов забезпечити ся від несподіванок законодатною дорогою, то на сторожи малохитрої шляхти поставлено *liberum veto*.

Підняти боротьбу з усею шляхотською суспільністю і пхнути Польщу на дорогу політично-соціальних реформ — на таке діло треба було визначного політичного розуму, великих матеріяльних засобів і корисних обставин. А всього того не було ні в одного з виборних королів у полягайлівській добі. Се міг зробити тільки сторонній володарь, опираючи ся на свої сили поза Польщею. Те що зробив Вільгельм Завойовник в Англії, Кароль V в Еспанії, Габсбурги в Чехії та Угорщині, маркграфі бранденбурські в Пруссії — могло бути і в Польщі. Династія Вазів була зразу на сій дорозі, та скоро її стратила, збувши ся шведської корони. Друга така можливість зявила ся тільки за Августа II.

¹⁾ Випадковий вибір Жигмонта Августа поясняєть ся тим, що забезпечене його вибору лежало найбільше в інтересі шляхти (з огляду на люблинську унію). До того тоді шляхта не була ще так вироблена політично.

Получене Саксонії і Польщі персональною унією могло було вийти в користь обох країв. Через те Веттини могли в Німеччині відограти, хоч у частині, ролю Габсбургів та Гогенцолернів. Се не стало ся; і тому мало в новітніх віках володарів, які були б так неоднаково оцінювані як саме Август Кріпкий. Неоднаковість осуду політичної діяльності цього князя не походить ізза національного становища історика. Як між польськими так і німецькими дослідниками єть такі, що уміють не одно корисне сказати про Августа, так і такі, що не полишають на нім ніякої яснійшої рисочки¹⁾. Се доказує тільки, що наука не вивіла ще рішучого слова про нього. На сїм місци нам байдуже про особисто-моральний бік сеї історичної фітури (цар Петро В., Фридрих Вільгельм I були зовсім не краці); для нас интересно, чи Август мав змогу відограти в історії Польщі епохову ролю, чи були у нього свідомість свого завдання та розуміне потреби перестрою держави, вкінци якими шляхами та якими способами стремів до того.

Скільки не було б романтизму, навіть містицизму й авантюриности в мотивах, які привели курфїрста до старань про польську корону, треба признати, що від разу брав він польські справи зовсім серіозно. Очевидно, альфа й омега політичного думаня і змаганя було його династичне, ба й особисте „я“, — та се на той час вповні зрозуміло. Тодішній абсолютизм мав скрізь таку прикмету. Діло в тім, що при усім династичнім макіявелізмі мав він досить добре зрозуміне політично-соціальных, економічних, навіть культурних потреб підвластних країв. А таке зрозуміне мусіло всею силою льоїки довести до одного тільки висновку: Польща мусить бути основно перестроєна. Доріг і спо-

¹⁾ Давнійші польські історяки (Яроховський, Шуйський) осуджували Августа дуже остро аж до грубої несправедливости; рішуче слово оборони цього короля висказав проф. Войцеховський (O powtórnej elekcji St. Leszczyńskiego); посереднє становище зайняв проф. Аскевази (Koniec Augusta); останнім з черги висловом науки про Августа треба назвати численні статі німецького історика H. Гаке (Politisches Testament Augusts d. Starcken, 1900; J. F. Wolfframsdorff und das Portrait de la cour de Pologne, 1901; König August d. St., 1902; August d. St. und Brühl, 1903; Die Türkenfeldzüge Augusts d. St., 1904; Polen am Ausgang d. XVII Jhrh., 1905; Die Wahl Aug. d. St. zum König v. Polen, 1906 й ин.), який дуже критично, навіть остро оціняє його політику, одначе зовсім не закриває очей на його гарні прикмети як чоловіка, володаря і полководця.

собів до такої цілі не було багато. Король від самого початку не дурив себе надією, щоб можна що небудь зробити звичайним законодавчим шляхом, при республіканським устрою польської держави¹). Отже — *quae medicamenta non sanant, ferrum sanat*; потреба насильного перевороту кидала ся сама в очи. Сам уже вибір Августа, неформальний та нелегальний, опертий на швидко введenu саксонську армію, був першим актом нової, доси незвісної, політики польської корони.

Ідея перестрою Польщі, хоч би й як еґоїстичні були її основні мотиви, мусіла складати ся у дві головні точки: переміна політично-соціального устрою держави і створенє нової підстави правного становища королівської власти. Перша потреба вимагала ряду реформ у централістично-абсолютністичнім напрямі; друга — введеня дідичности корони. Коли Август здобув титул польського короля, був він ще в молодім віці, тому зразу найменше думав про запевненє наслідства своєму синові, а більше про заведене абсолютного режіму. Та аж коли всі проби в тім напрямі скінчили ся на нічім, головною метою його політики стало забезпечити корону синові. Що до самого плану політичної реформи, трудно щось докладного сказати при нинішнім стані дослідів. Найбільше конкретні гадки містять у собі звісний проєкт Флемінґа з р. 1714, в дійности старший, бо з самого початку XVIII в. Він полинає основну клітину політичного устрою держави, соймиків, ненарушеною, з тою тільки зміною, що ухвали мають западати більшістю голосів. В кождім воєводстві була б установа адміністраційна палата, а воєводи були б їх президентами; воєводства мали б поза тим повну автономію. З кожного воєводства був би один представник у Варшаві і всі творили би сенат. Він радив би над ухвалами соймиків і його рішення ішли б до найвисшої ради зложеної з найдобріших людей в краю, де западало б усе більшістю голосів²). Соймова інституція мала б перейти до історії.

Як бачимо проєкт зовсім не радикальний, він полинав основу, не то суспільну але й політичну, зовсім нетикану. До

---

¹) Неможливість веденя нормальної державної політики в таких обставинах зрозумів Август зараз на вступі свого панованя і тому дуже скептично приймав усі політичні проєкти Людвига XIV (*Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne*, III (1890), 487).

²) *Archiwum tajne Augusta II*, wyd. E. Raczyński, t. II, c. 1—9.

повного абсолютизму було ще далеко, про доконечну в такім разі бюрократію нема згадки. Загалом плян не відбігав від саксонського взірця, де станові інституції та привилеї були ще в повнім ході. Ся поміркованість проекту єсть не так доказом Флемінгової політичної мудрости, що достроювала ся до реальних обставин, як радше вислів політичного світогляду сього міністра з завсіди сильними консервативно-аристократичними симпатіями. В тодішніх політичних кругах саксонських були й геть радикальніші люде¹⁾, і сам Август у своїх особистих поглядах ішов дальше Флемінга, виявляючи ся горячим і безоглядним абсолютизмом, — очевидно, тільки в теорії²⁾.

Хоч і як небогато радикалізму у Флемінговім проекті, все ж таки про мирне введенє його в житє не могло бути й мови. Такі напрасні перевороти найкраще роблять ся підчас завоювання: побідник може мазати один правно-політичний стан, а писати другий. Очевидно, Август не міг виступити в ролі завоювника, навіть так як шведські королі Карл X та XII; його завоюване мусіло іти иншою дорогою. Він потрібував достаточної армії і розмістити її обережно по Польщі, а потім опираючи ся на ній брати ся до перестрою держави. Та що таке збиранє чужоземного війська противило ся польським законам, раста-м *conventa*-м та викликало страх серед шляхти, тому треба було його вводити під претекстом війни. Так робили Габсбурги. Турецька війна дала їм змогу залити Угорщину військом й опираючи ся на нїм приступати до реформи. Август був два роки діяльний на угорським воєнним терені (1695—6) і як чоловік розумний мусів певно інтересувати ся ходом відносин між Габсбургами й Уграми. Тому то, ставши польським королем, з запалом віддавав ся плянам продовженя турецької війни. Що з тих плянів, а навіть походів нічого не вийшло, винна тому не так неохота польської шляхти, як більше те, що від битви під Зентою (1697) турецька війна була майже закінчена, та ані Польща ані Август не могли думати, щоб вести війну на власну руку без цісаря і Венеції. З огляду на те Августови припав до внодоби инший воєнний плян — против Швеції, який — здавало ся — буде значно лекший ніж турецький та й у Польщі попу-

¹⁾ Як Wolfframsdorff, автор памфлету *Portrait de la cour de Pologne*, 1704 (*Neues Archiv für sächs. Geschichte*, 22).

²⁾ Див. його трактат *Regel pour la posterité*, деє з 1705 р. (*Hist. Zeits.* 87).

лярнійший, під покликом відвойованя Ливонії. Новий плян давав знов можливість задержати саксонські війська в Польщі а з побідкою бажаний успіх династичний у Польщі¹). Та Августа переслідувала постійна невдача. Ливонська авантюра не тільки не дала бажаних наслідків, а мало ще не збавила його зовсім польської корони, тільки полтавська битва уратувала йому її. Удержати саксонську армію в Польщі було й потім трудно. Ледви міг король одну частину задержати, а й то під орудою коронного гетьмана²).

Вкінці полишив ся королеви тільки один спосіб, який зоветь ся провокацією: викликати против себе і своїх військ, незаконно держаних у Польщі, шляхотський бунт, здавити його і накинути державі бажані зміни. В таким міркованю треба шукати генези тарногородської конфедерації 1715—1717 рр. Гра завела

¹) Так теж розуміли в Польщі головну ціль та можливі наслідки шведської політики Августа. На варшавській конфедерації 1704 р. говорено між иншим: *Id quoque in considerationem venire debet, quod licet saxonica cum Moschis potentia vicerit Suecum, non eo ipso libertas nostra et respbca triumphabit; victor enim dabit leges, tamque quos dolo non poterat, vi opprimet etc. (Votum cuiusdam nuntii — Załuski, Epistolae IV, 35)*. Подібно розумів справу і найкрасший мемуарист того часу: *A ten król August spisawszy instrument z Patkulem podjął się owej protekcyi Inflant i wojny; i owszem rad był okazać, że mu się za tą udadzą jego dawne skryte intencye w zniesieniu wolności polskiej: tem sobie mocno nabił był głowę prospero armorum successu, że posiadłszy sub praetextu recuperandorum avulsorum dziedzicznych wojsk swoich siłami Inflanty, one jako jure gladii nabyte na siebie trzymać będzie, a tym sposobem rzeczpospolitą z dwóch stron ścisnąwszy, od Inflant i Saksonii, vi potentiae intendebat przywieść pod jarzmo swoje... Adhaerentes pochlebcy dworscy poświadczyli augurując, że król zniósłszy Szweda, Inflanty odebrawszy, a tem samem uwolniwszy tył od morza, de absoluto dominio w Polsce skutecznie pomyśleć może (Otwinowski, 1699, § 7)*.

²) Хоч пізнійші домагання шляхти, щоб саксонські війська були виведені з Польщі, були мотивовані головно економічно-соціяльними мотивами, з огляду на вдирства і своєвільність солдатески, все таки політичний бік сього військового питання був опозиції зовсім добре зрозумілий, як свідчить Отвіновський: *Król August, uchwyciwszy aptitudinem pozycyi czasu, umyślił swego dawnego przedsięwzięcia... dokazać w Polsce, żeby było absolutum wprowadzić dominium; czego inaczej trudno było dokazać chyba mocą, do czego wyrobienia trzeba było naprowadzić wojsk saskich (ст. 202)*.

й тут. Такий плян міг був легко вдатися в початках панованя Августа, тепер він викликав veto з боку Росії, яка протягом більш десятилітнього господарюваня в Польщі встигла зорієнтуватися ся достаточо в польських відносинах і рішила ся не допустити до скріплення державного організму і заробити на ролю опікуна й оборонця польських конституційних порядків. Август, прибитий невдачею, повний неохоти до царя, покинув дотеперішній плян, присвятивши пізнійше більше уваги справі наслідства свого сина, шукаючи доріг до його обезпеченя. Наслідство прийшло, та не тими дорогами і не в тій формі, як бажав собі Август.

Так отже одинокий певний шлях — змінити устрій Річипосполитої при помочи війська — не вдав ся. Інші способи були вже другорядні. І їх пробував король Август. Він розумів відразу, що на сторожі „золотої волі“ стоїть не загал шляхти а тільки вельможі, панська олігархія, анальоїчна до великих феодалів західної Європи. Перестрій Польщі був, очевидно, можливий тільки не погромі сеї олігархії. Розуміючи се, король з одного боку глядає і приєднує собі *homines novos* на визначні становища та стараєть ся виграти ніколи не вигаслий антагонізм між загалом шляхти і магнатами, беручи під свою опіку перший против других. Історія боротьби литовської шляхти з Сапігами ілюструє найкраще сю політику Августа і його дорадника Флемінга¹⁾. Одначе й ся литовська політика зовсім завела, найбільше тим, що боротьба Сапігів з литовською шляхтою зіллала ся з шведською війною, отже використання її для абсолютистичних стремлінь короля стало неможливе. Кілька дрібних успіхів при тій нагоді остали без вартости, хіба послужили предметом агітації для олігархів. Шляхотська опозиція против вельможів була ще тому безуспішна, що ані соймики ані сойм своїм устроєм і характером не давали опозиції ніякого

¹⁾ Про саксонську вишу шляхту висловив Август погляд, що вона завсеїди боролася за власть з династією, тому треба її держати загнудану, але не нищити. Ще більше, очевидно, можна се було прикласти до польської шляхти і так дійсно старав ся король поступати. В його протегованю низшої шляхти не було ніякого демократизму, а тільки змйна політична розвага, як колись у Едварда IV, Людовика XI, Івана IV; тому найвизначнійший мемюарист в часів Августа міг так схарактеризувати сю політику: *Królowi tak było potrzeba, żeby się byli poddani między sobą bili a niszczyli, a on pod tym czasem swoje wyrabiał zamysły, dlatego sam poddymał nieprzyjaciół sapieżyńskich* (Otwinowski, 1701, § 2).

правного пункту опору; против волі вельмсжів формально неможливий був ніякий сойм, ніякий соймик.

Правда, при кінці XVI в., разом із завершеном шляхотсько-республіканського устрою, з'явився в межах Польщі новий суспільно-політичний чинник, що міг з успіхом підперти королівську власть та пхнути державу на дорогу дальшого розвитку. Це було українське козацтво. Що так не сталося, винні тому різні причини; між ними недостача визначних індивідуальностей серед польських королів, соціальний радикалізм і політично-національний характер козацтва, та се, що воно стало політичною силою доволі пізно, в часі, коли політично-соціальний устрій Польщі був вже довершеним фактом і коли польська шляхта мала вже доволі сили, щоб боронити своїх політичних та соціальних привилеїв. Та навіть ті політичні користи для польської держави, які могло дати українське козацтво перед 1648 р. а навіть якийсь час потім, були тепер зовсім неможливі. Правобічне козацтво кінчило свою історичну роль і політика польських олігархів дбала про остаточне його знищення. Протикозацька конституція соймова 1699 р. викликала останній акт польсько-козацької боротьби. Становище короля Августа в сій боротьбі не зовсім ясне. Явно не підпирав він козаків, хоч се могло бути в його інтересах, все ж таки не увільнив ся від підозрінь у тихій співці з козаками¹⁾. Очевидно, королівські противники в обвинувачуваннях короля ішли задалеко, бачучи

¹⁾ Акт варшавської конфедерації 1704 р. закидує королеви протекцію над українським бултом: *Ab aliquot annis inchoata praeteritaque potissimum hieme per Ukrainam excitata insolentis rusticae plebis contra suas dominos et nobilitatem rebellio et ejusdem hactenus malitiosa continuatio, non alio utique intento, nisi ut liber ab aevo populus in domini desinat mancipium et cum infima servili nataque ad jugum coaequatur plebe etc.* (Zaluski, Epistolae IV, 131). В універсалі Радзівейського 2. V. 1704 читаємо: *Plebeiam turbam in Ukraina contra proprios dominos ad rebellionem concitaverat et nunc concitat* (Ibid., 176—182). Очевидно такий революційний демократизм і не снів ся Августови, сї погляди більше характеристичні для його противників. Розумний і непересадний Отвіновський зводить королівську вину у менші границі: *Do tego buntu kozaków podwiódł król August, chcąc tem bardziej zamieszać rzpłą; dlatego wiedząc a natura compositos kozaków, że pronissima mente in turbas feruntur, do rebelii i swywoli pobudził; co potem polapani kozacy, ad officia oddawani, na konfessatach wyznawali* (1702, § 17). Такий погляд на роль короля в останнім козацьким повстаню був розширений не тільки між підзорливою польською шляхтою; висловлював його і Мазепа у своїй реляції Головину (Соловьев XIV, 3).

в ній *spiritus movens* козацьких неспокоїв. Король міг тому легко відбити удар, вказуючи, що українські рухи старші його панованя¹⁾. Все таки при тім непорозуміню межі королем і шляхотською опозицією на основі козацької справи маємо один з останніх прикладів цікавої рівнобіжності межі політичними змаганнями польських королів та соціально-політичними стремліннями козацьких рухів. Сеї рівнобіжності не використав ніхто з польських королів перед Августом, ані йому не судило ся се використати; сьому стояли тепер на перепоні з одного боку незвичайно трудне становище політичне тогочасної Польщі, з другого слабкість самого козацтва.

На вншних суспільних чинниках, крім середньої шляхти та козацтва, король не міг і стілько оперти ся, бо ніякий инший не мав навіть стілько політичного значіння. Август був горячий меркантиліст і розумів вагу заможного міщанства, але його годі було створити через ніч і часи майже зовсім не надавали ся до того. Тодішнє міщанство, а ще менше селянство, не представляло, одним словом, зовсім ніякої вартости в актуальній політиці. Се тільки побільшало безвихідність політичного становища польського короля, як перед Августом так і по нім.

Загранична політика Августа була тісно звязана з його внутрішньою політикою. Очевидно, й тут вихідним пунктом змагань був династичний егоїзм та імперіалістична фантазія; все ж таки в практиці обі політики мали вести до одної цілі й обопільно себе підпирати. Загалом беручи, загранична політика Августа була продовженєм давних шляхів Річипосполитої. Початкове його ваганє між Францією й Австрією, рішенє на австрійський бік, участь у турецькій війні, становище супротив Швеції, ба навіть Пруссії і Росії — усе те мало свою традицію з попередніх часів, з останнього п'ятидесятиліття. Виходить, що Август нагинав також свої особисті плани до інтересів польської держави, принайменше так як вони в тім часі загально розуміли ся. Вибравши раз Польщу на поле для своїх особистих і династичних амбіцій старав ся Август бути їй вірним²⁾ і респектувати її державні інтереси.

А його заходи коло розбору Польщі? Чи вони теж означають лояльність супротив краю? Без ваганя відповідаємо на

¹⁾ Універсал 7 мая 1704 (Zaluski IV, 191).

²⁾ Його плани на Неаполь та Бельгію припадають на час 1706 — 1709 р., коли він не був польським королем.

сі питання: так. Передусім не Август II поставив перший питання про розбір Польщі. Поставило його ще перед 50 роками само політичне життя своєю неублаганою конвенцією. А треба зазначити, що проекти поділу Польщі в часів Августа основно різняться від актів 1772—1795 р. Коли сі мали на меті знищення польської держави, то проекти в часів Августа, скільки він сам мав участь в їх приготуванні, стремили до чогось противного — урятування польської держави. Небезпека політичної смерті для Річипосполитої відчувала ся здавна, яснійші уми звертали на се увагу суспільности вже від довшого часу. Від сеї небезпеки могли Польщу урятувати глибші політично-соціалні реформи, а головно одно: дідичність й абсолютизм королівської влади. Іншого виходу не було. Та пхнути в сім напрямі суспільність ніяк не вдавало ся, раз з огляду на самий устрій держави, другий раз з огляду на її великі простори. Одною з органічних хоріб Річипосполитої була ярка диспропорція межі політичними силами і територіяльними розмірами.

В сій безвихідній ситуації цілою силою мусіла накидати ся думка, щоб се зробити при помочи сусідніх держав. Звичайно, се не могло бути безплатно, а тільки винадгороджене якимись територіяльними уступками. До того сусідні Польщі держави вже тоді розуміли політичну користь для себе в постійній слабості Річипосполитої. Найперше розуміє се Швеція, опісля Росія. Коли отже Август бажав поважних реформ у Польщі, мусів здобути згоду сусідніх держав, знов очевидно заплаатою за се порушене політичної рівноваги. Отсі два моменти були психологічною основою Августових проектів на поділ польської держави. При всіх плянах головна думка була: у зменшеній територіяльно Польщі завести доконечні реформи, опираючи їх головно на дідичности й абсолютизм. З поміж численних проектів за його пановання нема ані одного без сеї основної думки. Як би так пляни його здійснили ся, Польща була б без сумніву урятувала свою самостійність. У зменшеній територіяльно, більше на етнографічних границях опертій Польщі, при нейтральности або й підмозі сусідніх держав, Август був би значно легче перевів свої реформаційні пляни і створив державу здібну жити і розвивати ся, наперед без перепон з боку сусідніх держав, а дальше й против них.

Одначе й ті пляни короля скінчили ся на нічім. Головною перепорою були міждержавні відносини. Тільки один із сусідів

був постійно готовий підперти її пляни за територіяльні уступки. Це була Прусія, якій незвичайно залежало на сполученю своїх головних територій --- Бранденбургії і Прусії, розділених Польщею (королівські Пруси). Пруський король не тільки годився на поділові пляни у всякій формі, але й старався бути ініціатором, приєднуючи інші держави, головню Швецію. Швеція, що колись предклядала розділ Польщі, була тепер здержлива, хоч не принципіально противна. Натомість цар Петро показався зовсім неприхильний ідеї поділу, хоч його дипломатичний атент Паткуль брав доволі живу участь у вироблюваню поділових плянів. Мотиви сеї політики були, очевидно, двоякі: цар розумів передусім добре, що великодержавне становище Росії залежне тільки від успіху над балтійським морем, а всяка участь в розборі Польщі мусіла б паралізувати сей успіх; другий мотив лежав як раз у розважуваню наслідків поділу по мысли Августа. Цар і сам дуже скоро зорентувався і Паткуль його поучав, що в інтересі Росії лежить консервоване польського неладу, як найкращого поля для політичних впливів Росії і територіяльних користей у будучині, без сумніву більших ніж у тодішніх обставнах було можливо. Іншими мотивами кермувала австрійська політика. Вона була рішучо противна всяким поділам. На початку XVIII в. для Австрії було навіть корисно мати побіч себе великодержавну Польщу з огляду на турецьку небезпеку; до того зрієт Прусії, Саксонії і Росії був Габсбургам небажаний, як з державно-династичних так релігійних мотивів. Загалом беручи — брак політичної рівноваги на сході й півночі Європи був причиною, що пляни поділів не вийшли із сфери дипломатичних інтриг¹⁾.

§ 2.

Неповоджене політики Августа, як бачимо, переважно було наперед наслідком некорисної політичної ситуації на сході Європи. Та причини невдачі були й у самім королі і його полі-

¹⁾ Сі проєкти беруть польські історики часто Августови як тяжкі злочини. Без сумніву ся суворість психологічно в'яжесть ся з пізнішими дійсними поділами; натомість як брати справу як на свій час, то тодішні заходи що до Польщі творять тільки маленьку частину „розборової“ політики тодішніх європейських держав, що переходила в правдиву мацію. В тім світлі осуд Августа мусить в'язнати геть лагідніше, коли навіть не прихильно.

тиці. Передусім не було добре обміркованого плану діяльності ані у самого короля ані у його дорадників, принайменше те, що нам звісно, не має такого характеру. Ще важніша хибка — то недостача сильної волі, енергії та консеквенції по королівським боці. Сам король мав не одну гарну прикмету, Флемінг не був буденний чоловік, однак їх ініціативи хорували браком волі, а їх діла браком енергії та тревалості¹⁾.

Дальшою причиною невдачі було те, що Август трактував Польщу, будь що будь як тільки спосіб до власного вивишення і в дійсності йому було байдуже, чи те вивишене здобути через Польщу, чи через Шлезк або Чехію, чи вкінці Неаполь або Бельгію. У нього, першого в роді Веттинів польського короля, не було доконче потрібною тут дорожня краєм, яке видимо не раз у найбільше егоїстичних володарів.

Та головна перепона в успішності реформаторської політики (поминувши всі її хиби) була в тім, що польська суспільність стріла всі ті заходи рішучою опозицією. Август II не міг будувати на нікім, на ніякій суспільній верстві, бо — як сказано — ніяка крім шляхти не мала політичної вартости, на ніякій партії, навіть одиниць не було, які щиро і свідомо підперли б короля. Те, що говорять ся часто про королівських сторонників, не можна розуміти в значіну політичної акції. Всі дійсно політичні проекти реформ виходили від не-Поляків. Польські дорадники і помічники — се понайбільше низькі кар'єристи, зарозумілі двораки або уроджені інгвіанти, які хоч в одним-другім випадку піддержували короля, та зовсім не з добре зрозумілих політичних мотивів, а виключно з власних особистих²⁾. Навіть ширші гро-

¹⁾ Політично найрозумніша голова при королівським дворі була без сумніву у Паткуля, тільки він гринив односторонністю, а до того перейшов скоро в царську службу і почав дивити ся на Польщу зі становища російських державних інтересів. Правило, якого треба придержувати ся при доборі дорадників, вилежив король у своїй записці п. н. *Regel pour la posterité*, себто політичним заповіті своїм наслідникам, писаним десь у першій десятку XVIII в. Сказано там м. ин., що не треба добирати собі людей, які зросли ся з інтересами чужих держав або свого власного краю. Що до Польщі вдало ся се йому хіба стілько, що його польські дорадники найбільше дбали про свій власний інтерес.

²⁾ Подібно характеризує їх також Отыновский: *Król August uchwycił swego dawnego przedsięwzięcia, za radą saskich konsyliarzów, osobliwie Fleminga, i szalbierzów niektórych polskich panów, dokazać w Polsce, żeby było absolutum dominium wprowadzić* (ст. 202).

мади шляхти, що ставали при боці короля (сандомирська конфедерація) прогив опозиції, не мають ніякого поважнішого значення політичного. Се не була злука політичних одиодумців, не вираз симпатії для репрезентованих королем ідей; противно — се така саміська опозиція, як і по боці Радзейовского чи Лещинського, тільки не ворожа королівській особі, вдоволивши ся, що король перед нею вповні капітулював і вирік ся всіх дійсних і підозрілих заходів, немилых шляхті¹⁾. Саме те, що перехід від прихильників короля до його ворогів, і противно, був дуже легкий і практикував ся на широку скалю, відбирає саксонській партії характер політичного напрямку, опертого на глибших суспільних інтересах і політичним світогляді. Тому то з повним правом можемо говорити, що против королівської політики станула вся польська суспільність і недопустила до ніяких перемін, не вигідних шляхті, чи радше шляхотській олігархії. Те, що виходило тоді зносеред польської суспільности під іменем реформових проєктів, було тільки самообманом, а не плодом політичної зрілости²⁾.

Таким способом усі можливі способи перебудови Річипо-сполитої не довели до ніякого бажаного результату. Безвихідність лягла пятном на сю державу. Зрозуміли се скоро сусідні держави і взяли ся обороняти „старинні вільности“ польські.

Теоретично беручи, була ще одна евентуальність в розвою Польщі. Давнійше вже замічено, що межі Польщею і Німеччиною була деяка подібність у відносинах королівської влади до безпосередних васалів. Польський король був у доволі анальотичнім становищі що й німецько-римський цісар. Польська

¹⁾ Пор. присягу короля на сандомирській конфедерації: *Ut pacificata Republica ordinarius comitiorum cursus et integer consiliorum publicorum status reducatur, absoluti dominii meditationes, quae mihi malitiose per meram imposturam objiciuntur, in animum meam nunquam admittam, et contentabo me tam grata in liberis gentes dominatione etc.* (Zaluski IV, 252). Взагалі, коли поставимо побіч себе головні політичні документи обох польських партій, саксонської і шведської, при докладнійшій аналізі показуєть ся, що між обома партіями нема дійсної політичної різниці, а тільки боротьба різнородних антаганізмів, злучених в партійні форми. Синтезою обох напрямів, вірним зеркалом дійсної політичної течії, і то в досить благородній формі, виходить хиба хроніст Огвіновський.

²⁾ Все одно, чи се проєкт Ст. Карвіньского *De corrigendis defectibus in statu Reipublicae Poloniae 1708* (Рук. муз. Чарторйських № 1382), чи навіть *Głos wolny* самого Лещинського.

шляхта, спеціально магнати, се князі і барони цїсарства. Тільки що в Німеччині одночасно з упадком королївської цїсарської влади росла постійно власть князїв й одноцїльна держава переміняла ся в спілку, слабо звязану, одначе кожда з частин переходила сама про себе нормальну європейську еволюцію: в тім часі, коли цїсарі вдоволяли ся тільки формальним боком свого достоїнства, самі князі (між ними й Габсбурги у своїх дідичних краях) могли більше або менше іти слїдами Людвика XIV і витворити між собою нові кріпкі державні організми, передусім Габсбурську та Гогенцолернську.

У Польщі натомісць не дійшло до витвореня територіальних князівств, хоч проби і перші завязки до того бували постійно. Як раз у XVII в. бачимо змаганє до дідичности на урядах: довгими поколіннями держать визначні роди один і той самий уряд (прим. Любомирські Спишське староство). З початку XVIII в. маємо переховану одну характеристичну подробицю: Йосиф Потоцький, київський воєвода, проявляє претенсію до короля, щоб йому віддано Самбірщину в дідичне володїне та щоби признано його володарем Покутя під титулом галицького князя¹⁾. Те саме бачимо на Литві. В родині Сапїгів продовжувано давну удільну політику Радивилів з явним стремлінем до самостійної княжої власти. Так само Любомирські вели політику зовсім на власну руку як удільні князі. Як би Польща могла була перемінити ся в подібну спілку удільних держав, очевидно абсолютних, то дальша історія польської держави могла б була пійти зовсім иншим шляхом. Та до того вже не могло прийти. З одного боку внутрішня республіканська централїзація, з другого зверхній натиск сусїдніх держав робили таку еволюцію неможливою. Про те в політичнїм житю тодішньої Польщі сей великопанський фєвдалїзм давав знати на кождім кроці. Навіть з трудом приходять ся уживати слів в роді „полїтика польської держави“, бо такої полїтики в сути річи не було зовсім. В Польщі инша була полїтика короля, инша Річипосполитої; обі часто противні собі. Ся остання знов складала ся з цілого десятка зовсім незалежних, часто суперечних собі, політичних напрямів, репрезентованих панськими родами, що нагадували

1) Pretendował naprzód buławy wielkiej, do tego żeby mu Samborszczyzna puszczona była dziedzicznym sposobem; a co większa, chciał, żeby go było uczyniono książęciem Pokucia całego pod tytułem księstwa halickiego, a on trzymając to jure feudali obiecywał rzpętej na każdą potrzebę dawać ludzi 12 tysięcy (Otwinowski, 1705, § 2).

собою французьких князів XII в. На початку XVIII в. політику своїх власних „династій“ ведуть: Любомирські, Сінявські, Яблоновські, Вишневецькі, Сапіги, Лещинські, а найголоснійше Потоцькі. Тому то, говорячи про політичні відносини і зносини того часу в Польщі, треба мати постійно на тямці сю мозаїку політичного життя польської держави. Як раз у відносинах до Угорщини вона виступає дуже живо.

Вище подана характеристика Польщі на порозі XVIII в. показує наглядно, скільки подібности, скільки аналогії було тоді межі Польщею й Угорщиною, не тільки в їх міждержавнім становищі, як се зазначено на вступі. Се політичне споріднене обох країв ішло значно глибше. Воно обіймає не тільки обговорюваний момент; воно розтягаєть ся на всю історичну долю обох країв, на всю соціально-політичну еволюцію і її форми; вона взагалі така ярка і вимовна, що можна дивувати ся, чому порівнувано Польщу з Еспанією, а не додачувано такого близького споріднення, ближшого навіть ніж із чеською державою. Жерело того історичного споріднення лежало передусім у сусідстві обох країв і в безупинних обопільних впливах. Поминаючи аналогічні риси в історії Угорщини й Галичини, виступає ся схожість із Польщею найбільше від XIV в. Така сама екстензивність в розвитку держави, механічність у її управі, подібні інституції і правні форми: соймьки, сойми, автономія земель, виборність королів, обмеженість їх влади, право резистенції, дожиттєвність і дідичність (в Угорщині навіть формальна) урядів, надмірна політична і соціальна перевага шляхти, стремління вельможів до удільности, слабкий розвиток міст, зріст і форма підданства, становище католицької церкви і т. ин. Тільки що до часу єсть певна різниця: еволюція польської держави іде звичайно трохи позаду Угорщини. Се річ подрібної аналізи доглянути генетичні звязи обох аналогічних процесів і показати обопільну залежність межі ними; тут доволі самого впевнення.

В тім самім часі, коли Польща що тільки виробила свої політично-соціальні форми, угорській державній самостійности завдано найтяжший удар і зупинено дальшу еволюцію внутрішнього устрою. Можна догадувати ся, що й Угорщина, як би не зворот у 1526 р., випустила б також подібні цвіти як загальне право вибору короля, виборчі умови, право зривання сойму і т. и.¹⁾

¹⁾ Термін „*pacsa conventa*“ знаний і на Угорщині, як умови межі

Як Польща так і Угорщина власними силами не могла ніколи вийти поза середньовічні форми; де остаточно перейшли оба народи мертву точку, там се стало ся про сторонній помочи, против волі головних представників національної ідеї¹⁾.

В часі про який тут мова, по сім і по тім боці Карпат політичні сили були розложені у два ворожі собі табори: з одного боку монархічна власть з постійним змаганням до абсолютизму, при помочи власних військових та грошових засобів зпоза меж поля діяльності; з другого широко привилейована суспільна верства, в обороні власної переваги, політичної і соціальної, стає до боротьби з монархізмом в імя „загрожених свобод“, конституцій, в імя політично-соціального ладу минулих „старих добрих часів“. Дві противні ідеї, ідея переміни й ідея збереження, инакше поступу й консерватизму—станули до боротьби з собою. Тільки що хід сеї боротьби був неоднаковий. В Угорщині перевага схиляла ся на бік монархізму, натомісьць у Польщі ідея республіканського аристократизму остювала ся против усіх ворожих заходів. В одній і другій державі символом національної ідеї стала ненависть до „Німців“ та боротьба з ними в імя національних святощів. В одній і другій державі політичний світогляд прибрав строго консервативний та аристократичний характер.

Однаковість політичного положіння, духове споріднене й тожність національної ідеології — се не прояви видні що

королем і народом, одначе угорське державне право не знало його формально. Все ж таки коронаційні декрети, а навіть присяги, підходили своїм змістом доволі блиско до польських „пактів“, як ось умови вибору Леопольда 1655 р. (друковані багато разів; Hist. des rév. I, 68—71; Corpus juris Hung. 1779, II, 7—9). В Семигоролі аналогія була ще близша; тут було знає навіть право veto, хоч не прислугувало воно кождому поодинокому послови.

¹⁾ Середньовічний, і то доволі ранній, характер політичних форм обох сусідніх держав обіймає навіть ті правні норми, які некритичним умам здають ся часом зовсім новочасними і дають підставу говорити про „конституційно-парламентарного духа“ в старій Угорщині і Польщі. Тимчасом така правна засада як: *lex consensu populi fit et constitutione regis* — знана у Франції ще в IX в.; дефініція закона: *quidquid de consilio et consensu magnatum et rei publicae communi sponcione auctoritate regia juxte fuerit definitum* — мала повне значіння в Англії у XIII в.; або горде впевненє Раковція, що: *Hungari non regum sed legum subditi sunt* — се парафраза англійської політичної аксіоми ще в XIII в., що звучала: *non est rex, ubi dominatur voluntas et non lex*. (Pop. Koser, Die Epochen der absoluten Monarchie).

тільки в історичній перспективі. Сю близькість виділи й розуміли вже сучасники з одного і другого боку. З фактами стрінемо ся доволі часто. Коли 1709 р. Раковці хотів поінформувати чужого міністра (мабуть російського посла Урбіха) про угорські справи, велів зложити просторий меморіал, якому надав таку форму: „Лист міністра польського короля до пана з римської держави про угорські справи 1706 р.“¹⁾. В тім трактаті, якого вістре звертаєть ся головно против дідичности корони, представлений політичний ідеал угорського шляхтича, який *mutadis mutandis* міг написати дійсний Поляк. З другого боку аналогія між Польщею й Угорщиною послужила була 1697 р. французькій партії в елекційній агітації, коли в уста „Унгарії“ вложено пересторогу: „Моя дорога сусідо, виджу, що маєш багато женихів; остерігаю тебе, щоб не вибрала за мужа Німця, бо нехибно можеш надіяти ся такого самого поважання, яке я маю від мойого цісаря“²⁾. Зразків обопільних компліментів між польською й угорською шляхтою маємо в тім часі багато. Навіть сторонні люде добачували психічну близькість між обома „народами“³⁾.

В однім напрямі єсть характеристична ріжниця між Польщею й Угорщиною. В релігійній політиці ролі обох країв зовсім протилежні. Угорська привилейована суспільність обороняючи „старинні вільности“ від централістичних заходів австрійського абсолютизму, боролася також против католицької реакції, сполученої з тим абсолютизмом, і підіймала знак релігійної толеранції для протестантів і православних. Як сказав я — се один з симпатичних боків тодішнього національного руху серед Мадярів. Не то у Польщі. Тут жерелом і підпорою католицької не то реакції, а й завойовности була не династична політика, не стремління королів до монархічного абсолютизму, а противно, сама суспільність, зависно охороняючи свої політичні і соціальні привилеї, ішла щораз дальше і щораз безогляднійше шляхом релігійної нетерпимости, католицької виключности, ворожой супротив протестантів і православних. Ся ріжниця в політично-культурнім напрямі ударає нас зараз, коли прочитуємо напр. маніфести угорської й польської опозиції, писані майже в однім часі

¹⁾ Thaly K., Tört. Kalászok, Pest 1862, стр. 123—206.

²⁾ Otwinowski 207. Поп. Zuluski II, 438.

³⁾ Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du Nord 1700 — 1710 (Revue d'hist. dipl. III, 388).

(1704) і мабуть в літературній залежності один від одного¹⁾. Коли в угорськiм віє дух волі-віри, то в польськiм чути подув релігійних війн²⁾. Инакше по противнім від опозиції боці. Габсбурьська політика була наскрісь католицька, так що нераз не знати, чи вона більше служила династії чи Римови; натомість Август II, хоч Веттини відограла таку визначну ролю в історії реформації, з легким серцем змінив віру й особисто був толерантний, коли не байдужний в релігійних справах; в кождім разі політичні інтереси клав він вище релігійних³⁾.

В однім і другім краю аристократично-республіканська опозиція шукала помочи поза межами власних держав, у абсолютних, ворожих аристократичним елементам монархів: вільнодумна угорська — у архикатолицької Франції; правовірно католицька польська — у лютеранської Швеції; потім обі, забувши, що були „передніми мурами“ християнства, просили

¹⁾ Автори конфедераційного маніфесту мали, очевидно, Ракоцієвий грімкий голос перед собою, як се видно з поодиноких фраз. Якраз в часі варшавського візду пробував в Польщі і був у самій Варшаві літературний автор Ракоцієвого маніфесту — Павло Радай, що ішов в посольстві до Карла XII. При сій нагоді став угорськiй маніфест популярним у Польщі. Одначе і що до змісту і що до форми маніфест Раковція стоїть о ціле небо вище польського.

²⁾ У маніфесті Раковція з д. 7 червня 1703 р. (в дійсності на поч. 1704 р.) читаємо: *Quem adhuc latet coloratus turbatae in regno religionis praetextus? Sane religionem impedire, patriis prout et imperialibus admissam constitutionibus, ut per hoc labefactatae religionis libertati illudere possint, communi cum Bohemis indifferenter oppressis exemplo, res Austriacis dudum exercita.* Натомість в акті варшавської конфедерації 19 цвітня 1704 р. учасники присягають, що будуть передусім „боронити св. римської віри, церков божих“, а дальше — законів, вільностей і т. ин.; а межі головними закидами королеви читаємо: *liberum et clamorosam religionis saxonnicae exercitium in locis publicis cum summo scandalo regni catholici etc.* Се сполученє політичного патріотизму і релігійного фанатизму продовжаєть ся в Польщі ще дуже довго. Барська конфедерація — один із прикладів тої прояви.

³⁾ В поглядах своїх на політичне становище духовенства був король дуже радикальний: „Духовенству не можна давати за багато власти... Нехай воно у своїх власних справах має повну волю, але не світських! До якої релігії не признаєте ся — не допускайте, щоб клир зріє мажностями і грішми, записуваними йому на смертній постели. *C'est un mal comme le chancre, qui est incurable et qui s'aprandit, si on n'y porte de remèdes à temps (Regel pour la posterité).* В дійсності практика Августа стояла далеко від сеї теорії: і в Польщі і в Саксонії духовенство побіч шляхти мало високе політичне значінє, король навіть не пробував поважної боротьби з ними.

помочи й захисту у Магометового наслідника; себе ж обоюдно підпомагали ще найменше. І в Угорщині і в Польщі заходами прстекторів доходить до детронізації королів. І тут і там при чужеземній підмозі виступають претенденти до влади. І кн. Раковці і Станіслав Лещинський мають між собою багато схожого не тільки в історичній долі, а навіть в особистім характері: оба молоді, інтелігентні, доволі освічені і літерати, оба філософічної вдачі, оба безмірно амбітні, оба без енергії та сильної волі, оба однаково цілують руку, що їх зробила вигнанцями з рідного краю — оба стали знарядом противісторичних течій, причинили ся до руїни власних країв та для обох пізнійша традиція була ласкава: оба стали національними героями, оба однаково несправедливо, Раковці стілько справедливійше, що його доля більше трагічна.

В однім і другім краю політична боротьба менше була еманцією внутрішнього укладу сил, а більше рефлексом великої європейської політики, знарядом хитрих дипломатів, для цілей, що лежали далеко від політичних інтересів обох країв. Сю пасивність ролі Річипосполитої схарактеризував дуже влучно сучасний хроніст: *To wielkie nieszczęście było Rzptej, że ona naowczas za szczęściem cudzem musiała się obracać*¹⁾. Се можна сказати і про Угорщину.

III.²⁾

§ 1. Рід Раковці на Угорщині; його історичне значіння; молодість Франца II; початки його прилюдного життя; підозріння австрійського правительства і нагляд над ним; гурт панської опозиції; зносини в Францію і зрада Лонгвала; арештоване, в'язниця, процес і втека. — § 2. Характеристика Раковця і Берчейвія; ролі обох конспіраторів; генеа й аналіза їх змови; їх політичні плани; становище Туреччини й Польщі; справа еспанської сукцесії; заходи французької дипломатії.

§ 1.

Як знаємо, угорська суспільність при кінці XII в., в усіх майже своїх верствах, на аристократичних вершинах і серед

¹⁾ Otwinowski під р. 1709, § 19.

²⁾ Критичний огляд жерел і літератури до історії угорського повстання 1703—1711 і його звязей з Польщею поданий в окремім (I) додатку на кінці праці; тут зазначаю тільки скорочені титули.

найнижшого поспільства, була настроєна ворожо до представників австрійського панованя. Треба було тільки чоловіка, що умів би використати призначений запальний матеріал, кинути в нього один спільний поклик, як-так зорганізувати його, і забезпечивши зверху поміч, розпочати боротьбу, зробити ще одну, останню пробу оборонити державну окремішність Угорщини; поведжене на початок було певне, доки тільки могло стати негативної енергії в цілім руху. Якийсь час мрії патріотів-автономістів та недобитків-куруців були привязані до особи Тикілія. Та надія на нього гасла раз-у-раз, разом з тим, як нещастиво ся Туркам; карловицький мир зобов'язував Порту держати палкого маїната на припоні, і він був інтернований в Нікомедії за Босфором. Очевидно Тикілі не переставав снувати мрій про поворот на Угорщину, про відновлене війни під опікою „угорського патрона“ Людвика XIV; зносини з ним, з французьким сторонництвом у Польщі та з конспіраційними кругами угорського панства не переривали ся до кінця життя його (умер 1705 р. в 50 р. віку).¹⁾ В міру того, як гасла надія на Тикілія завязаті вороги Австрії почали оглядати ся за новим чоловіком, який своїм іменем і майном та особистою відвагою міг би потягнути за собою ширші круги до повстаня. Такій кандидат, якому могло пощастити ся краще від інших, уже був на Угорщині. Був се Франц Раковці, шарішський наджупан, пан величезних маєтностей в північній Угорщині і власник славного історичного імені²⁾. І дійсно, останній акт боротьби угорської шляхти

¹⁾ Тикілієва переписка з Туреччини зібрана у Magyar Történelmi Emlékek, irók, XXIII—XXIV; тут листи до гетьмана Яблоневського; цікаво, що Тикілі постійно думав здобути польський індігенат і побути в Польщі маєтність, очевидно як догідний етап повороту на Угорщину; ще недовго перед смертю робив заходи відкупити добра Блажова, які колись мав його отець (XXIII, 165—170; XXIV, 551—2).

²⁾ На початку своєї політичної кар'єри писав ся Раковці: Franciscus D. G. princeps Rákóczy de Felső Vadász, comes [haereditarius] de Sáros, dux Munkacsensis et Makoviczensis, dominus perpetuus de Sáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Ónod etc. Князівський титул тут узурпований, він міг уживати тільки титулу „князя римської держави“, як зразу й робив Раковці (переступаючи в р. 1703 Карпати умістав він на своїх хоругвах знаки: F. R. D. F. V. S. R. I. P., себю: Fr. Rak. de F. Vad. Sacri Romani Imperii princeps). Пізніше прибули ще нові титули, а в хвилі найбільшого повождженя, 1707 р., писав ся він: Franciscus II D. G. S. Rom. Imp. et Transilvaniae princeps Rákóczy, partium regni Hungariae dominus et Siculo-rum comes, pro libertate confoederatorum regni Hungariae statuum et

сплїв ся нерозривно з іменем і долею сього молодого вельможі, так що сьогодня годї їх розмежувати від себе, годї означити докладно, де кінчила ся справа національно-полїтичної боротьби, а де починав ся інтерес *domus Rákócziánae* в протилежности до *domus Austriacae*¹⁾. Обї справи сильно впливають на себе: з одного боку угорське повстанє має в собі щось з династичного характеру (мініатура одночасної боротьби Штюртів), з другого — його провідник здобув собі в історії мадярського народу славу головного національного героя, який дочекав ся напів містичного культу серед земляків.

Франц Раковці мав дуже високе понятє про свій рід. Сю зарозумїлїсть впокувано в нього змаленька, до того власна незвичайна амбіція та обставини життя піддержували і розвивали сю гордість. Що правда, серед сучасних йому панських родів Угорщини й Семигорода ніякий не міг іти йому під пару, навіть високоталановита родина Бетленів. До кінця XVI в. Раковці не мають ніякої визначної політичної ролї — се одна з середньобогатих шляхотських родин північної Угорщини, аж ціє. Рудольфом піднесена до степеня маґнатів розбогатїла наданнями, купном і подружжями²⁾. Зараз 1606 р. Жіґмонд Раковці був короткий час семигородським князем, а син його Юрій (I), жонатий з Зуванною Лорантфі, яка принесла йому богату Мункачівську домінію, володїв Семигородом довший час (1630—1648) і виступав 1648 р. кандидатом до польської корони. По нїм князував (1648—1660) син Юрій II, в р. 1648 кандидат на „козацького“ князя України, опісля 1657 р. претендент до

Ordinum ut et Munkácsiensis et Makoviczensis dux, dominus haereditarius in Sáros Patak etc. На вигнаню по 1711 р. звичайно уживав скромного, справді дідичного, титулу: *comite de Sáros*.

¹⁾ Про „дім“ свій згадує Раковці часто, як ось: *Ultimum me esse domus meae, cui Austriaca offensissima est* (*Confessiones* 41). Історично сей антаґонїзм не зовсїм правдивий.

²⁾ *Rákóczi*, часом *Rákóczy* — се прїзвище уроблене на подобу наших на: ський і цький. *Rákócz* = Раковець, назва, яких доволї на Угорській Русї і Словаччинї, очевидно словянська; *Rákócz-i* = з Раківця або Раковецький. До якого Раківця треба привизувати се імя, докладно не знати, мабуть до того, що в Землинській столиці недалеко Михайловець (*Nagyuhály*) (пор. *Szirmay, Notitia topogr. pol. com. Zemplén. §§ 130 і 131; його ж Notitia hist. § 315*); в кождім разї з сим Раківцем звязана історія княжої родини. Маєтности родини Раковці в часї її розцвіту лежали переважно на етноґрафічній території Угорської Русї. І взагалї, в історії закарпатської України рід сей грав дуже визначну ролю. До неї маємо надїю повернути колись окремо.

польської корони, спільник Хмельницького і Шведів, учасник плянів на розбір Польщі, що закінчив свій похід на Польщу катастрофою і втратою княжого стола. Жінка його — Софія Баторі, остання з того роду, по смерті мужа повернула до католицтва (Раковці були завзятущими кальвінами) і в тій вірі виховала свого сина Франца „І“, якому задля того та задля молодости (1660 р. мав 15 літ) не судило ся бути князем¹); він став тільки дідичним надзупаном Шариша. Жінкою його була Олена (Ілона) Зріні, дочка засудженого на смерть (1671) хорватського бана Петра за участь у змові маїнатів, остання в тім роді. І муж її був також втягнений у сю змову принадою удільного князівства, але від тяжшої кари спасла його мати, що була в ласках у цісаря і єзуїтів. Інтернований на маквицькім замку умер молодю (1676 р.), полишивши двоє дітей Варвару Юліяну і Франца Леопольда, якому припала голосна роля проводиря угорського повстання. В р. 1682 горда вдова вийшла другим разом за „короля куруців“ Емериха (Імре) Тикилія, що саме тоді був на вершині своєї слави і невний турецької підпори снував мрії про удільне князівство на Словащині. По віденській погромі, коли Тикилі боров ся при турецькім боці, жінка його замкнула ся в Мункачеві і боронила його хоробро до р. 1688. Стративши засоби живности і надію на поміч Тикилія, здала замок цісарьским військам. Її завезено у Відень. Тут визначено дітям опікуна в особі кард. Колоніча й уміщено їх на виховане в монастирських школах. Молодого Франца послано в єзуїтську колегію у Найгаве (Neuhaus, Jindřichův Hradec) в Чехії, пізнійше в Прагу на т. зв. філософічну студію при університеті. Опікун старав ся зробити з нього духовника, одначе молодий Раковці не піддавав ся намовам, і повернув 1692 р. у Відень. Матери вже не застав; її позволив цісар удати ся до Тикилія в заміну за захоплених ним двох цісарьских генералів. В р. 1693 відбув Раковці подорож по Італії, а по повороті 1694 р. дістав від цісаря грамоту на повнолітність, маючи ледви 18 літ житя. Переважно проживав у Відни, обертаючи ся в кругах німецької аристократії²). Неза-

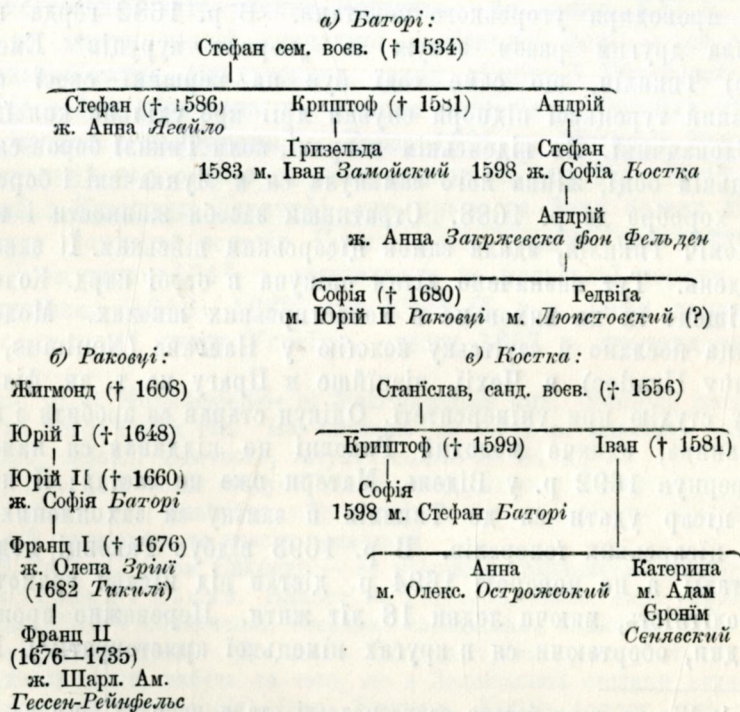
1) Ще за житя батька семигородські стани вибрали його на князя і султан затвердив, з вимовою, що не відступить від кальвінізму; одначе в заколоті по 1660 р. найменше було мови про його права до Семигорода, головню з огляду на неприхильність Туреччини.

2) Сестра його ще перед тим вийшла за цісарьского генерала гр. Гюберта Аспремонта (Aspremont), що жив також переважно у Відни.

баром оженив ся, без відома і против волі цісаря, з німецькою княжною Шарльотою Амалією Гессен-Рейнфельс. Її отець виробив йому у цісаря потверджене титулу „князя римської імперії“ і він увійшов в широкі круги і посвоячив ся з ріжними німецькими княжими домами. Тим способом станув висше своїх предків, які женили ся тільки в Угорщині¹⁾.

В тім самім році (1694), разом із признаною повнолітністю, став Раковці шарншеським наджупаном (comes), що йому належало ся правом дідичности. Ся хвиля замикає ту частину його життя, що т. ск. лежить поза межами історичного значіння. Тепер же, мимо молодих літ, самою силою обставин мусів він

¹⁾ Сам Раковці згадує про своїх кровних свояків у Польщі. Спори́днене було дійсно, хоч далеке і не кровне, а се через родину Баторі з Шомльов. В родових деревах воно представляєть ся ось як:

(Nagy Iván, Magyarország családai czimerekkel I, X; Zychliński, Złota księga szlachty polskiej XXX; Niesiecki VI, X. Раковці згадуючи про своє свояцтво з Сенявскими (Conf. 138) був мабуть під впливом книжки взуїта Дурнявського про родину Костків, що вийшла у Кракові (1702) саме в часі побуту Раковця в Бережанах).

увійти у сферу важних політичних питань своєї вітчизни¹).

Якийсь час нічого не змінило ся. Молоденький надзупан більше перебував у Відні, проганяв час забавами і дармованєм в аристократичних кругах, мало займаючи ся справами свого уряду. Тимчасом зайшли важні справи, які повернули його увагу в инший бік. В його землинських маєтностях вибух хлопський бунт (1697). Селяне (переважно „руської віри“) доведені до роздуки податковими здрітствами і військовими утисками зворушили ся під фірмою Тикилія, а навіть раді були б проклямувати Раковція своїм ватажком. В австрійських кругах почали дійсно підозрівати його у змові з підданими і зносинах з Тикилієм²). Мав навіть вийти приказ арештованя його. Він дізнавши ся про се, поспішив чим скорше у Відень, щоб скинути з себе всякі підозріння, і тут зручним маневром розігнав грізну хмару: він предложив цісареві заміну своїх угорських маєтностей за яке князівство в Німеччині³). Здивувані тим проектом двірські круги, хоч не сповнили того бажаня, полишили князя у спокою, одначе почали його мати ще більше на оці⁴). Він

¹) Жерелом для пізнаня сих молодих літ Раковція служить передусім його автобіографія (Confessiones 5—43); дальше під його впливом написана Histoire des révolutions d' Hongrie (I, 149—153); вкінці на архівних матеріялах опера студія К. Thaly-а, II Rákóczi ifjusága (1881). Остання монографія Márki-я, II Rákóczi F. I (1908), не приєднала майже нічого нового в тім напрямі.

²) Міністер Кінскі впевнив його: non esse enim ignaram aulam correspondentiarum mearum et collusionum mearum cum inimicis imperatoris; nec deesse documenta, ex quibus me consciam et famentorem rebellionis subditorum meorum fuisse demonstrari posset (Conf. 61). On mit tout en oeuvre pour le faire accuser ou soupçonner d'entretenir des correspondances avec la princesse sa mère, qui étoit à Constatinople (Hist. des rév. I, 153). Підозріння що до бунту були певно безосновні; деякі зносини з матірю чи там Тикилієм можливі, хоч могли бути і невинні; певного одначе не було нічого.

³) Statui proponere cambium omnium bonorum meorum haereditariorum pro aliquo principatu in imperio et provinciis haereditariis domus Austriacae (Conf. 60).

⁴) Пор. цісарський рескрипт Воєнній Раді: Man möge ihn bei seinem Versprechen festhalten, das er in Wien jüngst getan, gegen die Rebellen zu dienen, man sollte ihm selbst das Kommando eines Regiments versprechen; verfange aber das Mittel nicht, oder mache er sich dringend verdächtig, dann müsse man sich seiner Person versichern, aber nicht durch die im Augenblicke gefährliche Gewalt, sondern mit guter Manier (Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, II, 98—9); пор. Confessiones 64).

почав бути обережним, скільки взагалі се було можливо у двадцятькількалітнього палкого, молодого й амбітного чоловіка. Селянські розрухи були скоро здавлені на вдоволене як Раковція так і всеї шляхти, що при всій ненависті до „Німців“ помагали їм щиро і хоробро карати патріотичних хлопів... По сих подіях Раковці зблизив ся більше до кругів північно-угорської шляхти і почав переймати ся їх автономістично-опозиційним світоглядом політичним. Особливо знайомість його з ужським наджупаном, графом Миколою Берчейнієм (Bercsenyi Miklós), мала рішучий вплив на дальший напрям діяльності і на всю його дальшу долю. Він то під німецьким одягом Раковція відкрив угорське патріотичне серце — як писав сам князь¹⁾.

Коло них ігрувало ся ціле товариство людей, близьких собі соціально-політичним світоглядом, найважніші між ними три брати Сірмаї і тільки ж братів Ваїв. При всяких урядових і приватних сходинах розмова часто повертала на пекучі питання угорської політики: абсолютизм, дідичність монархії, упадок Семигорода, нескликуване сойму, октройоване податків, військовий утиск, а над усе відсунене шляхти від усіх головних державних справ і найвисших урядів — все те ознаки зросту абсолютизму й централізму, що проявили ся по 1697 р., а особливо енергічно по карловицьким мирі (1699), який був видимим знаком побіди габсбурської політики над угорською державною ідеєю. З огляду на все те, в тіснім кружку Раковці-Берчейні виростає плян оружного повстання²⁾ і проба порозуміти ся в тім напрямі з „угорським патроном“ Людвигом XIV³⁾.

В піхотнім полку герцога Баденського, що стояв у Пряшіві, був капітан Лонгваль (Longueval), родом Бельгієць, чоловік симпатичний і дуже читаний, який зблизивши ся до Раковція умів здобути його необмежене довіре так, що допущено

¹⁾ Nec sine admiratione et consolatione animadvertit ille me sub vestitu Germanorum Hungari et vere patriae filii gerere cor (Conf. 67).

²⁾ Ultimus saeculi (1699) nempe labebatur annus, quo currente inter familiares discursus! accepta mutua fide de remedio malorum et miseriarum regni cogitationes meas patefacere inchoavi comiti Bercsenio, quod, praevie, jam tot annis sollicitationibus, quaerelis publicis supplicibusque libellis ad aulam caesaris tentatum, nullam mutationis reliquerat spem; et propterea non amplius de horum reassumptione cogitavimus, sed de excussione jugi, quo colla nostra aggravata sensimus (Conf. 70).

³⁾ Communi (amicorum) opinione conclusimus intentiones nostras regi Galliae communicare et patrocinium ejus exorare (Conf. 72).

Його до політичних плянів, що були тайною тільки обмеженого кружка побіч Раковця і Берчейнія. Він то, користаючи з довшої відпустки задля родинних справ у Лісж, згодився занести у Францію листи французькому королеви і міністрови Барбзіє (Barbesieux). Поніс їх в перших днях падолиста 1700 р., а в лютім 1701 повернув з загальною прихильною відповідю Барбзіє, і з устним прошенем, щоб для дальшого порозуміння Раковці прислав повновласти від себе і спільників. Се останне домагане могло здавати ся дещо дивним, і дійсно, товариші, між ними Берчейні, не радили ще послати таких повновластей. Одначе горячий і недосвідний Раковці був невдоволений тим і не хотів переривати переписки, яка підбивала в нім амбіцію і написав в початком лютого у Мункачи другий лист міністрови з подякою за прихильність короля й обіцянкю прелати в короткім часі бажаний документ, і передав тому ж самому Льонівальови. Сей одначе зрадив його. Здасть ся був він взагалі тайним агентом призначеним до боку Раковця, після підозрінь 1697 р.¹⁾ В слід за тим наступило арештоване Раковця 18 квітня 1701 р. на шарішеськім замку²⁾. Одночасно арештовано

¹⁾ Раковці сам не був певний, які були мотиви зради Льонівала. У згадуванім вже письмі з р. 1706 (призначеним для тих комітатів, що вступали ся за вигнаними єзуїтами) говорить він, що Л. був насланим конфідентом єзуїтів: *Jesuitae nostras per suum a domo professa Vienne nensi emissarium, capitaneum Longueval a nobis, quanquam primum resistantibus, obtentas literas ad regem Galliae transmittunt et eisdem Vienna imperatori manifestant etc.* (Horváth IV, 279). Пізнійше одначе, у своїй автобіографії, не міг рішити, чи Л. був agent provocateur, чи звичайний зрадник: *Ignoro ad hunc usque horam dolosum huius hominis procedendi modum, et num ad tradendum me ab aula subornatus, an ad hoc scelus patrandum a propria malitia inductus fuerit* (Conf. 104).

²⁾ На 18 квітня кладуть звичайно дату арештованя Раковця (Szirmai Endrének önéletrajza — Tört. Tár 1882, 416; Pálóczi Horváth György naplója — M. Tört. Emlékek. irók, XXXI, 247); Pulay János, Szathmári békesség — M. Tört. Emlékek, V (Pest 1865), 192. У своїй автобіографії подає він день 28 квітня (Conf. 105), одначе ся дата неправдоподібна, коли вже 23 квітня венеціанський посол міг згадати про арештоване (Malagola, Franz II Rákóczy und der ungarische Aufstand — Deutsche Revue, 1907, I, 91). Хоч є ще й інші дати арештованя (пор. Kroner op. cit. I, 341), за певну можна мати тільки 18 квітня (Szalay VI, 52; Horváth IV, 268; Fessler IV, 529; Thaly, Bercezyi II, 307; Acsady, M-ország Tört. I Lipót és I József korában, 542; Márki I, 177).

кількох з кружка, названих Льонівальом, які одначе якраз нічим не був причасні в тій політичній кореспонденції; головний же побіч Раковція учасник тайних плянів Берчейні, довідавши ся випадком про небезпеку арештованя, утік чим скорше у Польщу.

Арештованого Раковція привезено при кінци мая у вязницю у Вінер-Найштаті (Wiener-Neustadt) і замкнено в тій самій кімнаті, що й його діда по матери бана Петра Зрінї. Почав ся процес, в яким Раковці стояв на принципіальнім становищи некомпетенції суду, домагаючи ся угорського, на основі угорських законів; що до самої вини, то старав ся всякими способами удавати невинного, викручувати ся, буцім то переловлений лист писаний був до англійського короля, і складати вину на самого головного свідка — Льонівала. Процес постував черепашим кроком, тим більше, що почали ся заходи жінки Раковція і єзуїтів, як оповідано, навіть самої цїсареві¹⁾, щоби ратувати князя. Жінка вдала ся за помічю до короля пруського²⁾, англійського і шведського; навіть не без успіху³⁾. Та найважнійше те, що княгиня прислала команданта замку капітана Лемана. Він поміг Раковцію втекти з вязниці в ночи з 6 на 7 падлиста 1701 р.⁴⁾ і за те був засуджений на муки і смерть⁵⁾.

Раковці пійшов слїдом Берчейнія — чим скорше перебрав ся у Польщу.

§ 2.

Коли приходить ся схарактеризувати Франца Раковція, то згори треба відділити від себе два боки його індивідуальности.

¹⁾ Се тверджено навіть на Тайній Раді (Tört. Tár 1897, 391).

²⁾ Лист з Відня 23 квітня 1701, див. Dr. Marczali H., Regesták a külföldi leveltárakból — Tört. Tár 1882, 149.

³⁾ Misit uxor mea quendam cubicularium cum literis legatorum Angliae et Borussiae regum, per quas nomine principalium suorum assecraturatur, se habere ordines, ut negotium eliberationis meae agant (Conf. 111). Лист до шведського короля 15 жовтня 1701 (Márki, II Rákóczi F., I, 197).

⁴⁾ Побут у вязниці й утека розказані докладно в автобіографії Раковція (Conf. 109—126); пор. акти Тайної Ради (Tört. Tár 1897, III); кілька інтересних подробиць подає мемуар Бонака (Affaires du Nord — Revue d'histoire diplomatique 1889, 388 і д.); поза тим докладно у Ваґнера (II, 739); Theatrum Eur. XVI, 72—74 й ин.

⁵⁾ Засуди у M. Tört. Eml. ir., XXVII, 441—3.

Інакше виходить образ, коли беремо його як чоловіка; інакше знов, коли оціняємо його політичну ролю. Що до першого — то голоси всіх сучасників, які були коли небудь у близьких зносинах з Раковцієм випадають для нього майже завжди прихильно. Висний зріст, гарна кріпка будова тіла, симпатичне, хоч повне зміслової пристрасти лице¹⁾, панський, майже масетатичний вигляд і зверхня огрядність робили приємне вражіння, з окрема передували йому багато прихильности серед жіноцтва. Освіту здобув середню, одначе вроджена інтелігенція і практика життя розвинули її; він став навіть замітним письменником. Його французький мемуар про війну 1703—1711 рр. — се твір не без літературної вартости; а його автобіографічні „сповіди“ (в латинській мові) дають зразок глибшого філософічно-релігійного, до містицизму близького ума. Богата його політична і приватна переписка, попри часту много- і пустословність, показують нераз темперамент і поетичний розмах. Говорив і писав кількома мовами, по латинськи навіть дуже добре, по французьки добре вивчив ся аж у пізніших літах, говорив по італійськи, з словянських мов знав руську і словацьку; хоч знав німецький язык зовсім добре, не писав на нім нічого. Пильність і роботящість ішла у нього в парі з охотою до забавного і втішного життя; дипломатичну кореспонденцію полагоджував переважно сам. У зносинах з людьми здобував їх поважане і щире прихильність, навіть у людей самолюбних. Се було причиною, що хоч в його оточенні було повно інтриг і зависти, він сам оставав звичайно понад полем боротьби, і як у краю, так пізніше на вигнанні, против його особи не підіймав ся ніякий поважніший голос. З тими усіми прикметами він зовсім не був пасивною людиною. Він був відважний і хоробрий, небезпека його манила²⁾, як се видно з легкодушною майже необережністю у перших зносинах з Францією. Лагідний у зверхнім поведенні, палкий і пристрастний в почуваннях, фізичних і психічних. Одною з головних прикмет його характеру — се високе ціноване свого роду і незвичайно, до хоробливости розвинена амбіція та манія бути удільним володарем. Ся прикмета затемнює політичний бік його історичної ролі і спричинює, що його особиста доля побіч трагічних мо-

1) Один з очевидців (французький мемуарист Сен-Сімон) бачить в лиці „татарський“ тип; з поміж знаних його портретів один (з р. 1691 у Маркія I, 136) дійсно показує деякі монгольські прикмети.

2) *Amabam pericula, merebar moriri in illis* (Conf. 10^a).

ментів має деяку комічну примішку; на його історії після 1711 р. видно щось зі світа „Les rois en exil“.

З його характеристикою як чоловіка вяжуться одно окреме питанє, яке завдавали собі нераз історики не вмюючи його гаразд розв'язати: Коли він по повороті з Італії з'явився на Угорщині, тамошні круги політичні приймили його з великою радістю; його імя було для них синонімом „давних добрих часів“; одначе зараз розчарувалися: Раковці не відповідав їх бажанням; по малярськи забув говорити, носився по німецьки, взагалі був сильно винародовлений¹). Се виступило ще яркїше при нагоді селянського бунту. Перестрашений підозріннями з боку віденських кругів почав свою відчуженість від малярства ще більше маркувати; виминав Угрів, службу держав німецьку²), а навіть, як уже згадано, просив цісаря, щоби йому заміняв угорські маєтности. Се викликало ще більше здивуванє і жаль серед угорської шляхти³). Скілько було щирости, а скілько удаваня в тім поведеню? — отсе питанє ставлено вже нераз. Відповідь зовсім ясна тепер вже неможлива⁴). Що Раковці нераз удавав льяльність супротив Відня — се безсумнівне. Та з його „сповіди“ виходило б, що се удаванє було від самого початку. В дійсности мусїло бути инакше. В перших літах він був справді відчужений від Угорщини і знімчений, хоч певно не збув ся ніколи родинних традицій. З малярських кругів

¹) *Discessi (1694) in Hungariam, in qua profecto magno, sed prae timore Germanorum summe occultato, incolarum applausu exceptus fui; sed profecto brevi post adventum meum semper attoniti mirabantur vernaculae linguae oblivionem, peregrinum vestitum et mores, et tepescente affectu praepreconceptisque praeprejudiciis cuncta ex contemptu gentis procedere credebant (Conf. 41).* Хроніст Черєї подає навіть будїм то автентичний висказ Раковця, що як би він знав, що одно його ребро має угорські симпатїї, готов його вирізати і викинути (*Katona XXXVI, 160*).

²) *Aulam tenebam e Germanis et extraneis compositam. Hungarorum vitabam conversationes, qui omnia acta mea contemptui nationis adscribebant (Conf. 60).*

³) *Nemo mihi de regni et patriae rebus loqui praesumpserat, de quibus aliqui praecedentia et autoritate praediti nobiles inter se gemebant..., quos tum mores, vestibus et vivendi ratio et praecipue meus pro imperatore in motibus rusticianis patefactus zelus tenebat alienatos et timidos (Conf. 67).*

⁴) Німецькі історики підчеркують нераз Раковцієву гіпскризїю, як темний бік характеру; малярські ж толкують се примусом і радї б тут бачити живучість національної свідомости з самих молодих літ героя.

взято його ще майже дитиною (12 літнього) і цілих шість літ виростав серед чужих, між тим у кругах, що з гори і з неохотою дивилися на Мадярів. Вплив оточення мусів запусити глибше корінне — се закон людської природи. Хто знає, як би віденський двір не був так відгороджений від суспільности і як би позбувся докучливої неохоти до молодого маїната, а противно притягнув до себе й обсилав почестями та пхнув його на дорогу кар'єри в цісарській службі — певно не мав би в нім пізнішого небезпечного ворога. Та амбітний Раковці відчув скоро зимно, яке віяло з тих сфер; знайшлися люде, які вміли розбудити родову гордість і національну свідомість¹⁾, пізніший побут на Угорщині та особисті знайомости з тамошньою аристократією довершили діла — і з винародовленого панича виріс бунтівний Мадяр і небезпечний претендент. Як отже початкове знімчене мусіло бути зовсім щире і природне, так само розвій родової і національної свідомости, в даних обставинах, не тільки природний, але й доконечний.

Інше діло ся пересадна лояльність, яку Раковці показав з нагоди селянського бунту; вона дуже пахне гіпокризією, і так її у Відні зрозуміли. Одначе й вона мусіла бути до певного степеня щира у молоденького, 21 літнього чоловіка. З ходу подій виходить недвозначно, що бунт заскочив його несподівано і настрашив не тільки з боку т. ск. політичного; він, як і багато інших з угорської шляхти, перепудився також соціяльним характером бунту, бо селяне не дуже то докладно відмежували „Німців“ від „панів“; і в своїм дальшій розвою рух звернувся як раз против сих останніх. Раковці боявся дійсно за свої маєтности²⁾. Страшна перспектива утратити маєтности могла й сердечному патріоті подиктувати плян заміни їх за... певні. Тому то він і йому подібні благають у цісаря військової оборони і дуже жваво помагають „Німцям“ „успокоювати“ поспільство; правительство, наполохане Тикилієвим іменем, взяло ся

¹⁾ До таких належав м. п. його швагер гр. Апрмон (Conf. 41).

²⁾ Imperatorem adii, fatalium eventuum meorum seriem retuli et inopiam meam omnibus bonis amissis detegens levamen petii... Animatae plebis furori necesse fuerat obviare, ne totius Hungariae incolae aequali jugo oppressi et onere gravati se illis conjungerent; qui sine ulla resistentia nobilitatis depopulabantur bona et Germanos ad intercessionem quaerebant... Bonorum meorum proventibus destitutus, nec imperatore succurrente, aere alieno aggravare me cogebat... (Conf. 57, 59).

дійсно остро й очистило себе від закиду, що се воно підбунтувало селян против панів... З того всього бачимо, що до 1697 р. Раковці справді під німецьким одінєм міг мати й напів-німецьке серце і він не зовсім мусів удавати і грати ролю Вальєрода¹⁾.

Та разом з тим безустанні підозріння Відня, сліджене за тасмними зносінами його з Тикилієм і саме підозрінє, що він міг викликати доволі грізний масовий рух, — все те, по успокоєнню селян, мусіло підбивати його амбіцію і впоювати в нього переконанє про свою велику політичну вартість та викликувати в уяві приманчиві перспективи на будуче... Тепер гіпокризія могла б бути психологічно оправдана, до того часу ледви; ані вік ані загальний характер його рішучо не надавали ся до такої будь що будь майстерної ролі.

Коли ж маємо зобразити Раковція як політика з голосним історичним іменем, то характеристика мусить випасти куди блідше ніж як приватного чоловіка. Наперед важне питанє, скільки в його діяльності було власної родової й особистої амбіції, а скільки було зрозуміння (хочби в аристократично-автономістичнім напрямі) потреб Угорщини і бажаня їй служити — дуже трудне до розв'язки. Дійсного патріотичного почуваня заперечити у Раковція не можна; всеж таки се пересада бачити в нім олицетворене любови рідного краю. Очевидно, патріотична струна по 1711 р. звенить у нього дуже сильно й симпатично, та до того часу, серед самої „патріотичної“ діяльності ся струна має троха сумнівну вартість. Діло в тім, що особисті мотиви й амбіції, як уже зазначувано, грали у нього дуже значну ролю і переплітали ся з загально національними, нераз на шкоду сих останніх²⁾. Ідея княжого стола в Семигороді була у нього така

¹⁾ Вже свідомою осторожністю треба назвати його неприємність на віденськїм візді потаблів 1698 р. *Adfui tum ego quoque Viennae, sed a consiliis eorum abstinui me, quamvis vi officii adesse debuisssem; affligebar multum patriae miserias circumspiciens, de qua agitata consilia ministerii viennensis in frequentatis Germanorum societatibus melius noscebam quam congregati magnates* (Conf. 66).

²⁾ Цікаво, що „патріотизму“ більше в його мемуарах, призначених для широкого світа, ніж в інтимних „сповідях“. Помимо того він в сих останніх ввеляє: *Credidi praeterea obligaminis juramenti mei fuisse manutenere leges patrias, sublevare miseros, eliberare pupillos et orphanos ab intolerabili jugo, quod ipsis contra jus et aequum impositum fuerat... Abfuit a me ambitio et dignitatis majoris aut coronae acquirendae desiderium, sed eo non obstante regebat me vanum illud*

сильна, що розбивала австрійсько-угорські порозуміння, оперті на далеких уступках в користь автономії й великопанських інтересів Угорщини.

Та подібні „гріхи“ прощають ся дуже радо, а навіть переміняють ся в політичні „дореґоційности“, коли людина на сім об'єктивнім політичнім полі розвинув в певнім блиску признаки таланту, волі і діла. Та у нашого героя всього того дуже маленько. Як політик він зовсім пасивний, рефлекс французької політики, який поза рами зачеркнені інтригантною французькою дипломатією не виступив й одним щасливим кроком. Недостача самостійности, політична наївність і дивний оптимізм, брак швидкості й рішучості в орієнтованю, а кріпкої волі й енергії в діланю, недостача умілості відділяти головне від бічного, важне від другорядного, та незнане людей, лихий їх добір і невмілість панувати над ними — отсе головні перепони в успішности його справи. Остання хиба проявляла ся в слабости до деяких людей — головно до Берчейнія, на якого здав найголовнішу частину свого завдання, підриваючи його з самого почину. Вкінці велика неощадність в такім положіню, в яким він був, — се також грубий політичний гріх. І як з одного боку його особисті прикмети стрічали у сучасників симпатію, так його політична діяльність викликувала часто гострі критичні замітки й докори¹⁾. Шановано його хиба стілько, що вину всіх невдач і промахів майже одностайно звалювано на його генераліссімуса Берчейнія.

Вкінці ще на одну прикмету Раковція як політика годить

---

desiderium aut potius delectamentum contentationis propriae (Conf. 69). Та се було писано 20 літ пізнійше, коли всі його буйні політичні плани представляли сумну руїну безповоротної минушини!

¹⁾ Ось кілька зразків: *Ce pauvre prince, qui a une source inépuisable de chimères hongroises dans l'esprit, ne veut pas voir que toutes ces puissances se contenteront de ne point le favoriser... et qu'il n'a que l'empereur seul à redouter... Il veut ne prouver tous les jours que c'est son malheur qui l'a brouillé avec tous ces voisins, à moi qui ai vu de mes yeux que c'est son ambition démesurée qui l'a mis dans l'état où il se trouve* (Des Alleurs au roi 2. II. 1708).—*Les secours d'argent que le roi [Людвик XIV] donnoit, quoique très mediocres, auroient suffi pour former et pour entretenir un bon corps de troupes réglées; mais l'argent fut dissipé et employé à des choses vaines et inutiles, les officiers rebutés, les troupes découragées etc.* (Mémoire de Bonac). Остру і влучну критику Раковцієвого правління в р. 1710 дав шведський офіцер Клінкенштрим у меморіалі для австрійського правительства (Haus- Hof- und Staatsarchiv, Russica). Болючу автокритику читаємо часто у мемуарі (Hist. des rév. II).

ся ще дати позір, а се на його становище в конфесійних справах. Як сказано, був він глибоко релігійний¹⁾; та католицька його ревність не була сполучена з фанатизмом і нетолеранцією; протинно, для некатоліків був повний вирозумілості і умів конфесійні справи підпорядковувати політичним²⁾. В тім напрямі його погляди зовсім годили ся з загальним настроєм угорських опозиційних сфер, про який була мова давнйше.

Як згадувано, різні голоси сучасників дають більше-менше подібну характеристику Раковця, і то в кориснім напрямі, очевидно не як політика, а як чоловіка; за те сучасні гадки про його товариша — Берчейнія, ідуть в напрямі протинний; образ, на який складають ся сі голоси, не дуже то принадний.

Граф Микола Берчейні з Сейкеш не міг величати ся дуже старинним родом. Що йно в XVII в. вибив ся сей рід на верх, будучи католицьким та йдучи переважно між цїсарськими прихильниками. Графський титул здобув що тільки сам Микола 1689 р. за заслуги в турецькій війні, в якій взяв участь покинувши Тиклія. Був командантом Сетеду, а від 1691 р. наджупаном Уга, в критичній хвилі 1701 р. старав ся здобути уряд північно-угорського генерала. Жонатий був наперед з Христиною Гомоннай-Друґет, яка принесла йому великі маєтності в північній Угорщині; другий раз оженив ся 1695 р. з Христиною Чаки, людиною старшою (сам мав тоді 30 літ), але розумною й енергичною³⁾. Під кінець XVII в. належав Берчейні до найбогатших людей в Угорщині; його головний замок в Унґварі, славив ся великими богацтвами, гучними бенкетами й удільно-княжою обстановою. Було щось з прикмет *regneri* у сього гордого маїната: швидка маєткова і політична кар'єра підбивала його амбіцію щораз більше, головно у військовім напрямі, і давала

¹⁾ Про коротку хвилю деякого вільнодумства див. *Confessiones* 45.

²⁾ *Conf.* 158—163. Зразки його поглядів на конфесійні справи мали ми вже в I-ій главі. Сю його політику розуміли добре сучасники. Так ось добре поінформований Бонак пише: *Tekeli, dont la fortune avoit été si brillante, ayant affecté de soutenir le parti des protestants en Hongrie, aliéna tous les catholiques. Le prince R., quoique zélé catholique, de même que le comte B., profitèrent de cette faute: ils ne firent point de distinction de religion et réunirent par là tous les peuples de Hongrie dans leur intérêts.* Для одних тільки єзуїтів не мав Раковці такої вирозумілості, маючи їх за безсумлінних політичних інтригантів, готових все і всюди до зради (*Horgváth* IV, 627, н. в. VI, 279).

³⁾ Про родину Берчейні див. монографію К. Thaly-a, *A székesi gróf Beresényi család (1470—1835)*, доси три томи.

скоро відчувати обмеженість поля для дальших успіхів. Перепопи лежали в політичній положінню краю, в абсолютизмі й централізмі нового режиму. Звідси то зрозуміла ся незвичайна, навіть як на угорського автономіста, просто фанатична ненависть до всього що „німецьке“. Сі почування були так сильні, що по нещасливім закінченю повстання він тільки сам оден не упав на душі, сам оден був неприступний ніякій гадці про капітуляцію, сам оден тільки не сумнівав ся ані на хвилю в кращій будучности угорської справи. Та ся прикмета менше означала сильну, непереможну індивідуальність, як більше незмірно впертого і фанатичного чоловіка, повного еґоїзму і зарозумілости, хоч обдарованого великим, без сумніву, розумом. Що се не герой, перед яким чуємо мимовільну пошану, без огляду на його особисті хиби, про се свідчать згідно голоси сучасників.

Берчейні поза тісним родинним кружком мав тільки одного щирого приятеля — самого Раковція, приятеля, що не спроне-вірив ся йому ніколи. Та якраз сей вірний приятель і товариш полишив нам може найострійшу характеристику свого першого міністра¹⁾. Він приписує Берчейнієви одну з головних причин невдачі повстання, найбільше тому, що через нього неможлива була згода серед куруців. Він зражував дуже людей, був для всіх прикрий або своєю грубостю, або їдкістю й іронією. Власних поглядів держав ся дуже вперто, інші легковажив; в радї блищав він вимовою, а в ділі був дуже хиткий і нерішучий; невдачі приписував постійно иншим. Його підозрівано, що стремів до княжої власти, що замотав Раковція в безвихідне поло-

¹⁾ *Ecrivaint ces mémoires devant la Vérité Eternelle et mettant à part toute affection humaine, je dois avouer que la personne, mais plus encore le génie, les inclinations et les moeurs du comte Bersény ont été un grand obstacle à la conciliation des esprits des seigneurs hongrois... Plusieurs n'auroient pas voulu se mettre en parallèle avec lui, bien loin de vouloir être sous son commandement. Le génie donc du B., qui ne pouvoit sauffrir l'égalité, paroissoit dur et insupportable à ses inférieurs; il étoit inconsidérément mordant, et satirique dans la familiarité, léger dans la gravité, aigre et méprisant dans la répréhension; opiniâtre estimateur de ses propres sentimens, il méprisoit la plupart du tems ceux d'autrui; éloquent en paroles, hésitant dans l'action, flottant dans le doute; vague et indéterminé dans le conseil, à cause de la vaste étendue de son esprit. il abtribuoit toujours aux autres les mauvais événemens... Du reste, étant doué d'un génie fort vaste, il pénétrait facilement les affaires; mais il savoit rarement démêler les talens des hommes et leur capacité... (Mémoires sur la guerre de Hongrie, p. 40-41, в Hist. des réy. II).*

жінне, що його зовсім опановував і зробив знярядом у своїх руках і т. ин.¹⁾

Очевидно не всі закиди були оправдані; передусім не можна впевнити, щоб він мав які небезпечні наміри що до самого князя; більше тут було впертости, зарозумілости й нещасливої руки, аніж злої волі. Між закидами, які робили йому сучасники, важне місце займає велика жадоба гроша. Хоч сам Раковці рад оборонити приятеля від сеї хиби, все ж таки богато на тім правди. Се певно, що ніхто з учасників повстання, навіть сам Раковці, не покинув Угорщини так добре, на далеку будучину, забезпечений, як саме Берчейні. Слідкуючи за долею угорських емігрантів по 1711 р. не можемо увільнити ся від прикрого почування, бачучи з одного боку тяжкі злидні визначних заслужених людей, а з другого ситого і скупого Берчейнія. Про се докладнійше описля.

У відносинах між Раковцієм і Берчейнієм полишасть ся багато ще нев'язаного достаточо. Сюди належить передусім питане, хто з них був *spiritus movens* у політичних планах і ділах. Читаючи твори Раковція, маємо вражінне, що всьому почин і напрям давав сам автор, а Берчейні грав зовсім другорядну ролю. Та голоси деяких сучасників впевняють нас инакше, що якраз дійсним головою й керманичем був Берчейні; й деякі теперішні історики схиляють ся до тої думки. Докладне розяснене сеї справи вимагає ще докладного розсліду; правда мабуть знайдесть ся в середині. З окрема беручи перший момент їх спільної політичної діяльності, конспірацію й порозумінне з Францією, при ближшій розсліді мусимо прийти до погляду, що оба сарі *rebellium* (так зовуть їх часто віденські урядові акти) мали рівнозначну ролю, доповняючи себе взаїмно: істо-

¹⁾ Le comte B. plus fin et plus habile que le prince R. profitent de sa vanité, l'élbouit par des apparences exterieurs des respect et de soumission, s'attira le principal manieiment des affaires, se fit donner le commandement général des armeés et ne laissant au prince R. que les fasteux dehors de la puissance souveraine, songea à se rendre maitre de tout, non pour faire mieux que le prince R., mais pour assouvir son avarice et se précautionner contre les accidents d'une fortune dont il avoit éprouvé les sigeurs (Bonac, Mémoire sur les affaires du Nord).—Esprit vain et féroce. Nul n'avait autant d'influence sur le prince... (il) se rendu maitre absolu de l'esprit du prince R., n'étouffe pas les vaines et vastes idées qui ne tendent toutes qu' à leur perte commune (Des Alleurs 2. II. 1708). Найприхильнішму характеристику подав Du Héron (Thaly II, 391).

ричне ім'я, методича амбіція й палкість ішли в парі з мужеським зав'язем і розвагою¹⁾.

Роз'яснене політичного значіння цього першого момента вдаряє на значні труднощі, як у своїй генезі так у дальшій розвитку²⁾. В мотивах конспірації 1700 р. треба очеридно відме-

¹⁾ Що сам Раковці не був тільки фігурантом в цілій справі, говорить не тільки він сам, але й історія самих листів, у другім був він навіть одним ініціатором. Очевидно його участь мала й важну формальну вартість, даючи доісну фірму для заграничних вноски, якій рівної не було серед угорських опозиційних кругів (*Sola enim fuit persona mea, quae consideratione domus meae, majorum meorum, aequilium inter se unire potuit, consilia et exterorum principum christianorum conciliare amicitias* — Conf. 67). Про важну участь Берчейнія свідчить знов його утеча, переконане віденського правительства, яке дуже намагалося вхопити його, та — найважливіше — його політична діяльність ведена у Польщі 1701 р.

²⁾ Найперша трудність та, що доси незнаний автентичний текст листів Раковця у Версаль і взагалі не відкрито ще актів процесу його. „Сповідь“ дає дуже небогато до роз'ясненя справи, все ж таки виходить з неї, що 1) лист до короля з перших двій надлиста 1700 р. (*ad initium novembris* — Conf. 102) був неадресований і дуже загально стилізований, коли Р. міг боронити себе викрутом, будім то лист писаний до англійського короля (Conf. 113); 2) в нім були натяки на опозиційний настрій в Угорщині і можливість повстаня (*non negavi continere eas terminos, qui de suscitandis motibus suspicionem oriri possunt*) та прошене ошкі над краєм (Conf. 116); 3) була мабуть згадка про вноски Раковців предків з Францією (Conf. 72); 4) перший лист до Барбзіе був мабуть тільки формальним порученем відслання (Conf. 102); 5) відповідь міністра вказувала прихильність короля Р—ви (*prorum in me regis sui animum denuncians* — Conf. 103); 6) другий лист до того міністра містив тільки подяку за королівську прихильність й обіцянку прислати незабаром бажані повновасти (Conf. 104), і взагалі був зовсім инакший від першого листа до короля (*sensus enim primae epistolae differens a secunda differentem exposcebat explicationem* — *ibid.* 108); 7) *corpus delicti* був тільки у листі до короля, і се було б доказом маловажності листів до міністра; 8) обвинувачувано Р—ія в двох справах: а) в кореспонденції з французьким королем, б) в конспірації з маїтатами; закиди що до сеї останньої були переважно неправдиві (*quarum maxima pars figmenta fuere* — Conf. 112). Стілько дає Раковців автубіографія. З неї виходить (ст. 113), що оригінал листу до короля був у руках властей (иначе він не мав би ніякої доказової вартости); звідси правдоподібний висновок, що лист не був зовсім доручений (воно було навіть небезпечно), а відповідь Барбзіе була фальсифікатом, щоб більше витягнути доказового матеріалу. Се поясняло б також обставину, чому австрійський уряд не подав до прилюдної відомости повного тексту листів, а тільки 2 роки пізнійше, вже по смерті міністра Барбзіе, їх короткий зміст. Се стало ся, коли появил ся не зовсім врозумілий

жити загальні від особистих. Сі останні слідні не тільки у Раковція (як се висше зазначено), а й у Берчейнія. Оба, кожний у своїй сфері і власнім напрямі, почували себе придавленими

End-Urtheil in der auf Befehl Kayzers Leopoldi, als Königs in Hungarn wider Franciscum Ragoczy, in puncto rebellionis et perduellionis allergnädigst anbefohlenen Inquisitions-Sache und des darüber vorgekommenen Criminal-Processes, 30 Apr. 1703 (Lünig, Teutsches Reichs-Archiv, part. spec. cont. I, p. 498; Mercure hist. et polit. 1703, 479; вписки у Катони XXXVI, 1703). Тут дата листу до короля положена на 1 надол. а зміст поданий так: Згадавши з почестю прихильність французької корони для своєї ріднини запевнив, що він сам і цілий край покладають надію на короля як на батька опікуна й визвольника свого; що невдоволені стани тільки бажають користей для короля; що ситуація ніколи не була догідніша й опіка короля дала б тепер красні наслідки; що він сам буде дбати про користь Франції з пієтизму, який одідичив по батьках. Зміст листу до міністра з того самого дня переданий словами: Потвердивши сі наміри, визначив, що віддавець листа дуже добре знає всі справи і дасть інформації про пляни його всім, кому можна завірити. Відповідь Барбзіє мала бути датована 18 грудня: Листи одержані і післянець вислуханий, король піддержить наміри в своїм часі; більше скаже післянець. Знев 11 лютого 1701 р. мав князь писати королеві (sic!): Угри прийняли на дію французької опіки, подану міністром, з великою радістю; віддавець листа виявить причину, чому не послано бажаної повновасти від найвначайших Угрів; незабаром буде послана разом з забезпеченем тривкої вірности як загалом усіх Угрів, так особливо самого Р—я. До сього листу додана мала бути ширша інструкція для Лонгвалья в справі французької підмоги для Угорщини: щоб король старав ся приєднати Польщу і Туреччину для піддержуваня Угрів та прислав офіцарів, мінерів й інженерів. Дальше Людвик XIV мав через Гамбург і Гданськ дати 2-мільонову підмогу і пенсію Р—ви у сумі 200 000 ліврів, як тільки підписані комітатами повновасти будуть послані у Люксембург і Мец; змовники зобовязали ся вибити гарнізони у Мункачеві й Унгварі і присилувати до здачі; те саме зробити з иншими відділами, коли б діставши французьку поміч увійшли в Угорщину три армії, одна у Семигород під Тикилієм, друга на Тису, третя на Комніці; короля запевнено, що Р—і маючи 10.000 війська прихилить собі цілу Угорщину, потягне навіть за собою шлезьких лютеранів і чеських гуситів; для обговореня справи потрібна розмова з французьким послом у Римі або Фльоренції; вкінці треба прихилити для справи Англію й Голяндію. — Лонгваль мабуть впевняв, що такі порученя діставав він в інструкції для дальшого веденя справи; се одначе неправдоподібно; всі ті пляни не були дійсними проєктами для Людвика XIV, хоч би й устними, а тільки відгомоном політичних і розмов і плянів обговорюваних у кружку змовників; в їх дусі дійсно працював Берчейні у Польщі. — Як бачимо, то зміст листів, не вважаючи на підозрілість міністрової відповіді, хибний адрес листу з лютого 1701 р., додаткову інструкцію та инші пляни Р—я, доводі годить ся з вказівками „Сповіді“; отже тим способом можна б

і гляділи виходу для своєї енергії у стремліннях до власти й почетеї. Та сі зерна могли прийняти ся і виростати на придатнім ґрунті загальних політичних відносин в Угорщині. Берчейні репрезентував світогляд і тенденції аристократичної автономічної опозиції. Раковці — останки державних інтересів краю, спеціально почував себе правним спадкоємцем семигородського княжого стола. Майже одночасно, коли в причини селянського руху на князя упали перші підозріння, прийшов формальний кінець окремішности сього князівства; зречене Апафія II усіх прав в користь цісаря муїло болючо вразити Раковція, що до того часу без сумніву бачив себе будущим князем Трансильванії. Чи й які були зносини його з Тикилієм і матірью, не знаємо; можна догадувати ся, що ся подія була причиною певної виміни почувань, які тільки ще більше відчужили князя від віденських кругів. Карловицький мир, що ігнорував зовсім державні претенсії Угорщини й Семигорода, відбрав останню на-

підійти близько до дійсного змісту кореспонденції. — Та окрім сього жерела єсть ще одно, яке мотає питанє. Віденський придворний історіограф, єзуїт Ваґнер, подає у своїй історії ціс. Леопольда (1731, II, 737) будїм то автентичний текст листу Р—я до Людвика XIV. Тут мова про ролю французького короля як визвольника й батька всіх угнетених, бажанє народу й автора здобути старинну волю, згоду й одність в краю, обіцянку прислати власноручні письма товаришів (*singulorum autographa*), найкращу нагоду для Франції зробити прислугу Угорщині і самій від неї здобути користь в еспанській справі; німецькі кріпости нужденно зняражені, а й без того легко упадуть; війну можна буде перенести в австрійські краї; потреба грошевої підмоги і 20 тис. війська через Польщу; королівський муж довіря має вести контролю над приходом і видатками і бути посередником між Угорщиною й королем; в разі успіху підмоги будуть звернені з угорського скарбу; як успіху не буде, змовники мають надїю на схоронище у Франції й постійну пенсію; вкінці бажанє, щоб король довів до політичної унії з Польщею. До сих бажань мав Берчейні ще одно: щоб король виеднав у Турків коли не поміч угорським змаганням, то хоч неутральність. — Очевидно сей лист, у формі поданій Ваґнером, зовсім апокрифічний. Він не годить ся ані в автобіографію Р—я ані в урядовим засудом, і взагалі в даних обставинах був би зовсім неможливий. Ваґнер мабуть сам скомпонував лист; він може й мав в руках процесові акти, тільки стягнув в одно оба листи й устні виявленя Льюїґвала. Між ними останніми була може також ідея польсько-угорської унії, тільки що у згадуванім засуді пропущено се з політичних мотивів. — Як бачимо, конспірація 1700 р. ще далеко не вияснена. Невважаючи на се історики переходять коло неї дуже вигідно, подаючи її або за засудом, або за Ваґнером, або вкінці частенько комілюючи безкритично обі звістки. А час би вже вийти на чисту воду!

дію як автономістам так і Раковцієви на сповнене їх бажань і мрій. Чи могло отже бути щось більше природне, як злука сих обох невдоволених елементів?

Сі особисті й загальні стремління могли мати вигляди на якийсь успіх тільки серед відповідної ситуації як серед угорської суспільности, так у міжнародних політичних відносинах. Що до першого, то настрої ріжних верстов, особливо селянської, давав достаточну поруку, що нове повстанє знайде симпатичний відгомін і підмогу в краю. Труднійше, до того значно важнійше діло було з заграничною політичною ситуацією.

В хвилі завершеня карловицького мира Туреччина не могла дати традиційної підпори угорським сепаратистам, хоч конспіратори не тратили надії, що її буде можна ще заходами французької дипломатії втягнути в війну з Австрією¹⁾.

Польща була також предметом уваги Раковця і товаришів, а саме новий король викликав деякі надії на піддержане угорського руху, успішнійше ніж се було за Собєского, одначе не стало відваги чи нагоди увійти у ближші зносини з Августом²⁾. Простелити шлях до саксонського двора й польських політичних

¹⁾ *Continuatae contra Turcas victoriae tantum genti barbarae incusserant timorem, ut nihil ab ea amplius sperandum supererat* (Conf. 70). Що Раковці мав така надія й на Туреччину, видно з його процесу, де йому доказувано, очевидно на основі зізнань Лонґ'яля, стремління до відновленя турецької війни (Lünig I. c.).

²⁾ Так представляв справу сам Р і: *Rescivi quidem ego, Viennae plurimum cum externis ministris conversans, regem Augustum non de toto correspondere spei [imperatoriae] aulae et principem, belli et mundanae gloriae avidum, bellum quaerere; sed nimisquam inconsultum periculosumque videbatur principi ignoto, ignotae aulae nostra consilia aperire* (Conf. 70). З другого боку насуваєть ся підозрінє, що угорській опозиції не були тайні стремління Августа. Він, як знаємо, ще 1697 р. предкладав Людвікови XIV з свого боку відкликанє своїх наймених військ з Угорщини і наїзд на Чехію і Шлезак (Legrelle III (1890), 473; Naake, *Die Wahl Augusts — Hist. Viert.* 1906, 52—53); і се дивно сходить ся з рахунками угорських змовників втягнути у спільну справу шлезьких протестантів і чеських гуситів (див. *End-Urtheil*). Й сам Август мусів мати якісь відомости про бажаня угорських змовників, як се видно з його меморіялу (серед 1700 р.) французькому королеви; про се буде мова низше. Можливо, що вже тоді були якісь політичні нитки між угорськими магнатами й польським королем, і не панувала така повна резерва, як оповідає Раковці. Се не було через французького посла Du Héron-а, який з'явив ся у Варшаві в маю 1700 р.; про се впевняє сам Раковці (Conf. 72).

кругів мала аж французька дипломатія. Підмогу з боку Польщі уявлювано собі менше-більше в тій формі, як се було за Тикчлія (яворівський трактат 1675 р.)¹⁾. При тім відгрівано давнішу ідею польсько угорської унії, яка мала б бути мабуть аж короною визвольного руху²⁾.

На скору й дійсну поміч угорські мальконтенти могли рахувати тільки з боку Франції³⁾, яка тоді заходила ся енергічно коло того, щоб прихилити собі сторонників для еспанської сукцесійної справи, яка задля смерті баварського княжевича увійшла на новий шлях в напрямі — невстереженої війни з Австрією. Французька дипломатія мала трудне завдане: против габсбурзько-англійсько-голяндської коаліції поставити иншу рівновартну силу по бурбонським боці. З огляду на слабкість Туреччини, занятя Швеції північною війною і невеличкі успіхи серед німецьких князів (приєднано тільки Вітельсбахів) було для Франції важною справою притягнути на свій бік Августа, не так в характері польського короля, як радше саксонського курфюрста, та подумати про підготоване диверсії в габсбурзьких краях, очевидно й на Угорщині. Та з сею останньою справою не треба було спішити ся, її можна було відложити на кінець, коли вже війна почала ся би. Тимчасом несподіване відкриття конспірації поклало сю справу на дневний порядок скорше ніж того бажав Людвик XIV⁴⁾.

1) Schlossers Archiv I, 322 - 3.

2) Вагнер вкладає в лист Раковця до Людвика XIV такі слова: Quod ad regni gubernandi rationem politicam attinet, ni m. v. aliter censeat, iisdem cum Polonia electionis ac immunitatum legibus administrandum videtur, quin potius ut turcicae simul austriacae potentiae resistendo sit, e Polonia Hungariaque unum regnum efficiendum (II, 737). Очевидно, в листі нічого подібного не могло бути; такі бажання могли мати поки що тільки змовники межи собою.

3) В гуртку змовників розважувано також евентуальну поміч з боку Ганновера або Пруссії, та їх приєднав собі цїсар (Conf. 70 - 71).

4) Висказувано в історичній літературі догадки, що конспірація Раковця і Берчейїя була спровокована Людвиком XIV і його агентами, особливо царгородським Феріюльом (Pray, Hist. regni Hung. III; Horváth IV, 267, VII, 279; Fessler IV, 529; Márki I, 171); в дійсности на се нема ніякого певного доказу; так само й участь французького посла у Відні Віллара (Villars) більше ніж сумнівна (Klopp, Der Fall des Hauses Stuart, IX, 67; Legrelle IV, 316); сам Раковці говорить ясно (Conf. 72), що не мав до нього довіря, хоч знав його особисто.

IV.

§ 1. Втека Берчейнія у Польщу; схоронище в Кальварії; знайомість з Мепціньськими; побут у Варшаві; зближене до французького посла і до королівського двора; заходи австрійського посла; невдатна засідка. — § 2. Раковці втікає у Польщу; приїзд у Варшаву; стріча в Берчейнієм; захист у Мінську; знайомість з Сінявськими; переїзд на Русь; побут у Мошевиці, Дикові і Бережанах; нові старання австрійського уряду.

§ 1.

В хвили арештованя Раковція приятель його і найблизший учасник політичних замислів — Берчейні вибрав ся саме з своєї мастности Бруновець¹⁾ в дорогу у Відень, щоби добивати ся для себе нового визначного уряду. В часі спочивку у Тирнавії (Nagyszombat) дігнав його слуга арештованого Стефана Сірмая і звістив про все, що стало ся і що грозить самому графови. Сей зрозумів небезпеку, як стій попращав ся з жінкою, зведівши їй їхати дальше у Відень, а сам повернув у Бруновці²⁾. Тут з сусідніх гір мав можливість переконати ся, як відділ австрійського війська перешукував за ним замок. Переконавши ся, що йому нема чого дальше оставати в Угорщині, рішив ся утікати в Польщу, взявши з собою кількох вірних слуг³⁾.

Виминаючи людей, міста й городи, верхами гір, серед небезпек з боку опришків, за те при грошевій підмозі сзугітів, добирали ся втікачі до польської границі⁴⁾. Вдяючи прочан дійшли до Кальварії⁵⁾. Тут виявив Берчейні довірочно своє по-

¹⁾ Нітрянська ст. над р. Вагом.

²⁾ Мало се бути 21 квітня 1701 р. (Pálóczi Horváth, 247).

³⁾ Il prit le parti de se retirer en Pologne avec quatre ou cinq de ses plus fideles domestiques (Hist. des rév. I, 155²).

⁴⁾ Про сі події оповідає, очевидно на основі оповіданя самого Б—я, автобіографія Раковція (ст. 134) і за нею Histoire des rév. (I, 155). Інших жерел нема зовсім; та се не перенило історика Таля в монографії родини Б—ї (II, 303—306) розмалювати широкий драматичний образ сеї втеки, позичивши красок і подробиць у фантазії. Між иншим неможливо, щоби дорогу з Бруновець до границі можна перебути у двох днях. — Про номіч від сзугітів диви Horváth loc. cit.

⁵⁾ При польсько-угорській границі було дві Кальварії: т. зв. Зебжидовська в краківській воєводстві і Пацлавська у руській, коло Добромиля. У котру прибули втікачі — трудно рішити зовсім певно (Monasterium quoddam Calvariae a peregrinis undique frequentatum petiit — Conf. 134; Il alla au mont Calvaire, pélerinage célèbre et

ложінне одному з монахів. Монахи урадили віддати його опіці комусь із шляхти. В сусідстві жив небогатий та знатний іменем шляхтич Павло Менціньський, полковник у короннім війську, мабуть державець невеликої посілости¹⁾. Найліпшою рекомендацією для Берчейнія мало бути се, що сей полковник — як упевняли монахи — великий ворог Німців (очевидно саксонських військ). Він приймив їх дуже щиро, одначе не міг довгий час удержувати у себе втікачів, тому віддав їх своєму своякови Казимирови, велюньському старості, багатому панови, що мав замок недалеко Варшави, у Мінську²⁾. Берчейнієви було се дуже на руку, він знайшов у старості щирого опікуна і вірного приятеля; через нього міг зблизити ся до політичних сфер, яких тепер потребував. Стало ся се у другій половині мая 1701 р.³⁾ Староста дійсно подбав про те, щоб прихилити йому людей на королівськім дворі, головно міністра Байхлінга, а через сього й самого короля. Се й удало ся. З початком липня дійшло до того, що король приймив угорського магната на таємній авдієн-

reu éloigné des frontières — Hist. I, 161²⁾. З огляду на се, що вони мали втікати через Зіліньський (Zsolna) прохід виходить, що се була краківська Кальварія і сюди з Бруновень було дійсно найблизше. З другого боку звістка про францисканський монастир, крім інших подробиць, велить бачити тут руську Кальварію (у краківській були Бернардини). В кождім разі догадка Талья (II, 306, 353), що тут мова про Ченстохову, не видержує ніякої критики.

¹⁾ A patribus persuasus fuit in vicinia degenten nobilem Mecsinskium invisere, qui in exercitu polonico officialis supremi in legione quadam vigiliarum praefecti fungebatur officio (Conf. 134). [Les religieux] les menèrent à un gentilhomme voisin, colonel dans les troupes de la République (Hist. des rév. I, 161). Що се був Павло М., вказує його військовий уряд (Niesiecki VI, 360; Żychliński I, 178). Належав він до лінії дялошинської, що мала свої маєтності в околиця Дуклі, але сам мабуть не дістав землі, тільки його брати. Що саме мав він коло Кальварії, годі знати; певно тільки те, що був убогий (homme d'ailleurs fort loyal, mais assez pauvre, ensorte ne pouvant retenir le comte dans sa maison).

²⁾ Habere fratrem capitaneum vielunensem magna autoritate inter nobilitatem palatinatus sui praeditum (Conf. 134). Frère du staroste de Vielum de la famille des Meteinski (Hist. I, 161). Був се Казимир, в лінії жарецької (Niesiecki, Żychliński, op. cit.), яка постійно видавала велюньських старостів. Він не був братом Павла, тільки дальшим свояком, хоч можливо що якраз Павлів брат Михайло Микола, велюньський підстольник, був посередником в сій справі. Таль зробив тут виденського старосту і велить втікачам ходити аж у столицю Литви (II, 354 - 355).

³⁾ Ді-Ерон згадує вже 26 мая про побут Берчейнія у Варшаві (Thaly II, 356, 358).

ції в камедульській монастири у Белянах¹⁾ і робив йому надії на далекосяглу опіку над ним і цілою угорською справою²⁾. Ще більше, бо справді щиро і горячо, займився Берчейнієм і його справою французький посол Ді-Ерон (Du Néron), який працював тоді завзято, щоб приднати Августа для політики Людвика XIV, і відразу зрозумів користь із нової угорської афери і дбав про те, щоб таке саме розумінне розбудити й у версальського двора. Усе заповідалося гарно, Берчейні почав політичні заходи на широкі розміри, коли несподівано повиснув над ним меч... австрійського правительства і розвіяв оптимістичну злуду з перед очей.

Військові влади шукали були якийсь час за Берчейнієм в Угорщині. Появлялися поголоски, що він перебраний в „руснацьке“ одишне перебуває серед угорських Русинів і роблено старання, щоб його дістати в руки³⁾; та незабаром цісарський посол у Польщі Штратман дав знати, що небезлечний конспіратор з'явився у варшавських політичних кругах⁴⁾. Той же посол додав мабуть при тім, що в Польщі не було б тяжко вхопити Берчейнія і доставити через австрійську границю. З одного боку почато переказувати поголоску про амністію для втікача, щоби зробити його менше обережним⁵⁾, з другого пригтовлювано його арештоване при помочи посла та міністра Байхлінга. Сей останній був завсіди сторонником австрійської політики і тільки лукавив прихильністю своєю до Берчейнія,

¹⁾ In Biali pp. Camaldulensium monasterio (Conf. 135). Очевидно се мова про Беляни під Варшавою (Мареї I, 211 зробив з того Бялу).

²⁾ В Hist. des rév. читаємо, що король дав Берчейнієви quelques terres en Lithuanie pour sa subsistance (I, 161), однак можна дуже сумніватися, чи се було дійсно; була се мабуть тільки якась обіцянка, про яку згадує і французький посол (7. VII. 1701): il (себто Август II) doit lui assigner une retraite dans une de ses domaines et lui donner de quoi subsister (Thaly II, 362); до сповнення ся обіцянка певно не дійшла

³⁾ Придворна Военна Рада поручила 28 червня 1701 р. північно-угорському головному командантові генератови Ніграллі у Кошицях вести потаємну кореспонденцію з деякими довіреними „Руснаками“ й обіцяти їм, що за видане живого Берчейнія дістануть 1000 дукатів (Kriegsarchiv у Відні, Prot. Reg. 1701, VI, № 275; Exp. 1701, VII, № 190).

⁴⁾ Штратман писав про се мабуть аж у початках липня; в кождім разі до 28 червня у Відні не знали ще про се.

⁵⁾ L'envoyé de Pologne à Vienne écrit, qu'on a fait offrir à ce seigneur (Берчейні) une amnestie; il ne paroît pas résolu de l'accepter... (Ді-Ерон до Людвика XIV, з Варшави 16. XI. 1701).

глядаючи тільки нагоди і можливості віддати його Штратманови. По довгих приготуваннях і деяких невдачах в половині падолиста був Штратман певний, що товариш Раковція впаде в руки його агентів¹⁾. Без сумніву, цілий плян мусів бути зроблений за згодою самого Августа, принайменше не против його волі²⁾. А його міністер Байхлінг відограв — як на теперішні погляди — таки погану поліцейську ролю. Берчейні дав себе підійти. Він повірив, що в Ченстохові перебуває емісар Тикилія та бажає з ним розмовити ся, і поїхав туди з трьома слугами на конях (двома власними й одним від Менціньського) і в товаристві буцім то королівського комісара задля безпеки,

¹⁾ Першим, що мав вислідити й ухопити Берчейнія, Вована Рада призначила мабуть на власне бажанє, капітана Вільдергапа (Kriegsarchiv, Reg. 1701, 23. VIII, № 153: vollmacht zu handfestmachung des gr. Bercheny). Його місія одначе не повела ся; його, невідомого краю й людей, зраджено і він мусів утікати з Польщі, передавши свою повновасть Іванови Йосифови Брікнерови, також австрійському офіцерови, що був одначе родом з Польщі (ein bekanntes landskind). Одночасно поручено генералови Гаслінґенови, що стаяв на Шлезку, щоби порозумів ся з Штратманом у тій справі і визначив одного з старших своїх офіцерів під його розкази (KA. Reg. 1701, 6. IX, № 46). Гаслінґен послав йому підполковника ґр Ауерсперґа (KA. Exp. 1701, X, № 29), якому видаю окремі повновасти (KA. Reg. 1701, 1. X, № 13). Штратман домагав ся ще одного офіцера і генерал післав йому ще капітана Брандта (KA. Exp. 1701, X, № 84). Ауерсперґ був уже десь в половині жовтня в Варшаві (KA. Exp. X, № 161), а в половині надлиста Штратман доносив у Відень, що вже все приготував до арештованя Берчейнія (KA. Exp. 1701, XII, № 140). Та в слід за тим прийшла реляція Гаслінґена, що оба офіцери, Ауерсперґ і Брандт повернули з порожніми руками (KA. Exp. 1701, XII, № 177).

²⁾ Брікнер мав королівський паспорт, як потім показало ся; так само мабуть і інші офіцери. В оповіданю переказанім Бонаком головну ролю приписано королеви, він мав згодити ся на арештованє, коби тільки не у самій Варшаві, та зааранжувати атентат на Берчейнія, а Байхлінг тільки мав бути виконавцем королівських приказів (Mémoire sur les affaires du Nord, 390). Та се мало правдоподібно. Певнійше те, що розказано в автобіографії Раковція (а за нею в Hist. des rév.), очевидно на основі оповідань самого Берчейнія. Тут режисером атентату виходить Байхлінг: Aula Viennensis apertum consensum [на арештованє В—а] non impretravit a rege, sed ministro persuasit etc. (Conf. 136). Beichling y étoit fort contraire et quoqu'il marquât beaucoup d'amitié à Berséni il avoit pris le parti de l'éloigner du roi et de le delivrer à l'ambassadeur (Hist. I, 162). Про поміч міністра згалус й нижше наведе не письмо Брікнера.

будім то в міністровій кариті¹⁾. По двох днях дороги, мабуть 15 падолиста, серед лісів, коли Берчейні спокійно мовив рожа-нець, напав на них відділ польських кінних вояків під проводом австрійського офіцера Брікнера, також Полява з роду. Віз зупинено, одного слугу убито, иншого ранено. „Комісар“ висів спокійно з карити, а до Берчейнія підійшов офіцяр, вхопив за руку і приложивши пістолет до грудей приказав сидіти непо-рушно. Сей скоро зрозумів, що се не звичайні розбишаки, як зразу думав, і не гаючи ані хвилинки скористав з першого за-мішання, вирвав праву руку, стрілив у противника і вискочивши з воза сів на коня слуги Менціньського і помчав лісом, заки напастники отямили ся²⁾.

1) З оповідання Бонака (op. cit.) виходило б, що Б - і сам просив у короля забезпечення в дорозі; Раковцієва реляція знов говорить, що міністер майже накинув йому комісаря (Conf. 136; Hist. I, 162). Чи карита була дійсно Вайхлінгова, чи Брікнерова — як він сам упевняв — не будемо рішати. Згадка Бонака про те, що Б - і їхав на польсько-угорську границю, щоб розвідати ся про угорські справи, неймовірна. Королівським комісарем мусів бути не хто инший як один з австрійських офіцярів (мабуть гр. Ауерсперґ).

2) В подробицях сього атентату панує неземність. Бонакова реляція говорять, що арештував той самий офіцяр, який їхав з Берчейнієм (звав ся будім то Бретшнайдер), маючи за собою кількох кінних вояків. Оповідання у Confessiones і Histoire des rév. тотожні з малими змінами. Дещо відбігає від того представлення атентату оповіданє самого Брікнера, і то у двох оригінальних версіях, які подаємо нижше. Згадана там скарга Менціньського в краківських гродських актах на знайшла ся; вона буде хйба в пйотрківських трибунальських. Суперечности, які виходять з тих варіантів, мабуть вже остануть нерозв'язані.

а) Ioannes Iosephus Brykner leitnant просить у Воєнної Ради компанії або капітанської гажі: Nachdem der hauptmann Wilderhann vor einem jahr umb den rebellen Perzeni aufzusuchen und habhaft zu machen in Poln geschickt, während seiner inquirirung verraten worden und sich aus dem land salviren müssen, welcher mir aber seine mitgehabte kay. befehl übergeben statt seiner, weil ich auch im land bekannt war, gedachten Perzeny zu fangen, welches mir auch... gelungen, dass ich ihme Perzeni 12 meil von Warschau in einen Wald angetroffen, welchen mein eigener Gutscher mit pferd und wagen, ohne dem Perzeni etwas wissend, auf die Zhetogauer wahlfahrt 5 tag geführt selbigen attaquiret, gleich wehrlos gemacht und gefänglich genommen, indessen von einem bei sich gehabtten Poläken einen schuss in den hals überkommen ich gleich aus dem wagen gefallen und 5 stund lang vor todten gelegen, das dato die tödtliche wunden noch nicht verheillet; welchen Poläken mein leiblicher bruder gleich darauf todgeschossen, meiner auch nicht wissend aus was versehung meine zuge-

Прибувши до найблизшого села і попросивши схоронища

gebene officier ermelten Perzeni die flucht in eine kirche nehmen und entfliehen lassen, der sich sodann weiters fortretiret; worauf [ich] mich dann wegen des erschossenen Polacken aus dem land salviren, weilens des Perzeni protectores bei dem polnischen tribunal auf mich wegen des todten Poläken zur erscheinung stark getrungen, all mein hab und gutt derowegen verloren gehen lassen müssen. Признано капітанську ражу (КА. Ехр. 24. IV. 1702, № 250).

6) Капітан Брікнер просить охорони від польського суду: Ew. hochfürstl. gnaden excell. und gnaden geruhen sich gnädig zu erinnern, wie dass dieselbe nebst h. haubtman Wilderhaan mich vermittels eines kays. ertheilten offenen patents authorisiret vnd beuolmächtiget, den in Pohlen flüchtigen hung. graffen Berceni cum adhaerentibus aufzusuchen vnd quovis modo dessen persohn mich zu versichern vnd in ihro k. m. jurisdiction als den flichtigen rebellen zustellen. Nach deme ich nun in sichere erfahrung gezogen, daß diser Berceni von einem pohnischen starosten (namens Menczynsky) protegiret, alimentiret, mit dieses pferdt, wagen und bedienten, durch das königreich nach Warschaw vnd zurüch geführt wurde, so habe die sache, mediante ministro quodam regio, per stratagema dahin dirigiret, daß ich ged. B. sub specie amicitiae in meine hände bekommen, vnd vnter begleitung einiger vermeintlichen threuen leuthen biß fast über die pohlische granizen ohne argwohn gebracht, als ein nachgeschickhter bedienter von ihme Menczynsky mir gefolget, eingehohlet und ohnevermuetht hinterrüch mich gefährlich mit einem pistollenschuß verwundet vnd zu boden geleet, da dann er B. die gefahr vnd das dessein sechend sich mit seinem gewehr und hülfß deß angekommenen Poläcken auß meinen händen gerissen vndt zurüch in Pohlen ad suum asylum et priorem protectores salviret, womit ich nicht allein von denen bey mir gehalten einigen Pohlen verlassen, sondern noch in meinem bluth ligend beraubet vnd völlig ausgezogen worden. Aber dises hat sich der ged. Bercenische protector damit nicht vergnügt, daß er seinen clienten wider in sicherheit gesezet, sondern hat mich ex capite raptus vis et violentiae criminaliter in castro cracoviensi angeklaget, vnd die sache praecipitanter per suas machinationes dahin gebracht, daß ich ex primo decreto sub termino 4 septimanarum mich persöhnlich zu sihtiren vnd über die gegentheilsche criminalanklage zu defendiren citiret worden. Vnd obwohlen meine frau mutter per procuratorem nahmens meiner alles dienliche dagegen gesezet, so ist aber solches vmb so weniger attendiret worden, als meine persöhnliche sihtirung sub poena confiscationis omnium bonorum verlanget würdt. Nun khan ich ohne gefahr meines Lebens vber die confiscation meiner güther dise citation nicht pariren vnd in privato verantworten, waß ich pro publico et ex commissione i. m. verrichtet; es seye dan, daß i. k. m. durch dero in Pohlen anwesenden herrn envoyé extraordinair oder einen andern subdelegirten mich vertretten vnd das factum, quod non est meum, in castro cracoviensi durch die mir ertheilte patentes vnd allerhöchste approbation zu justificiren aller-

у пароха перебув якийсь час¹⁾ на костельній вежі, доки ксьондз витягнувши від утікача всі гроші не збув ся погоні, яка й туди погнала ся. Другого дня парох завіз переодягненого Угриня у сусіднє містечко до монастиря св. Филипа Нерейського²⁾;

gnädigst geruhen wolten, zuzorderist aber remonstriren zu lassen, daß diser Bereeni criminis rebellionis et majestatis reus flüchtig worden, welchen der starost Menczynsky contra pacta inter regna Hungariae, Bohemiae et Silesiae ducatus cum regno Poloniae erecta, krafft deren selbiger disen rebellen ipso facto zu extradiren schuldig ist, kheine hülf, weniger einige protection ertheilen khönnen, oder mogen auch dahin zu insistiren, daß offerwehnter starost seinen clienten stellen vnd soforth ihre m. erfolgen lassen, das hoche cracovische gericht aber mich ab omni actione particulari absolviren solle. Vnd zumahlen wegen diser action vnd erhebenen klage auch verfolgung deß starosten meine frau muetter bereits grosse vnkosten auslegen muessen vnd meine gütter durch deß gegenthl. infestationes in empfindl. schaden gesezt worden, annebst man mir auferlegt hat, die mitgewesene fuhr und andere leuthe, qua testes necessarios zu produciren, welches sowohl als die obrige schon erlittene und nach folge nöttige vnkosten, ein grosses betragen werden, so mir ex proprio zu leiden und zu bestreiten ex aequo et justo propter concurrentiam publici nicht aufzubürden seint. Solchennach... zum andern auch gnädigst zu veuordnen, daß wegen der erlittene vnd noch künftig leidenden nöthigen vnkosten auch zu gefügten muthwilligen schaden ex aerario caesareo oder aber (iedoch ohne vnterthänigstes maßgeben) aus des B. sequestrirten guethern die refusion und indemnisation verschafft vnd erstattet werden möge. Справу поручено гр. Штратманови (Cons. bell. 23. VIII. 1702 — Haus- Hof- und Staatsarchiv, Saxonica).

¹⁾ По реляції Бонака аж 2 дні.

²⁾ Sequenti diluculo clerica sacerdotis indutus (Hist. de rév. — travesti en cocher) comes ipso parcho comitante in vicinam urbem Studenam nuncupatam... deducitur. Назва містечка робить деякі труднощі. Передусім не знати добре, де був виконаний атентат. Одна версія (Conf. і Hist.) говорить, що було се тоді, коли подорожні минули Пйотрків в напрямі до Ченстохови; друга (Бонак) — що се стало ся коло Рави, 12 миль від Варшави; так само раз говорить Брікнер; другий раз — що се було вже недалеко австрійської границі. В околиці Рави і Пйотркова єсть дійсно місця (але не містечка) з подібною назвою як Studenna: Студзянки межі Вольборжем і Томашовом, Студзянка коло Іновлодзя, Студзянки межі Томашовом і Равою, Студзянки на півд. схід від Рави, Студзянек на півн. схід від Рави; в них тільки Студзянка лежить подальши головного шляху Пйотрків—Рава—Варшава. Куди саме заїхав Берцейлі трудно сказати на певно, найімовірніше таки у Студзянек (версія Бонака і перша Брікнера відповідала б тому найкраще). В кождім разі поправка Таля (II, 404) Studenna на Studin — Tuczyn (Тушин) зовсім безпідставна. Також трудно вгодити ся на усталену ним дату нападу 16 пад.

звідси переодітий за візника дістав ся у Варшаву і попросив захисту у Ді-Ерона. Сей умістив його в домі французьких місіонарів під іменем „шляхтича з Литви“ Держовського. Так отже цілий атентат закінчив ся компромітацією не тільки цісарського посла, а й самого короля Августа, який старав ся тепер спекати ся всякого підозріння що до своєї участі в сій справі. Для оправдання нападу пущено також поголоску, буцім то Берчейні був найнятий Францією зробити замах на цісарську родину¹⁾. З другого боку — такий вплив політичних заходів на польським ґрунті, які почали ся дуже надійно, пригнобили Берчейнія дуже сильно, морально і фізично; він почав думати навіть, чи не кинути би гіркого хліба конспірації і не пійти у Рим на прощу; тільки поголоска про те, що Раковці втік із вязниці, заховувала ще іскорку надії..

§ 2.

Тиждень перед нападом на Берчейнія товариш його Раковці з молодим угорським шляхтичем Берзевічі, запасши ся також сзутськими грішми і вексями, утікав що сили з Вінер-Найштату через Дунай в Угорщину, тут горі долиною Вага у спишський Подолінець, а звідси 12 надоліста перейшов польську границу. По трьох днях дороги станув у Кракові. Оглядаючи місто бачив гріб короля Стефана і з великим самовдоволенем думав про своє споріднене з ним. Звідси поїхав у Варшаву, тою самою дорогою, де виконано напад на Берчейнія. Заїхав на найдальше жидівське передмісте вдаючи Француза, щоби не звертати на себе нічиїх очей, доки не довідасть ся чого про Берчейнія. Про нього знав тільки, що живе у Варшаві „в ласках“ у короля. Пірнувши трохи у мутну передміську воду²⁾, рішив по кількох днях доконче відшукати товариша. Під претекстом сповіди дістав ся (25 пад.) до французьких місіонарів і через них познайомив ся з Ді-Ероном, що жив у сусідстві. Того самого дня зведено його з Берчейнієм при великій остоорожності (зразу не вірено чужинцеві, доки не вилетітимував ся перстеном і доки Берчейні не доглянув його лица крісь розхи-

¹⁾ Делеші Ді-Ерона 17. і 20. XI. 1701 (переклад у Таля II, 406—8).

²⁾ Conf. 130.

лені двері¹⁾. Оба приятелі остали кілька днів разом у місіонарів, незвісні, хоч на королівським дворі знано вже, що Раковці у Польщі²⁾.

Та довго тут оставати було годі: одно — небезпечно і для посла не вигідно, друге — для них самих безкорисно. Потайки вдалося їм бути (27 пад.) в Ловичу у примаса Радзейовського за порученням посла³⁾, та довго так не могло бути. Тоді то Ді-Ерон продумав для них добрий захист; він рішив віддати їх в опіку давній французькій приятельці Єлисаветі Олені з Любомирських Сінявській, жінці Адама Миколи Сінявського, воєводи белзького, славній у тих часах під іменем „воєводици белзької“. Тільки на той час не було її у Польщі; вона була з своєю матрочою у Карлсбаді. До її повороту дбав про угорських панів Менцінський, ховаючи їх на мінським замку недалеко Варшави⁴⁾, Раковція під іменем „саксонського капітана“. Взагалі велюньський староста був їх щирим приятелем; Берчейнієви ще перед тим передав він лист до всіх управителів своїх маєтків, що запевняв йому всюди захист і удержане⁵⁾.

На Різдво приїхала Сінявська у Варшаву і Ді-Ерон зараз уночі повів Раковцію до неї, яка вже упереджена нетерпеливо ждала гостей перед домом⁶⁾. З огляду, що дальший побут Угрів коло Варшави став зовсім небезпечний з огляду на Штратмана й відданих йому королівських міністрів, ураджено не відкладаючи, що гості зараз другого дня виїдуть на Русь, де тоді пробував сам воєвода. Раковці як французький, Берчейні як ні-

¹⁾ Conf. 131—132; Hist. 160—161. Бонак оповідає, буцім то Р—і знав уже про пригоду Б—я і відразу бажав бачити ся з ним самим (393).

²⁾ Про втеку Р—я з в'язниці писав Ді-Ерон уже 20 пад., а 24-го нотував погляд короля, що втікач мусить бути у Польщі (Thaly II, 409—410; Conf. 131).

³⁾ Du Héron 27. XI. 1701 (Thaly II, 416).

⁴⁾ Nihil igitur melius repertum est, quam ut ad capitanei vielunensis, fratris Mencinskii, castellum Minsk appellatum paucis Varsovia miliaribus distans recederemus (Conf. 138). По мимо цього так ясного означення місця угорські історики пишуть про Мінськ на Білій Русі (Márki I, 216).

⁵⁾ Habebat enim comes Bercsenius patentes literas ejus ad omnium bonorum suorum gubernatores sonantes... (Conf. 138). Таль (II, 420) відносить сей паспорт хибно до Сінявської.

⁶⁾ Mémoire de Bonac, 394.

мецький інженери поїхали туди і в перших днях 1702 р. стали жити у відлюднім, серед лісів положенім дворі в Мощениці (коло Чесанова), де саме тоді був Сінявський. Він приймив гостей щиро, тим більше, що його генеалогічне дерево десь там стикало ся з Раковцївим. Та ся близькість і прихильність, що витворила ся межи ними, не йшла — як побачимо — поза приватні межі, на політичнім поли її мало було видко. Полишивши гостям товариша в особі Француза-медняка, відїхав воєвода у Варшаву на сойм.

Та не довго нове місце побуту угорських вїткачів могло остати ся в тайні. З поголоски, що в Мощениці ховасть ся претендент до польської корони кн. Конті¹⁾, могли Штратманові аїенти дійти, який се саме претендент і поробити відповідні заходи. Тому то Угри, не чуючи себе безпечними серед лісів, переїхали у сусїдній замок Диків, також власність Сінявського²⁾. Коло 10 лютого приїхав туди воєвода з жінкою і рішено, що й тут небезпечно дальше жити. Було до вибору, або розлучити обох товаришів і післати їх у далекі українські околиці, або умістити їх обох у Бережанах, розмірно безпечній кріпости. Гості були очевидно за Бережанами, як не дуже далекими угорської границі, і туди переїхали чим скорше, десь у половині лютого 1702 р. Тут, якийсь час незвісні нікому, перебули вони більше року, в характері інженерів, доки події на Угорщині і ситуація в Європі не привела їх до прилюдного виступу на політичній арені.

Довший побут в бережаньськїм замку, серед чудової околиці, зазначив ся глибше в особисто-приватнім житю Раковця. Межи молодим і палким 26-літнім князем, голосним своїми романтичними пригодами, та його опікункою, також у розцвіті краси і віку, яка до того, по звичаям тогочасного аристократичного світа, зовсім не стреміла до ідеалу вірної жінки — виросла обопільна прихильність, яка ішла далеко... Для „воєводи“ був се один із епізодів її багатого життя, який мабуть не полишив глибшого слїду в її душі; і воєвода, правдивий „муж своєї пані“ був у сїм напрямі як що несвідомий, то дуже вирозумїлий. Політичні послуги, які вона робила для угорської справи (про них низше), мотивують ся у значній частині її

¹⁾ Conf. 138.

²⁾ В Confessiones: Driko; хибно відчитано зам. Dzikó; похибка несправлена перейшла в історіографію.

особистими почуваннями для Раковція, мають на собі дещо з тої протекційности, що звичайно йде в парі при вигодах для бувших коханків...¹⁾ В життю самого Раковція сї відносини полишили тривкійший знак і мабуть не остали без впливу на подружній розрив, який запанував опісля між ним і його жінкою²⁾.

Для австрійського правительства була втека Раковція і компромітаційною і небезпечною. Коли воно з таким зав'язем добивалося вхопити самого Берчейнія, який сам собою і в частині не міг бути такий небезпечний як Раковці, то зрозуміло, що по втеці сього прийшлося накладати енергії і заходів. З одного боку почалися формальні процеси коло конфіскації маєтностей втікачів³⁾, на які серед австрійських і австрофільських кругів було багато хапчивих; з другого боку відновлено заходи, щоби дістати в руки обох конспіраторів. Наперед проголошено надгороду за доставлене Раковція: 10.000 гульд. за живого, а 6000 за мертвого⁴⁾. Коли ж виявилось, що він у Польщі, поручено Штратманови вислідити місце його побуту й арештувати. Та приятелі угорських втікачів були дуже обережні. Сі вже другий тиждень сиділи в мощенцькім дворі, коли цісарський посол щойно „впевнив ся“, буцім то вони в Варшаві у французького посла⁵⁾. Міністер Байхліні обіцяв йому і сим разом свою поміч, а щоби їй придати формальне оправдане, додано до укладу, який саме тоді довершувався межі цісарем

¹⁾ Бонак схарактеризував їх обоїльні відносини, як випадало дво-ракови Людвика XIV, дуже елегантно: *La castelane, depuis leur départ de Varsovie, ne trouva plus qu'elle avoit assez d'affaires pour y prolonger son séjour: elle parti pour la Russie, où elle fit honneur à ses nouveaux hôtes, en femme qui s'intéressoit autant à leurs personnes qu'à leur fortune... Ils ont établi les fondements d'une amitié qui peu avoir perdu quelque chose de sa vivacité sans rien perdre de sa solidité.*

²⁾ Жінка його, обзивувачувана в підмозі при утеці, була під доглядом у Відні і Празі аж до 1706 р. Про її ревнивість диви Conf. 44; про пізнійшу неохоту до неї Р—я тамже 187. Дискретні натяки на відносини до Сінявської тамже 139.

³⁾ Про се широко у Thaly-a II, 311—352.

⁴⁾ KA. Exp. 1701, XI, № 110.

⁵⁾ *Daß der Ragozzi dahier und bey dem frantzösischen envoyé seine wohnung hat, ist mir von unterschiedlichen und einigen so sehr guten orth und mit solchen circumstantiis beygebracht worden, daß ich es vor gantz gewiß halte. З реляції Штратмана, у Варшаві 12. I. 1702 — Н. Н. St. A. Polonica).*

і Августом, ще окремий „секретний артикул“ з обов'язком видавати політичних втікачів¹).

Та, як згадувано висше, Штратман довідав ся і про маґяницький сховок. Зрадити мав один із слуг воєводи, бувший касієр, вихрест, видобувши від посла значну заплату²). Пороблено приготования, щоби напасти на двір і захопити угорських змовників³). Одначе воєвода Сінявський довідав ся якимсь способом про небезпеку для своїх гостей і перестеріг їх, порадивши перейти в Мощениці у диківський замок і там чекати його приїзду. Звідти, як знаємо, переведено їх скоренько у ще безпечнійше місце — у Бережани. Таким способом звірина знов вихопила ся ловчим-дипльоматам. Се одначе не спинило їх від дальших старань. Силоміць взяти втікачів було тепер годі, бо хиба треба було здобувати оборонний бережанський замок, а на такий крок не міг зважити ся і сам Август, не то Штратман із Байхлінтом. За те легко міг взяти ся до такого завдання хто-будь із польських панів, для яких приватні війни, заїзди і т. п. були т. ск. конституційним добром. І сим разом не хибувало лицарських одиниць, що раді були заробити яку поважну суму з цісарської каси⁴). Одначе й ці заходи не привели до ніякого

---

¹) *Mehrgedachter von Beuchling hat mir versprochen, daß wan der Ragozzi so lange hier verbleiben sollte, biß die allianz dem erwünschten success, wie er verhoffete, erreichen sollte, zu dessen auflieferung sein möglichste zu contribuiren* (Тамже, в реляції 12. I. і 26. I. 1702). „Секретний артикул“ альянсу був докладнішим означенем його першого пункту (про се инше) і зобов'язував польського короля — daß ihre könig. mt. diejenigen, so aus Ungarn in das königreich Pohn sich retiriret und darinnen sich aufhalten möchten, so viel an ihnen nicht dulden lassen, sondern zu deren auslieferung an i. kays. mt. allen möglichsten vorschub und beförderung thuen wollen. (Додаток сей датований 23. I. 1702).

²) Conf. 138—139.

³) Es ist abermahl ein anschlag auf den Berzeni vor, ich hoffe, selbiger wirdt glücklichler, alß der vorige, von stattem gehen. (З допису Штратмана 4. II. 1702, ННSt.A.).

⁴) Раковці згадує в автобіографії загально про атентати в часі бережанського життя: *Fuit quidam magnas in Polonia, cujus nomen, quia adhuc vivit, subiteo, magnae prosapiae, mihi pariter sanguine junctae, qui ad instigationem principis Jacobi... magnae pecuniae summa illi promissa, commissionem de capiendo aut occidendo me susce-*

результату; на приказ воєводи, чи радше його жінки, стережено замку як підчас війни.

Помалу у Відні почали привикати до побуту в Польщі угорських втікачів і навіть воліли, щоби вони бездільно сиділи у якім панському замку, замість — як ходили поголоски — перейти до Шведів й евентуально дати притоку Карлови XII вмішати ся в угорські й австрійсько-німецькі справи. А того цісарська дипломатія бояла ся як огня. Ще до того насильне усунене Ді-Ерона в Польщі (в осени 1702 р.) відбирало, як могло здавати ся, Уграм найревнійшого опікуна і дорадника. Досить, що Раковці і Берчейні маючи безпечний захист і деяку свободу могли розвинути живу політичну діяльність на користь давно обдуманого пляну.

pisse passim credebatur. . Nunquam enim nisi 500 plus minus militum manu comitatus saepe transibat per Brzezanium ad bona sua transiens, augmentabat quandaque hunc numerum, qui ex abjecta et desperata praedonum et plebis fece componebatur et illorum ope multa in occulto faciebat, quae praedonibus imputabantur (Conf. 140). Хто се був той маґнат, трудно рішити на певно. Ся характеристика (але не споріднене) нагадує котрогось Любомирского (Юрія догадуєть ся Маркі I, 225; Таль підозрівав, безосновно, когось з Радзівілів). — Мабуть чи не до того самого пана належить инша звістка про намір замордувати Раковця: У Відні зявив ся неназваний польський шляхтич і предложив плян, що разом з приятелями убі Раковця, очевидно за добру заплату. При тім покликав ся на польського резидента у Відні Христіяна Шірендорфа. Сей потвердив солідність оферентів і можливість предложеного пляну. Проект прийнято і шляхтичеви виставлено відповідну „асекраційну“ грамоту з підписом резидента як свідка. За те Шірендорф мав догану від свого посла Ваккербарта (див. Fischel, Studien, 153—156, тільки що дата „екскульнації“ Шірендорфа мусить бути хибна, не 1702 а 1703). Зі згадуваним приємним маґнатом Р—і погодив ся ошієля (Conf. 143). Юрій Любомирский ще 1718 р. брав на себе за гроші обовязок зловити Раковця (КА. Ехр. 1718, V, № 605). — Про вишу пробу згадує Р—і ще загальнійше: Praetermitto recensere hic quaedam, quae pariter a legato imperatoris rege consentiente contra me molita fuerant, ut ex arce sat segura amoverer; sed quia hic eventus quoque alium concernit, qui ex debilitate animi, non ex malitia consenserat, praetermittendum censui (Conf. 140). Останній патяк належить мабуть до самого воєводи, який дуже бояв ся за своїх гостей, аби йому не паробили прикостей (Див. його листи до жінки; рук. бібл. Чарторийських у Кракові, № 2516).

V.

§ 1. Французько-польські пересправи 1697—1701 р.; меморіал Берчейвія для Августа II; становище короля в угорських плянах; зв'язь їх з французько-польським альянсом; Берчейві і Ді-Ерона; меморіал Берчейвія для Людвика XIV; становище французького короля; австрійсько-польський трактат 1702 р. — § 2. Нові заходи Ді-Ерона; зміна становища Людвика XIV в угорській справі; оферта Раковція; зворот французької дипломатії від Августа II до Річпосполитої; приєднання польських пнів для угорської справи; польські кандидати до угорської корони; Раковцієві приятелі в Польщі; політика й арештоване Ді-Ерона.

§ 1.

Хоч Август II став польським королем против енергічних заходів французької дипломатії, здобувши над нею світлу побіду, все таки шасливий курфїрст не хотїв робити собі довїчним ворогом французького короля, якого в душі ідеалїзував і бажав всіми способами наслідувати. Тому то ще перед вибором старав ся придобити його. З початку 1697 р. заявляв він Франції, що готов відкликати свої війська з Угорщини (австрійсько-турецького воєнного поля), згодити ся на задержане Штрасбурґа та — що важнїйше — за 20.000 грошеву підмогу напасти на Чехію або Шлезк¹). Було се ще перед райсвайкеським миром, одначе сї пропозиції пахли трохи іронїєю, й остали, очевидно, без нїякого успіху. Рїк потїм прїзначив Август послом при версальським дворї ген. Йордана, щоб наново навязати зносини. Передусїм бажав він здобути у французького короля грошеву підмогу, необхідну для своїх політичних цїлей. І з другого боку, в мїру того, як елекційна невдача Франції почала забувати ся; як межі Августом і цїсарем почало повївати холодом (Габсбурґи нїколи не були приятелями Веттїнів, а при елекції піддержували Августа тїлько з політичної конечности і турецька війна скінчила ся не при найкрасшїй згодї межі спїльниками); вкінци як перед французькою політикою виростало найтруднїйше завдане, яке вона колинебудь мала, еспанська справа сукцесійна; — Людвик XIV почав заходити ся коло того, щоби прїеднати для своїх політичних інтересїв

¹) Legrelle III (1890), 473; Naake, Die Wahl A., 52—53.

недавнього суперника. На початок предкладав посередництво в справі Ельбінга ¹⁾, а за тим почали ся розважуваня на тему, порушену Августом в часі своєї кандидатури. Йорданови представлено нарис французько-польського альянсу, він їздив із ним у Польщу, а коли обосторонні пропозиції не зовсім сходили ся в собою, на бажане Августа призначено на посла у Польщу маркіза Ді-Ерона, дотепер зайнятого при дворі кн. Вольфенбіттель. Він дістав порученє намовляти польського короля занехати ливонські пляни, а натомість представити користи з французького альянсу против Габсбургів, легкість нових територіяльних набутків коштом Австрії, спеціально показати в перспективі можливість здобути побіч польської корони ще нову — чеську ²⁾.

Ді-Ерон прибув у Варшаву з самого початку мая 1700 р. і почав вести роботу, чи там дипломатичну інтригу, в дусі бажань свого володаря. Август II виявляв в принципі згоду на такі пляни Людвика XIV, одначе не скривав зовсім трудностей, звязаних з сею політикою ³⁾. Він вказував, що йому майже неможливо виступити в характері польського короля з огляду на республіканський устрій держави, де все залежить від соймів, що можуть бути легко зрвані австрофільською партією (туди належать і гетьмани); Поляки взагалі противні всякій війні; навіть як король схоче робити все своїми власними військами, то й се викличе завзяту опозицію в краю; одно тільки міг би певно зробити, а се користаючи з того, що Польща межує з Шлезком, Угорщиною і Семигородом, пересувати війська і тим шахувати цісаря та силувати його держати воєнні сили в тих краях; спе-

¹⁾ Recueil des instructions IV, intr. LVIII.

²⁾ Il y peut trouver lui-même de grands avantages, soit pour ses intérêts particuliers, soit par rapport à ceux du royaume de Pologne. Il est inutile de parler présentement des conquêtes faciles que la Silésie et les provinces nouvellement réunies sous la domination de la maison d'Autriche offriroient au roi de Pologne. Un prince ambitieux, comme il le paroît, pourroit espérer de joindre encore comme autrefois la couronne de Bohême à celle de Pologne (Recueil IV, 258; Legrelle III, 477). Під „нововрученими провінціями“ Габсбургів не можна, очевидно, розуміти чого иншого як тільки угорські краї.

³⁾ Projet de quelle manière je pourrais seconder les intentions du roi, votre maître, dans le partage de la monarchie d'Espagne. Се був меморіал Августа пересланий літом 1700 р. Людвикови XIV у відповідь на пропозиції Ді-Ерона (Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, III, 487 - 491).

ціально міг би держати 8 тис. в королівських економіях під угорською границею; до того, за невеликі гроші, міг би зробити заціпку при помочи польських партизанських відділів і тим способом держати цісарські війська в безупинній готовості зі страху перед революцією в Угорщині, яка тільки й бажає знайти відповідну до того нагоду¹⁾. Ця пропозиція Августом диверсія против угорських країв не мала на меті здобувати їх, тільки допомогти здобути Шлезк або Чехію й Ерфурт; і Людвик XIV клав як раз на се натиск, висказуючи бажане, щоб Август замість Угорщини ударив таки безпосередно на Шлезк²⁾. Видко, французький король ще не втягав угорського повстання в свої плани, може бути, знеохочений неповодженем Тиклієвого руху.

Справа йшла зразу добре. Август показував охоту уложити з Францією трактат. Під кінець року доведено у Версалю проєкт умови до кінця: оба королі поручали собі обоюдно постанови вестфальського, німвецького і райсвайкського мира; Август II признавав еспанське наслідство для Филипа V і гарантував його відповідним (32—33 тис.) військом, готовим ударити на краї противника;³⁾ за те Людвик XIV мав давати що року 800 тис. таларів підмоги аж до заключення мира і взяти на себе старання довести до згоди межі королями польським і шведським⁴⁾. Рати-

¹⁾ Ce que je pourrais donc faire du côté de la Pologne sera de tenir l'empereur en échec, faisant remuer de temps en temps quelques troupes et par là l'obliger de tenir un corps considérable en Hongrie, Transylvanie et Silésie... Par dessus cela, je pourrais faire des infractions par les Polonais particuliers, moyennant peu d'argent, lesquels tiendraient les imperiaux dans de continuelles alarmes de crainte d'une révolte en Hongrie, laquelle nation ne souhaite que d'en trouver occasion.

²⁾ Legrelle III, 492.

³⁾ Convenir pour cet effet dès à présent du nombre de troupes qu'il employera pour entrer à main armée dans les états des aggresseurs. У тім корнусі мало бути 10 тис кінноти.

⁴⁾ Текст проєкту з дня 15 і 17 грудня 1700 поданий у Legrelle IV, 414—415 (2 вид). Про сей трактат писав Людвик XIV своєму послови в Еспанії д-Аркутові: Il me parut, que la diversion que ce prince (Август II) pourrait faire des forces de l'empereur convenait plus que jamais à l'état présent des affaires — Toutes choses sont réglées de manière que je compte que le traité sera signé avant la fin de la semaine. Ce prince s'engagera d'attaquer les pays héréditaires de l'empereur à la première réquisition que je lui ferai et moyennant les subsides que je lui donnerai. Il doit entretenir une armée

фікація трактату мала бути два місяці по підписанню; однак справа не пішла так легко, як думав французький король. Наперед саксонський посол ген. Йордан не хотів підписати, домагаючи ся укріплення валюти грошевої підмоги, а коли се стало ся й обосторонні повновласники підписали трактат, почали ся ще більші труднощі. Август II відтягав ся ратифікувати трактат і почав ставити нові домагання, щоби притягнути ще Данію, особливо щоб Франція взяла на себе поруку його набутків у Ливонії (Дінамінде) і т. ин.¹⁾ І хоч французький король приймив дещо з нових бажань і трактат у друге підписано, ратифікації не можна було дочекати ся. Людвик XIV тратив терпеливість, а вкінці велів перервати на якийсь час пересправи в тім напрямі²⁾, а коли й саксонський посол у Версалю доволі ясно дав зрозуміти, що з трактату нічого не буде, дістав Ді-Ерон порученє перепинити заходи про згоду між Польщею і Швецією³⁾. Одночасно з тим почали показувати ся ознаки зближеня Августа II до віденського двора. Так стояла справа в хвили, коли Берчейні з'явив ся в Польщи.

Діставши ся, як знаємо, під опіку старости Менціньського, Берчейні шукав через нього доступу до Августа II просити охорони й опіки над угорською справою. Староста заходив ся коло саксонського міністра Байхлінга і знайшов, як здавало ся, добрий ґрунт⁴⁾. Міністер велів Менціньському ввєнити угорського маїната, що король бере його у свою опіку⁵⁾. Август зацікавив ся новим епізодом угорської справи; він мабуть сам

---

forte d'environ 30 mille hommes etc. (Le Roi à d'Harcourt 15. XII. 1700 — *ibid.* 413; пор. письмо короля до Ді-Ерона 12. XII. — *Recueil IV, LIX*).

¹⁾ Йордан до Торсі у грудни 1700 (*Recueil IV, intr. LIX*); Ді-Ерон до Людвика XIV 20 лют. 1701 (*ibid. LX*); Ді-Ерон до Людвика XIV 10. IV. 1701 (*Legrelle IV, 419*); пор. Hippreau, *Mém. II, 487*.

²⁾ Ді-Ерон закидав Августови нещирість (21. I. 1701), а Людвик XIV висказував гадку, що пропонувані ним великі грошеві суми можна користно обернути на інші аліянси. Ді-Еронови писав 5. V. 1701: Il fallait suspendre l'exécution du traité, tant de ma part que de la sienne, jusqu'à ce que les affaires fussent dans une autre situation (*Legrelle IV, 420*).

³⁾ Людвик XIV до Ді-Ерона 31. V. 1701 (*Legrelle IV, 421*).

⁴⁾ Il (Берчейні) a demandé au roi de Pologne sa protection; il me paroît assez disposé à la lui accorder (З реляції Ді-Ерона у Варшаві 26. V. 1701).

⁵⁾ Ді-Ерон 29. V. 1701 (*Thaly II, 358-9*).

забажав бачити ся особисто з Берчейнієм. Се треба було зробити потай цісарського посла Штратмана. Отже на авдієнцію вибрано камедульський монастир у Белянах під Варшавою. Тут на початку червня приймив король угорського втікача й дістав від нього відомости про ситуацію на Угорщині¹⁾. Слухав уважно політичних плянів панської опозиції, які, як можна було догадувати ся, виявляли деяку вартість для нього; він забажав мати докладніший меморіал у сій справі. Берчейні забрав ся зараз до писаня, і в половині липня сам передав меморіал Августови²⁾. Письмо се — то неначе політичне *profession de foi* угорської опозиції й образ плянів Раковцієвої конспірації, тому зупинемо ся дещо на нїм³⁾.

Наперед подає автор огляд кривд угорського народу як: тиранія Карафи; сойм 1687 р., що забрав угорській шляхті дві перлини її вільностей (виборність королів і право непослуху); податкові екзекуції і самоволя війська; королівський абсолютизм; пановане єзуїтів; карловицький мир; *commissio neoaquistica*; заходи против протестантів; податкові реформи і т. н. „Така нація, як угорська, що не боїть ся і вмерти за волю, не годна жити в неволі. Пани, шляхта і стани, всі однодушно тужать до того, щоб визволити ся з під ненависного ярма: готові все поставити на карту і чекають тільки догідної хвилі“. Далше згадуєть ся про невдатні зносини з Францією і висловляєть ся переконанє, що визволенє Угорщини можливе буде, як королі польський і французький піддержать її.

Тут розвиває Берчейні такі політичні пляни: Польський король візьме в опіку Угорщину й увійде в тісний союз з фран-

¹⁾ Про розмову короля з Берчейнієм доносить Ді-Ерон 7. VI. 1701: *Mr. Beuchling m'a dit que le roy de Pologne avoit donné audience au seigneur hongrois.* — В автобіографії Раковція читаємо: *Mecsinusius insinuat regi Bercsenium, qui ei statum rerum hungaricarum in clandestina audientia in Biali pp. Camaldulensium monasterio exposuit* (Conf. 135).

²⁾ Ді-Ерон 14. VII. 1701; врученє меморіяла мало бути того самого дня (Thaly II, 367; Legrelle V, 121).

³⁾ Оригінал меморіялу, писаний в латинській мові, незвісний; мабуть знайдесть ся він в московськїм Архиві мін. загр. справ. Скорочений французький переклад Ді Ерона, доданий до реляцій сього посла з Варшави 4. VIII. і 11. VIII. 1701, знайшов ся в париськїм Архиві загр. справ (Hongrie, tome 9, pièce 3). Звідси взяв і в мадарській мові подав Таль у монографії про Берчейніїв (II, 369–380) та окремо в часописи *Századok* (1887, I, 1–10).

цузьким королем, який знов зобов'язеть ся: 1) присилувати цісаря до постійної війни в Італії, щоб не було йому можливо взяти звідти війська назад у дідичні краї; 2) не укладати згоди з цісарем, навіть якби справа еспанської сукцесії полагодила ся, без того, щоб Угорщина не дістала нового порядку під польським королем; 3) підпомагати грішми короля Августа, скільки не буде ставати доходів із угорських жерел; 4) подбати, щоб Тиклі при підмозі польського короля й Угрів, з своїми турецько-татарсько-волооськими військами продер ся у Семигород.

Королеви Августови не трудно — на думку Берчейнія — знайти притоку до війни. Шлезк належав колись польській короні; отже король підійме права своєї корони до сього краю і нападе на нього, а з другого боку одна часть армії впаде в Угорщину. Тоді то сусідні з Польщею комітати (т. зв. XIII горішніх столиць), визволивши ся з під австрійського панованя, зберуть ся на окремий сойм і „втішаючи ся видом польських помічних військ“ по вдячності запросять Августа на угорський королівський стіл. Цісар буде присилуваний або розділити свої війська, против повстанців Угрів і против польського короля на Шлезку, або рішуть ся на оборону одного тільки краю. Як поділить — буде тут і там мати за мало сил; як рішуть ся тільки на одно — легко буде сбом противникам взяти цісарські війська у два огні і доконати їх. Межи Шлезком і Угорщиною легкі зносини; таких гір, щоб сниняли пересуване військ, нема. З огляду на те зразу треба головний позір дати туди, щоб війська призначені в Угорщину були в силі залзати весь край і підняли весь наряд до збруї та не тратили багато часу на здобуванне городів, які до того мають слабі обсади, далеко розкидані і не мають кінноти. Того, щоб цісарські війська випадали з оборонних місць, не треба бояти ся; людність ненавидить їх так, що будуть держати ся укріплень і зможуть вислати тільки малі відділи. Взагалі ворог попаде у великий перестрах і замішане; натомість Угри наберуть відваги в цілім краю. Цісареві не стане часу зібрати шляхту з дальших комітатів і присилувати до походу, й угорські уряди переважно будуть признавати королем Августа. Він без трудности зможе здобути і Шлезк, бо цісар з огляду на небезпеку нападу з угорського боку буде примушений боронити передусім австрійських провінцій; щоби єї вратувати, відступить по неволі Шлезк. До того може прилучити ся ще й се, що баварський

курфірст використає угорське повстання й увійде з військом у сусідню Австрію. Не треба також боятися того, щоб Австрія могла удержати ся по правім боці Дунаю; люднесть так їх ненавидить, що досить було би невеличкого відділу війська, щоби їх прогнати за австрійську границю. В полудневих частинах Угорщини справа також не трудна: обсада кріпостей зложена з самих Сербів, серед яких панує також невдоволенє з причини кольтонізації і податків; вже минулого року почали вони бунтувати ся і тепер можна б їх приєднати; повстанє межі ними зорганізував би Тикілі з Семигороду.

А як що король Август не хотів би нападати на Шлезк і взагалі вести відкриту війну з цісарем, на такий випадок Берчейні має инший плян: Король відлучив би свої три або чотири полки, передав би на удержанє французькому королеви та велів би довербувати до них ще два-три польські полки. Се військо, під фірмою французького короля, пійшло б на Угорщину і робило б по висше означеному пляну. Не гаючи ся мало б воно увійти в край з півночі, не довго заходити ся коло кріпостей і посувати ся у середину на те, щоб більше число столиць мало змогу закликати на угорське королівство Августа, який ідучи за сими запросинами увійшов би в Угорщину з заходу, все одно — через Шлезк або Моравію. З третього боку, з полудня, ударив би Тикілі, аби недопустити до скріпленя цісарських сил в Семигороді. Сьому ватажкови куруців треба б дати грошеву підмогу, щоб приготував війну в Туреччині, на яку Порта дозволяє йому мовчки. Вразі якби цісар запротестував против того на основі карловицького мира, відповідь буде легка: що се не турецьке військо, а тільки самі волокиги і втікачі, яких цісар може по внодобі ловити і карати. Далше треба б французькому королеви уложити умову з Тикілієм з одного боку для обезпеченя його, з другого для обмеженя його амбіції, аби він вдовольнив ся семигородським князівством, евентуально з деякими прилученими угорськими комітатами, одначе тільки на час його житя; Тикілі знов мав би зобовязати ся допомагати польському королеви певним числом війська. Такі застереженя потрібні з огляду на надмірну амбіцію Тикілія; угорські маїнати не люблять його, бо він недобре з ними обходив ся в часі свого поводженя, до того він лютеранин, а Мадяри понайбільше католики і кальвіністи, отже він може свою конфесію підпомагати коштом инших. Без таких застережень можна боятися, що Тикілі не вдовольнить ся Семигородом, не буде по-

магати тому війську, що увійде в Угорщину з Польщі, тільки робити-ме на власну руку й користь; в такому разі Мадяри заявили ся би против нього. Натомість умова веліла б йому вдарити на Семигород чи то дорогою через Волощину чи то через Зелізні ворота; ще краще, як би міг через гори перебити ся на Темешвар і коло Варада сполучити ся з польською армією, яка впала б на Угорщину зі Львова. Збільшивши свої сили за Тисою пійшов би Тикілі у Семигород, взяв би Германштат, і ставши паном цілого краю післав би частину свого війська в Угорщину, у ті столиці, що заявили ся б за королем Августом. Коли новий король на запрошене комітатів станув би в Угорщині, Триєнлієве військо зайняло б ті столиці, які мали б бути злучені з Семигородом.

Якби вдало ся побити цісарське військо коло Варада, тоді Тикілі тільки з одною частиною пійшов би в Семигород, друга частина рушила б на Токай, Кошиці й сусідні столиці, спричиняючи свою швидкістю заколот і не даючи змоги зібрати сили по цісарським боці. Сам же Семигород, визволений від Німців, зможе поставити 20.000 армію, не рахуючи туди прилучених угорських комітатів, гайдуцьких городів, рознущених вояків і шляхотських бандерій. „Тоді то польський король, вступаючи в Угорщину зі шлезької або моравської границі, сам довершив би великого діла визволення краю“.

Дальше обговорює меморіал ще раз справу угорських кріпостей, доказуючи, що вони не представляють поважної сили і трудности, раз — з огляду на слабу їх обсаду й наряджене, другий раз — з причини значного віддалення поміж ними. Так само не треба боятися біди з удержанем війська, бо „само провидінне дає, що Угорщина має найбільші урожаї в тих літах, коли бореть ся за волю“; вижити навіть велику армію буде зовсім легко. При тім вказує Берчейні на ті користи, які матимуть Поляки й їх король помагаючи Уграм: як буде унія між обома країями, токайське вино буде довозити ся в Польщу без цла; польські пани, заслужені коло справи, будуть доставати угорські маєтности; король Август, як що швидко вступить в Угорщину, піднесе оружем свою повагу високо, злучить оба народи і піде слідами короля Людвика Великого. Коротким нарисом угорського державного права, устрою й адміністрації хоче тут Берчейні переконати короля, що угорська корона зовсім не зменшить його поваги, тільки противно — збільшить. „Нема сумніву, що Мадяри на найпершій соймі покажуть блиску-

чий доказ своєї вдячності для короля Августа, як визвольника їх рідного краю з того страшного гнету, в яким тепер стогнуть". Вкінці згадує меморіал про великі доходи угорських королів: коронні маєстности, копальні золота і срібла, цпа, трийцятини, десятини, податок з королівських міст і т. ин.

Такий зміст Берчейнієвого меморіалу. В головнім він виявляє не самі тільки особисті погляди і плани автора; в нїм, без сумніву, скристалїзували ся симпатїї всеї маїнатської опозиції і бажаня змовників, що гуртували ся коло Раковція і Берчейнії. Поодинокі місця меморіалу нагадують ті плани, які віденські урядові сфери приписували Раковцієви і його товаришам¹⁾. Очевидно, трудно сьогодні сказати на певно, що з виложених у меморіалї плянів єсть спільним добром конспіраторів, а що сформувало ся в голові самого Берчейнії вже після катастрофи. Наперед тут, не зовсім ясно, на скільки ідея посадити Августа на угорськїм королівськїм столї вияснила ся вже була давнїйше, а до якого степеня була вона тепер уроблена *ad captandam benevolentiam* польського короля. Мабуть ідея була готова давнїйше (до того се тільки відогрїта оферта Людвика XIV і куруців Собєскому!), хоч головною осею Берчейнієвого плану стала аж тепер. Участь Тикилїя в цілїм плянї зрозумїла, і певно змовники мусїли думати про неї вже з самого початку, одначе ледви чи призначувано тоді йому таку важну роль, яку мав би він сповнити по пляну меморіала. Мабуть арештованє Раковція, головного кандидата на Семигород, а може й цілу Угорщину, поставило його вітчима в самий осередок політичних заходів Берчейнії. Як побачимо, по втеці Раковція з вязниці, Тикилїєве імя згадуєть ся хїба тільки по дорозї, а наперед виступає імя його пасерба. З меморіалу виходить навіть ясно, що особу Тикилїя втягано тільки з примусу і виключно тільки в тїм разї, якби він мїг зробити велику прислугу угорськїй справі; нато-

¹⁾ Про ідею персональної унії з Польщею, згадувано вже више (Wagner II, 337). В *End-Urtheil*-ї читаємо знов: Auch bey erlangender Assistenz der Cron Franckreich drey Corpo, und zwar eines unter dem Töckeli in Siebenbürgen, das andere an der Theiß, das dritte gegen Caschau zu formiren gedacht, wie nich weniger alle Teutschen Soldaten in Quartieren umbzubringen machiniret; anbey auch Franckreich versichern lassen, daß sobald nur 10.000 Mann beysammen stehen werden, das gantze Königreich Hungarn sich zu Ihme schlagen, so dann sie so wohl diejenige, welche mit Ihnen nicht halten, darzu zwingen; als auch in Böhheim und Schlesien etwelche theils Hussiten, theils Lutheraner an sich ziehen würde (Lünig, op. cit.).

мість „застережена“ Берчейнія показують, що угорські пани Тикилія дійсно не так може не любили як бояли ся його популярності серед мас простого народу.

Меморіал, як бачили ми, обіймає не один плян, а два окремі ще з кількома можливостями. По одному фірму угорському повстанню мав би дати король Август а його помічником виступав би французький король; по другому Людвик XIV став би наново прилюдним „патроном Угорщини“, а польський король мав би зразу формально держати ся осторонь, опісля тільки забрати користи для себе. Ся політика „на вибір“ характеристична не тільки для самого автора меморіялу, вона тягнеть ся червоною ниткою весь час угорських панських змагань до визволення з під панованя Габсбургів, почавши від маґнатської змови до остаточного упадку Раковція. Звичайно, се не комплімент для угорської політики, а важна хибка, чи радше доказ недостатчі глибшої суспільної основи у її керманців, які теоретизованем хотіли заступити образ реальних відносин у розкладі суспільно-політичних сил.

Як би треба оцінити політичну вартість плянів Берчейнієвого меморіялу, то мало що можна б сказати на їх похвалу, за те багато про їх незрілість і наївність. Інтересне те вказуване Шлезка, як слабого місця габсбурської монархії (зрештою видвигнутого скорше Людвиком XIV), що міг дійсно Веттінам здобути таке становище, яке пізнійше дав Гогенцолернам; натомість пророкованя Берчейнія великих і швидких успіхів, слабости цісарських сил і т. ин. показують незнане у автора дійсного стану річей, брак політичного досвіду та самодурство; Берчейнієви мабуть не приходило й у голову, що Бабсбургін стоячи перед доконечною втратою Угорщини або еспанської еуксесії, були б кинули сю останню, натомість усе поклали б в обороні угорського володіння і готові були б бороти ся за нього довгі десятиа літ, з виглядом на успіх... Побіди і здобутки, якими Берчейні хотів приєднати польського короля, були легкі тільки на папери; до того в подібних разях більше значить тривкість здобутків ніж сама їх легкість і скорість.

Як дивив ся король Август на всі ті пляни? Скільки не було у нього авантурного темпераменту, був він за розумний чоловік і за зручний політик, щоби нерозважно піймати ся на угорську приману. Все ж таки Берчейнієві предложена мусіли дещо підбити його амбіцію, тоді ще дуже живу. Досить, що

в його захованю добачувано прихильність до справи¹⁾. Почато говорити собі на ухо, що король захопив ся зовсім угорською справою, що бажає тільки чимскорше уладнати шведський конфлікт і забезпечити ся від евентуальної диверсії на Саксонію²⁾, аби могли здобувати слави над Дунаєм, віщованої йому ще перед літами³⁾. І дійсно, Августови могла блиснути наново давнійша, приспана на дні душі ідея задивувати світ своїми ділами, тим більше, що як знаємо, вже перед роком розважував він можливість заціпки з цісарем на угорським поли. Та зацікавлене се не могло бути тривке. Наперед, що представляв собою Берчейні в політиці? Майже нічого; натомість противна сторона — цісар — була першорядним політичним чинником. В найліпшій разі все те, що говорив угорський емігрант, вимагало провірення і потвердження. Франція, яка мала б бути керманичкою всього угорського пляну доси зовсім не показувала охоти до того, а вимагала цілком чого иншого. Та найважніше, ливонська справа і російський трактат не дозволяли Августови серйозно займатися новими плянами. Вкінці і цісарський посол, довідавши ся про побут Берчейні в Польщі, заходив ся коло короля й його міністрів у звиснім напрямі. Досить, що поголоски про

¹⁾ Ді Ерон 11. VIII. 1701 (Thaly II, 380—381).

²⁾ Ді-Ерон 29. V. 1701 (Thaly II, 358—359). — [Bercsenius] tam proclivem principem et tam bene dispositum deprehendit. quod si res cum Sueco composita fuisset, de Hungaria armis ingredienda in secretiori regis consilio deliberatum fuerat (Conf. 135).

³⁾ Ce prince (Август) paroît avoir envie de porter ses armes vers Danube, pour chercher l'accomplissement d'une prédiction avantageuse, qui lui a été faite (Ді Ерон 7. VI. 1701). — Вішоване, про яке тут мова, грало довелі важну ролю в житю Августа II. Се була книжка Павла Гребнера *Sericum mundi filum* (з 2-ої пол. XVI в.), переложена на німецьку мову і дещо перемінена Вільгельмом Петерзенем (між 1660—1680), яка віщувала різні світові події, як мав прийти кінець панства і Туреччини, а одні в Веттнів — Август — мав зананувати над цілим сходом, стати польським королем, грецьким і римським цісарем, умерти в Адріанополи і спочити в Царгороді і т. ин. Август пізнав се пророцтво при кінці 1696 р. — і враз до року частина його сповнила ся... Хоч із турецького походу не вишло нічого (як показує його лист кандидатський до Річнисполитої, мав він великі надії на турецьку війну) і його думки звернули ся в инший бік, то тепершні предложеня Берчейні знов воскресили містичні надії короля, який мабуть поважно вірив пророцтву. (Hör. Haake, König August der Starke, 13; Die Wahl Augusts d. S. zum König v. Polen, 46—7).

угорські симпатії Августа і нові воєнні плани задля них устають скоро ¹⁾.

Очевидно, ся скоро остуда взяла ся з дальших ходом французько-польських пересправ. Без альянсу з Францією не можна було й думати про якісь угорські плани. Та пересправа, як сказано попередю, ішли щораз пинявійше і дійшли навіть до повної стагнації на якийсь час. Одночасно Штратман умів здобувати щораз більше довіре у короля і прихильність серед його дорадників; він стремів до подібної ціли як і французький агент, хоч закросної на значно менші розміри. Цісар старав ся винаймати у Августа частину армії на сподівану війну, подібно як у пруського короля. Тому зрозуміло, що появу угорського емігранта прийняв французький посол як дуже догідну подію. У нього віджила надія сповнити своє дипломатичне завдане повним успіхом; він відложив тактику інтригі против Августа, якої був ухопив ся вже, і старав ся прихилити короля новими угорськими планами. Палка його вдача ще більше причинила ся до того; він захопив ся угорською справою, може більше, ніж треба було поважному дипломатови.

Берчейні обернув ся до Ді-Ерона одночасно, як застукав до королівських дверей. Він післав йому лист з компліментами для угорського „патрона“, французького короля і з висловом надії на опіку ²⁾. З листом зявив ся той самий староста Менціньський і з свого боку виясняв послови характер і значінне останніх подій на Угорщині. Там — вневняв він іменем Берчейнія — невдоволене з австрійського панованя обгорнуло такі широкі круги і стало таке сильне, що як би так Берчейні мав змогу увійти в Угорщину з невеличким тільки відділом (яких 4000 людей), то не минуло б і трьох тижнів, як пристав би до нього поважний корпус угорських людей ³⁾. Ді-Еронови не треба

¹⁾ Вже 11 серпня писав Ді-Ерон: Якби шведському королеви вдало ся бажане його детронізувати Августа і вибрати нового короля, та якби новий король був прихильний плявам в. вел. (Людвика XIV), то не було би трудно намовити Річносполиту дати поміч Уграм й обернути їх против Шлезка або Бранденбургії (Thaly II, 383).

²⁾ Il m'a écrit aussi une lettre, ou il semble vouloir m'insinuer, que les Hongrois se flattoient de celle (protection) de votre majesté (Ді-Ерон 26. V. 1701).

³⁾ Cependant l'ami du comte veut persuader, que si ce seigneur pouvoit entrer avec 4000 hommes en Hongrie: il seroit joint en moins de trois semaines par un corps considerable de cette nation, qui est outrée des mauvais traitemens des imperiaux (З денеші Ді-Ерона 26. V. 1701).

було багато говорити; зараз у перших звістках, посланих у Версаль, приложив він до події високу політичну міру¹⁾. Того й тільки хотів Берчейні. Він зараз почав розвивати широкий плян польсько-французької інтервенції в користь Угорщини. Він впевняв французького посла, що угорська справа ще зовсім не пропала, хоч деякі провідники сидять увязнені; розбудити рух в Угорщині і довести до відірвання краю від Австрії зовсім не трудно; та він сам не хотів би того робити, доки не дістане заграничної підмоги, бо не рад стягати нові нещастя на рідний край, без вигляду на його визволенє з неволі²⁾.

Плян, який Берчейні розвинув перед Ді-Ероном в початку липня, подібний загалом до знаного нам, предложеного в меморіалі Августови. Він уявляв собі підмогу Угорщині в троякій формі: або королі французький і польський візьмуть прилюдно Угорщину в оборону від цїсаря; або дадуть поміч т. ск. пів-офіційально, таким способом, що король Август відпустить частину свого війська, яке під проводом французького генерала увійде в Угорщину; або вкінці (третя можливість), що французький король у війні за еспанське наслідство присилує Австрію заангажувати свої воєнні сили так, що Берчейні сам матиме змогу внасти в Угорщину з 3—4 тис. людей. Останній плян зовсім можливий — на думку автора проекту — бо угорська шляхта така огірчена за зневагу її привилеїв, що в краю вибухне загальне повстанє; його успіх зовсім певний, бо угорські кріпости лихі, не буде кому їх боронити, отже легко буде їх захопити разом із принасами живности; семигородські армії, хоч би її цїсар не післав на воєнний терен, не треба буде бояти ся, бо її буде шахувати Тикилі; инакше — в Семигороді вибухне заходом Тикилія таке саме повстанє як в Угорщині; слабість австрійського становища показала ся при нагоді се-

¹⁾ Le comte Nicolas Bercényi, gouverneur de Segedin, considérable par sa naissance, par son crédit et par son expérience dans le métier de la guerre, s'est réfugié en Pologne (Тамже).

²⁾ Le seigneur hongrois prétend, que les choses sont encore entières, non obstant l'emprisonnement de ceux, qui ont été arrêtés et qu'il peut exciter en Hongrie des mouvements, qui exposeroient l'empereur à perdre ce pays -là; mais il m'a dit, qu'il ne vouloit pas les commencer avant que d'être soutenu, ne voulant pas exposer sa patrie à de nouveaux malheurs sans pouvoir se flatter avec quelque raison de la délivrer de ceux, qu'elle souffre (Ді-Ерон 7. VII, 1701).

лянських рухів 1697 р., отже єсть вся надія, що справа поведеть ся добре¹⁾.

Усе те доносив Ді-Ерон у Версаль, у формі, яка зраджувала його власну охоту покористувати ся нагодою і зорганізувати диверсію на Угорщині. Та Людвик XIV брав справу студенийше. Він поручив послови не заходити собі з угорською справою, а тільки впливати на польського короля в тім напрямі, щоби виконав підписаний вже Йорданом трактат і використав угорську ситуацію — вона тільки йому самому може принести користь; остаточно, цісар не виповів ще війни Франції²⁾. Таку саму відмовну відповідь цісарно послови і тиждень опісля³⁾. Ді-Ерон пропонував також, щоб Берчейні потайки удав ся у Париж і сам особисто поінформував короля⁴⁾; одначе й на се не пристав король, відсилаючи Берчейнія до короля Августа⁵⁾. Ся здержливість французького короля була мабуть наслідком дотеперішніх невдач угорської опозиції, слабкої поруки нового ініціатора, бажання дістати Августа в цілости на услуги Франції, та вкінці певної неохоти перед „нелєгальними“ дорогами, доки політична konieczність не веліла би станути повисше всякого лєгітимізму.

Ще заки відповідь Людвика XIV дійшла у Варшаву, візвав Август французького посла до себе і передав йому меморіал Берчейнія з прошенем, щоб повідомив про його зміст свого короля⁶⁾. Ді-Ерон зробив так, послаючи по двох тижнях меморіал у французькім перекладі; при тім похвалив від себе меморіал і додав дальшу вязанку відомостей про Угорщину, очевидно, в дусі бажань Берчейнія. Певність успіху повстання в останніх часах буцім то ще збільшила ся, бо противпротестантські укази цісаря розярили людність, яка починає переходити в чинну опозицію (як ось стало ся в Дебрецені); Берчейні має відомости — писав дальше посол — що Тикилі збираєть ся напасти на Семигород на власну руку; се було б небезпечно, бо непопулярність Тикилія могла б якраз привести до того, що

¹⁾ З донесеня Ді Ерона 7. VII. 1701; мад. пер. у Thaly-a II, 365—6; пор. Legrelle V, 121.

²⁾ Відповідь Людвика XIV Ді Ерону 28. VII. 1701 (Thaly II, 366; Legrelle V, 121).

³⁾ Відповідь Людвика XIV 4. VIII. 1701 (Thaly II, 367).

⁴⁾ Ді Ерон 11. VIII. 1701.

⁵⁾ Il est plus convenable de le faire demeurer auprès du roy de Pologne, en sorte qu'il puisse se servir de lui, si l'occasion s'en présente (Відповідь Людвика XIV 1. IX. 1701).

⁶⁾ Ді-Ерон 14. VII. 1701 (Thaly II, 367).

Угри покинуть думку про повстанє, а радше погодять ся з цісарем, ніж мали би признати над собою зверхність Тикилія; однокий вихід з того такий, щоб французький король уможливив Уграм скинути ярмо неволі при помочи польського короля. На кінци висловлює посол думку, що краще і лекше почати приєднувати для сеї справи наперед польських панів; з деким (Сінявським) обговорював він вже сю річ¹⁾.

Подібні донесеня, повні прихильности до угорської справи, слав Ді-Ерон і дальше, і мабуть під їх впливом Людвик XIV почав змяти свій погляд. При кінци місяця серпня повернено у Версалю знов до французько-польського трактату. Король предложив новий проєкт, який повинен був переломити всі сумніви Августа II і приєднати його для противгабсбурської коаліції. Польський король мав би за ціну 800 тис. таларів держати в Німеччині 24 тис. війська, а в разі війни 30 тис.; дальше постарати ся, щоб Польща, Литва і Московщина пристали до альянсу; за те французький король поручав би Августові здобутки і взяв би на себе обовязок привести до згоди з шведським королем; якби се останнє вдало ся, довело б до спільної шведсько-польської акції, евентуально при помочи князів Вольфенбіттель-Бравншвайт, против Бранденбургії; Август виявив би тоді свої претенсії до князівства Клеве і домагав ся би відшкодованя коштом князівської Прусії; в разі, якби Карл XII відкинув згоду, Август буде з ним вести дальшу війну. Вкінци проєкт предвиджує ще одну можливість: як що польський король бачив би більше користи для себе у вихіснуваню невдоволення Угрів, тоді замість на Бранденбургію він зможе повести свої оружні сили за Карпати²⁾.

З тим проєктом поїхав Йордан у Варшаву і на його підставі ведено дальше пересправи, одначе справа ішла пиняво, а радше зовсім не поступала. Августа не приманювала перспектива ані пруських набутків (що найменше дуже непевних) ані

¹⁾ Ді-Ерон 4. VIII. 1701 (Thaly II, 368—369; Legrelle V, 121—122). Видко, вже тоді Август перестав показувати якнебудь признаки охоти до угорської справи, а тиждень пізійше (11. VIII) заговорив уже посол про те, що в наступником Августа справа може піти аручійше (Thaly II, 383).

²⁾ Enfin, dans l'hypothèse où le successeur de Sobieski autretrait plus d'avantages à profiter du mécontentement des Hongrois, il serait libre de porter ses armes du côté des Carpathes. Дата проєкту 29. VIII. 1701. (Legrelle V, 52—53).

угорської корони, висуненої при кінці нового проєкту. Людовик XIV був вже готов піднести грошеву підмогу до 900 тис., однак не скорше, доки Августова армія не увійде на Угорщину або Чехію¹⁾. Однак се не посунуло справи наперед, хоч Йордан ще раз їздив у Версаль з новими пропозиціями, здасть ся не серйозними²⁾, і хоч Тиклі з Туреччини відкликував ся до Августа як до опікуна угорської і власної справи³⁾. Берчейні, помітивши, що мало виглядів на польського короля, почав замість на Байхлініа налягати на Ді-Ерона, щоб передусім Франція взяла на себе діло визволення Угорщини. Перші війська, що увійдуть на Угорщину, повинні — на думку його — носити імя короля французького або еспанського. „Се одинокий спосіб не допустити до того, щоб Угри почували вдячність за визволенє самому тільки польському королеви“. Також і Берчейні був тої гадки, що окрім польського короля треба (може ще й більше) приєднувати польських вельможів, спеціально коронного гетьмана, бо вербованє війська в похід на Угорщину можливе тільки тоді, як гетьман не буде тому ставити перепон⁴⁾.

Дальше й сам посол почав вже зовсім рішучо взивати свого пана покорюватися ся угорською диверзією; се не байдушна річ — писав він — чи пребогатий на хліб, людей, коні і гроші край, як Угорщина, буде служити своїми невичерпаними жерелами цісареві, чи французькому королеви⁵⁾. Він переконував, що угорська диверсія не вимагає зовсім багато зусиль. Треба тільки зібрати в Польщі 5—6000 війська, яке під іменем короля французького або еспанського впаде на Угорщину. Кошти удержання війська досить було би платити тільки перші чотири місяці, не більше 200 тис. таларів; потім військо оплачувало ся б правильними доходами Угорщини, а про недостачу добровольців не може бути й бесіди⁶⁾. Всі ті переконування підпер Ді-Ерон новим меморіялом Берчейніа, призначеним сим разом для самого Людовика XIV⁷⁾.

¹⁾ Людовик XIV до Ді-Ерона 17. XI. 1701.

²⁾ Legrelle V, 55.   ³⁾ Thaly II, 384—385.

⁴⁾ Ді-Ерон 27. X. 1701 (Thaly II, 386). При тім згадував Берчейні, що потрібний командант корпусу, який виступав би в імени Людовика XIV.

⁵⁾ Ді-Ерон 3. XI. 1701 (Thaly II, 387).

⁶⁾ Ді-Ерон 16. XI. 1701.

⁷⁾ Propositions à représenter au sérénissime roi très-chretien в додатку до реляції посла з дня 16. XI. 1701. (Малярський переклад див. у Thaly-а II, 392—397; пор. Legrelle V, 122).

Передусім просить ся у сїм повнім політичної лірики письмі, щоб король захищав Угорщину не тільки потайки, а гловно явно, відкрито, тим більше, що для Франції нема кращої нагоди зробити велику диверсію, як саме тепер на Угорщині; надмірну перевагу австрійського дому найлекше тепер ослабити, коли зірветь ся хуртовина у поневолених краях і знищить засоби потрібні до довшого веденя війни; відкрита поміч французького короля, дуже популярного серед угорських вельможів, піднесе на душі навіть тих, що попали у зневіру по упадку Тикилія, який сам собі багато завинив; через те улєкшить ся становище польського короля, бо йому годі знайти відповідний претекст вмшати ся в угорські справи доти, доки його край не покличе; у своїм власнім імені він не почне війни, тому що польська шляхта, боячи ся всякого скріплення власти свого короля, не давала б йому робити воєнних приготовань, або й ще що гірше; за те польські пани легко згодились би на те, щоб збирано в Польщі війська на імя французького короля, як се було за Собєського; тоді й польський король лекше може приступити до діла, маючи перед собою очевидні користи; командантом зібраного війська (6—8 полків) треба назначити когось із французьких генералів, як колись Бетіна і Боама; окремиий воєнний комісар мав би в руках ондачуване війська (5—6 тис. гудьденів на полк) і т. ин.¹⁾

В деяких пунктах сього меморіяла, якого політична вартість така сама як і попереднього, можна вичитати умотивованє здержливого становища короля Августа: він, мовляв, не може ангажувати ся в угорські справи доти, доки французький король не візьме їх на себе; до того нема достаточної притоки і польська шляхта не допустить до того. В сїм напрямі мусів Берчейнієви говорити Байхліні. Та се був останній плян, по якому польський король мав визволити Угорщину з австрійської неволі. Ще меморіал Берчейнія був у Варшаві, коли прийшов знаний нам атентат на його автора, а з нього виходило аж занадто ясно, що угорській опозиції нема що будувати на Августі II; польський король стояв вже обома ногами по габсбурьським боці. Пересправи що до французько-польського трактату веди ся, що правда, дальше; ще була одна-друга виміна обоїлїних пропо-

¹⁾ Вкінци подає Берчейні рахунковий прелїмінар будучих коштів удержаня угорської армії (Thaly II, 397).

зицій і домагань¹⁾; — все те одначе Август робив з самих тільки тактичних причин, не хотючи передчасно виявляти карт. В половині січня довідав ся Ді-Ерон офіційально, що всі французькі пропозиції не відповідають бажанням польського короля; а два дни пізнійше доносив той же посол про довершений трактат між королем і цісарем — себто про свою рішучу дипломатичну невдачу²⁾.

Новий трактат був уложений не як з польським королем, тільки як саксонським курфюрстом³⁾. Август не признавав Филипа V, винаймав цісареві 8 тис. війська (втім 3 тис. кінноти) против Франції за річну заплату 200 тис. таларів; цісар обіцяв прийняти короля у англійсько-голяндську коаліцію і разом з нею загодити учасників північної війни, не заключати мира без участі короля; обопільний 10-літній оборонний союз велів поспішати в разі ворожого нападу з підмогою (цісар з 8 тис., король із 4 тис. війська) або дипломатією відвернути інвазію і т. ин. Окрім того обі сторони зобов'язували ся: мати до себе щире довіре, помагати собі радою і ділом, перестерігати й боронити від шкоди і небезпеки, пильно інформувати себе обопільно про все, що могло б викликати неспокій, і радити собі про способи його відвернення і т. ин. В тих загальних фразах крив ся обопільний обов'язок: Август не буде давати у себе захисту угорським втікачам, противно, може вхопити їх; так само цісар поступить з тими Поляками, що будуть бороти ся против реформаторських заходів польського короля. Зрештою обов'язок Августа означений був зовсім ясно в тайнім артикулі, доданім тиждень пізнійше до трактату, видавати тих „бунтівників, які в Угорщини утікали би в Польщу і там ховали ся би“⁴⁾. Поза тим і поза умовами що до зняття й удержання війська не вложено в трактат нічого, що стреміло б до якихсь нових перемін у політичних відносинах сусідних країв.

Які мотиви кермували Августом, що він пійшов за інтереси австрійської політики, а не французької? На око виходить

¹⁾ Legrelle V, 55.

²⁾ Ді-Ерон 15. I. і 16. III. 1702 (Legrelle V, 55).

³⁾ Foedus resp. offens. et defens. zwischen I. K. M. und dem König von Polen als Kurfürsten zu Sachsen, 16. I. 1702 (HHSt. A. Saxonica; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, IV, 640; поп. Recueil IV, instr. LXI).

⁴⁾ Поп. висше IV, 2. При тексті у Feldzüge нема сього пункту.

дещо незрозумілого, коли противгабсбурські амбіції і мрії про Чехію або Шлезк міняєть ся за аліяне з цісарем реальної вартости 20 тис. таларів. На ділі зворот польського короля — се ані примха, ані нерозважний крок; він має достаточні причини й мотиви. Найперше сама підстава обох аліянсів, французького й австрійського, була нерівна. Людвик XIV потребував 24—30 тис. армії, цісар вдоволяв ся 8 тис.; а се не було байдуже для заангажованого війною Августа. Він кермував ся, очевидно, тільки власними політичними інтересами; на жаль ті інтереси не були одноцільні. Його власна особа і рід, Саксонія та Польща — отсе предмети, коло яких обертала ся його політика. Погодити їх, звести до стільного знаменника і надати їм один напрям — се було величезне політичне завдане, перед яким опинив ся Август II, завдане — в даних обставинах майже неможливе до виповнення. Політичні інтереси Саксонії веліли курфюрстови шукати радше звязей з габсбурськими противниками. Коли Саксонії судило ся вийти з ряду другорядних німецьких країв і здобути рішучий вплив в цісарстві, могло се стати ся виключно тільки коштом або Австрії або Бранденбуртії. Так само, коли Август думав поважно про цісарську корону, то й у такім разі місце йому було радше по французьким боці. Натомість огляд на Польщу велів йому ставати по противнім боці. Від першої половини XVIII в. Річпосполита, против усіх заходів французької дипломатії, в рішучих хвилях ішла на руку габсбурській політиці і шукала з нею звязей. Чи ж тепер могло бути инакше? Для Франції Польща (так само й Угорщина) представляла вартість як знаряд її політики, як сфера її дипломатичних впливів, вигідна як раз при внутрішній і зверхній слабости Річпосполитої. Австрія знов воліла мати в сусідстві тривкійшу державну будівлю, звязану з габсбурською монархією спільними інтересами (що до Туреччини, Швеції і Бранденбуртії). І метода у політичних впливах Франції й Австрії була неоднакова. Перша залюбки ішла т. ск. анархістичною дорогою — глядала прихильників у Польщі безпосередно серед шляхти, без огляду на державне представництво, найчастійше против нього, уживаючи на широку скалю підкупства. Се почав був, і то на широкі розміри, робити також Ді-Ерон, певно не зовсім потай короля і його двораків. Натомість австрійська політика ішла більше т. ск. легальним шляхом, заходячи ся кодо приєднання короля і найвисших політичних кругів Річпосполитої і мало сходячи на такий демагогічний шлях як суперниця. Сю мето-

дичну ріжницю і близькість політичних інтересів між Польщею і Австрією мусів бачити і розуміти король Август, і все те причинило ся до його рішення. Се один із зразків того, що він розумів політичне становище Польщі і бажав приноровлювати ся до її інтересів.

Туди вели його ще й інші обставини. Аліянс з царем в'язав його волю рухів; в його душі була прихильність Австрії, і віднова протившведської коаліції з перед пів століття. В тім напрямі наирав найбільше Паткуль, що якраз 1701 р. був два рази у Відни (серпень і вересень—падолист) і робив заходи, щоби приднати віленський двір¹⁾. В тім самім часі відносини короля до Карла XII прибрали вже гострий характер — слово „детронізація“ упало вже; отже в такій хвилі приймати французькі пропозиції й опинити ся межі двома огнями (бо обіцяна згода з Швецією була дуже проблематична) було б зовсім не розважно. Те, чим манила Августа французька дипломатія, висіло цілком у повітря; тому годі було задля сього ставити на гру те, що було реального у короля. Натомість трактат з цісарем давав надію забезпечити хоч Саксонію²⁾.

Вкінці яка перспектива відкривала ся перед Августом в угорській справі? Бути мальованим королем і не могли дати собі ради з бутною мадярською аристократією — хіба не бажало ся йому. Того мав доволі й у себе, в Польщі. Туг як раз роздумував він над способами зломити дотеперішній стан і перестроїти бездержавно-республіканський нелад на в абсолютний монархічний режим; і хіба на іронію сходило, як представник ображеної у своїх соціальнім консерватизмі і політичних привилеях угорської аристократії глядав підмоги у сього типового абсолютиста... Територіяльні набутки могли, очевидно, приваблювати Августа, одначе він клав силу власти перед її шириною і тому готов був зректи ся деяких підвластних територій за поміч коло заведеня в останніх частинах дідичної й абсолютної власти монархічної. Вже в рік опісля свого вибору готов був укладати ся з царем про частинний розбір Польщі. Просячи

¹⁾ Н. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ вѣдннхъ сношеній Россіи, I, 41. Знаючи, який вплив мав сей ливонський шляхтич на Августа, можемо догадувати ся, що він причинив ся не мало до невдачі Берчейнівських і Ді-Еронів плянів. Він мабуть приложив також руку до знаного нам атентату на Берчейнія.

²⁾ Вже 10. III. 1702 просив Август у цісаря помочи против Шведів (НН. St. A. Saxon.).

у нього помічного корпусу „против заворушення, якого треба буде бояти ся в Польщі“ (себто против евент. шляхотської опозиції), питає, „яку частину польських земель найрадше взяв би цар, коли прийде до крайности“¹⁾. Відповідь була дійсно по византийськи прихильна що до першого, відмовна що до другого²⁾. Видко, Петро В. задалегідь знав, яку треба йому самому, і Росії по нїм, вести політику на пункті перестрою Польщі. Чотири роки опісля, коли не було вже виглядів на політичний успіх з ливонськими плянами, повернув Август знов до справи поділу Польщі між себе, Карла XII, Петра В. й Фридриха I³⁾. З боку цїсаря сподівано ся протесту⁴⁾, тому треба було його задобрити

¹⁾ Августів посол у царя Карловіц писав 29. XII. 1698 р. своєму королеви: Ich solte auf alle art und weise sehen, Ihre Czaar. Mayt. wort auf 20.000 mann infanterie zu erlangen, daß E. K. M. sich derer bey denen in Pohlen zu befürchten stehenden troublen in nothfall bedienen könnten... da ich... in discours zu erfahren suchte, welchen theil der pohlischen lande, wan es auf die extremetaet ankomme, Ihre Czaar. Mayt. am annehmlichsten in der comparticipation sein möchte etc... (Haake, König August, 26—27).

²⁾ War die antwort: Freunde müsten nicht aus absicht des gewinstes dienen... Vor millionen geldes und einen gantzen strich landes würden sie (цар) nicht marchiren lassen, aber vor die freundschaft von E. K. M. ohne allen gewinst, nicht allein die begehrte anzahl, sondern noch 5 mahl so vil. (Тамже, 27).

³⁾ Штратман писав з Варшави 12. I. 1702 цїсареві: Mir ist vor gewiß und von gantz guten ort beygebracht, man hette zwischen beyden königen von Schweden und Pohlen diesen weitaussehenden vorschlag gethan, daß nichts bessers zu beylegung des krieges und beyder königen vergnügung bey hiesiger Pohlen und Littauern division geschehen könnte, alß Pohlen und Littauen unter ihnen und dem czaar von Moscovien zu theilen, und wehre darzu die gelegenheit desto besser, alß daß w. kays. mayt. solches zu verhindern bey hiesigen conjuncturen nicht im standt wehren; [um] dem könig von Preussen aber dadurch keine jalousie zu geben, so würde man sich mit demselben mit überlassung eines district landes an den preussischen gränitzen allerseits vergleichen (НН. St. A. Polonica).

⁴⁾ Штратман сам, не чекаючи інструкції, робив в тім напрямі заходи: Ich habe unter der hand dagegen schon die nöhtigen remonstrations an den könig thun lassen, auch dem nuncio apostolico davon in confidentia parte gegeben (Тамже). На гадку посла, з шведського боку мала бути велика охота до такого поділу; французький посол мав розголошувати між Поляками, що цїсар годить ся на поділ і сам бере частину; Штратман ремонстрував против такого підозріння. В інших донесеню з того самого дня називає посол жерело звістки: Паткула і пруського посла; Байхлінг, буди́м то учасник плянів, заперечував правдивість тої звістки іменем короля, додаючи, що початок дала Швеція й

чимсь, а в кождім разі не дразнити нічим. Добру прислугу міг тут зробити уклад, що збільшав цісарські оружні сили 8 тисячами саксонського війська ¹⁾.

З огляду на все те не трудно зрозуміти, чому польський король приймив оферту австрійську, а відкинув французьку.

§ 2.

Раковці прибувши у Варшаву знайшов свого приятеля в стані повної зневіри, страху і безрадности. З Версалю не міг доси видобути ні одного прихильного слова, а „опіка“ польського короля трохи не завела його у... Вінер-Найштат²⁾. Його енергія віджила, коли побачив перед собою Раковця. Дальші пляни і заходи робили вже у двох; Берчейні уступив тепер на задне місце як тільки дорадник молодого князя, що своїм іменем і широким вже розголосом міг без порівняня зробити більше для угорської справи. І почали ся нові, зразу обережні, заходи, щоби таки роздобути заграничну поміч для Угорщини і в тій цілі використати близьку європейську війну, про котру говорено так, якби вона вже й почала ся. Річ зрозуміла, що короля Августа треба було тепер зовсім випустити з програми. Приходило ся хіба тільки робити різні круті заходи, щоби король не виконував трактату з цісарем і терпів побут Угрів в границях Польщі³⁾. Надії на Францію натомість не трачено,

Август йому противний (Ibidem; пор. Jaroehowski, Dzieje Augusta, 125 нот.). На ділі було, очевидно, инакше.

¹⁾ Що якраз військова поміч мала бути ліком на політичві скрупули цісаря, виходить з відогрітого 1703 р. пляну поділу Польщі, в якім для Австрії призначувано 60 тис. війська против Франції (Hор. Droosen, Geschichte der preuss. Politik, IV, 1, 278).

²⁾ Latebat ille (Берчейні) in hacce domo (французьких місіонарів) a tempore casus sui et illo perterritus omnia sicariis referta ratus, inops consilii effectus fuerat; desperaverat de salute mea et sic se solum superfuturum ratus, jam Romanas perigrinationes et similia sub peregrinorum habitu praemeditabatur (Conf. 132). — Mais ce comte, frustré dès lors de l'espérance conçue dans le roi Auguste de Pologne, étoit dénué de secours et de conseils (Mém. du pr. Fr. Rakoczy, 8).

³⁾ Він намовляв Берчейніа через Ді-Ерона перейти жити у Волощину, бо він зобов'язаний трактатами австрійсько польськими видавати бунтівників (Ді-Ерон 17. XI. 1701). Штратман згадує це на поч. 1702 р. про заходи Ді-Ерона прихилити Августа до угорської справи, одначе се мабуть відгомін давнійших старань (12. I. 1702).

тимбільше, що Ді-Ерон піддержував духа втікачів, розуміючи, що його королеві годі буде обійти ся без уладження поважної диверсії на Угорщині. І тому він не перестає писати раз-у-раз про „двох угорських панів“, представляти рожево їх політичні комбінації і щиро заохочувати Людвика XIV взяти їх справу в руки ¹⁾.

Атентат на Берчейнія дозволив Ді-Еронови виявити свою неприхильність до Августа ²⁾ і поновити давніше бажанє, щоби наміри Карла XII в справі детронізації вдали ся: як що прийде до вибору нового короля, Франція мусить подбати, щоби сей новий король був противником цісаря а щирим її прихильником, який дав би поміч Угорщині ³⁾. І знов читав французький король запевненя, що коби тільки зібрати 5—6 тис. людей під його або його внука іменем, а буде можна підняти всю Угорщину; що угорські змовники все робили, терпіли і терплять за прихильність французьким інтересам і т. ин. ⁴⁾. Дальше страшив посол, що оба Угри живуть в дуже небезпечних обставинах; як знайдуть опіки у Людвика XIV, то сьогодні-завтра пропаде раз на все нагода покористувати ся угорською ситуацією ⁵⁾. Се важно — писав тиждень потім — щоби використати загальне невдоволенє шляхти і людности Угорщини, і то зараз. Зима тут не спинає нічого; угорським військам вона не тільки не шкодить, а навіть робить прислугу, улєкшуючи комунікацію по замерзлих ріках. Вже сам побут втікачів у Польщі корисний

1) Раковці пізнійше показав ся трохи несправедливий супротив свого приятеля, признаючи собі самому ідею французької протекції після невдачі в польським королем: Il ne me restoit d'autres espérances, qu'en la protection et aux secours du roi de France, en vertu des traités conclus autrefois avec mon bisaieul George I qui s'étendent aussi sur ses successeurs, garantissoient le maintien de ma maison dans la principauté de Transsilvanie, en cas de l'élection... Je m'ouvris au marquis du Héron etc. (Mém. 8). В дійсности князь застав вже нитки навізані від пів року. Перший вірнопідданий лист його (недоручений Людвикови XIV) писаний був в перших днях лютого (Ді-Ерон 6. II. 1702).

2) Il y a lieu de croire, que c'est le roi de Pologne. qui avoit lui même donné les ordres pour faire attaquer le comte Berchini... il y a peu de fond à faire sur la foi du roi de Pologne (Ді-Ерон 17. XI. 1701).

3) Thaly II, 408.

4) Ді-Ерон 27. і 30. XI. 1701 (Thaly II, 415—416, 421). — Ragozzi soll vorgetragen haben, daß er mit 4000 Mann gantz Ungarn will aufrührisch machen (Штратман 12. I. 1702 — НН. St. A. Pol.).

5) Ді-Ерон 16. XII. 1701 (Thaly II, 422).

французьким інтересам, бо цісар не може вивести війська з Угорщини й Семигороду. Посол запропонував навіть, щоби король визначив для обох Угрів пенсію, бо без того тяжко приходить їм жити; він — посол — бачучи їх потребу дав їм вже сам грошей¹⁾. Щоби справу підперти вдав ся Ді-Ерон ще й до кардинала Торсі з такими самими намовами²⁾. Іншим разом поручав королеви угорських вигнанців до французької дипломатичної служби — пересправ зі Шведами, і повертав до намов заохочувати ся ними і їх справою, бо в підпираню угорської опозиції найсоліднійша французька політика³⁾. Приготована до повстання вже почали ся — вневняв він; воно почало ся би, якби французький король обіймив протекцію, прислав свого генерала і т. ин.⁴⁾ Тимчасом просив на удержане обох панів 10 тис. таларів у рік, щоби піддержати славу короля „оборонця покривджених“⁵⁾. Та Людвик XIV мовчав доти, доки мав хоч трохи надії на трактат з Августом. І нова фірма, Раковція, не виводила його з резерви. Коли ж стало ясно, що Саксонець звів його, нараз зявило ся в його серці тепло для „нешасних“ Угрів. Він заговорив так, буцім то перший раз дізнав ся про їх істноване на світі, і з гори обіцяв, що їх не покине, як тільки матиме ближші відомости, чого вони бажають і чим можуть йому прислужити ся⁶⁾. По кількох тижнях поступив король ще дальше; він признав у принципі важність угорської диверсії і зажадав цілого ряду подрібних відомостей про пляни Раковція і товаришів⁷⁾. При тій обіцяв згори, що як бажані ним інформації вдоволять його, то він не може дати иншої підмоги на угорську диверсію як тільки грошеву, і то не за велику. Незабаром потім повідомив король свого посла, що він признає на удержане Раковція й Берчейнія 20 тис. лірів

¹⁾ Ді-Ерон 22. XII. 1701 (Thaly II, 422—423).

²⁾ Лист 5. I. 1702 (Thaly II, 423).

³⁾ Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 431).

⁴⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702 (Thaly II, 432—433).

⁵⁾ Ді-Ерон 19. II. 1702 (Thaly II, 439).

⁶⁾ Дня 26 січня 1702 писав він Ді-Еронови: *Faites moi savoir à peu près ce qu'il conviendrait de donner pour la subsistance des deux personnes dont vous me parlez; quels services ils peuvent rendre? Je n'ai point attiré leur malheur; je ne suis pas même encore instruit du dessein qu'ils avoient; je veux bien cependant ne les pas abandonner* (Legrelle V, 122; Thaly II, 423).

⁷⁾ Людвик XIV 2. III. 1702 (Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434—435).

у рік, 12 для першого а 8 для другого, хоч вони ще не зробили ніякої прислуги для нього; як що вони покажуть ся користними, платня може бути збільшена¹⁾. Посол дістав поручене провітрити справу докладно з боку можливих користей для Франції²⁾.

Незабаром Ді-Ерон послав у Версаль бажані королем інформації, уложені самими конспіраторами³⁾. Читаємо тут відповіді на поодинокі питання короля: що до цілі угорської справи, способів, наважаних уже зносин, поруки солідности в уживаню запомоги і що до сподіваної помочи у Польщі. Відповіді стилізовані загально і голословно, мають більше характер благання як переконування; поза тим відкликають ся на перший меморіал Берчейнія (про надії на польського короля тут, очевидно, вже нема ніякої згадки) і кінчать ся прошенем грошевої підмоги на зібране військо — 400 тис. талярів. Окрім сеї відповіді переслав Ді-Ерон ще й копію листа Раковція до нього⁴⁾. Тут звертає князь увагу на те, що цісар велів тепер знести тринадцять угорських твердинь, так що в північній частині краю остануть самі тільки Кошиці; угорські гарнізони переважно вже в дорозі до Італії і над Рен — все те улекшує справу при богато прибранім запальнім матеріалі серед угорської суспільности; одних тільки грошей не стає; без них годі починати діяльність. Не можна допустити до того, щоби військо з браку плати мало грабувати людність і відібрати йому тим способом усю симпатію до справи визволення. Вкінці запевняє князь, що ані він, ані його приятель не візьмуть ані сотика з королівської підмоги без дозволу французького генерала і скарбника, призначеного до того королем.

Ді-Ерон не переставав ще й потім намовляти свого пана і переконувати, що нема радикальнішого способу підтяти габсбурську могутність, як тільки підмогою Уграм⁵⁾. Вкінці висловив Людвик XIV горячо допрошуване слово: „Треба бажати, щоби наміри обох угорських панів словнили ся; в таким разі моя поміч не хибне.. Накажіть їм, щоби працювали зі свого боку

¹⁾ Відповідь короля 16. III. 1702 (Thaly II, 439—440).

²⁾ Король 6. IV. 1702 (Legrelle V, 129).

³⁾ Réponse des deux seigneurs hongrois aux questions qui leur ont été faites в додатку до реляції Ді-Ерона 7. IV. 1702 (Thaly II, 445—447). Сю відповідь уложено в Бережанах.

⁴⁾ Thaly II, 447—448.

⁵⁾ Ді-Ерон 14. IV. 1702 (Thaly II, 449—450),

для добра рідного краю, й упевніть їх, що як успіх буде хоч тільки правдоподібний, не зазнають недостачі помочи з мого боку“¹⁾. Місяць пізніше обіцяв на угорське повстання дати мільон таларів²⁾. Так отже по році тяжких зусиль здобув Ді-Ерон першу (й останню на польським терені) дипломатичну перемогу... над власним королем.

Та хоч Людвик XIV згодився в засаді на проєкт угорської диверсії, все таки брав справу менше горячо як його варшавський посол, який заповідав зразу початок акції вже на найближші місяці³⁾, пізніше одначе не скривав труднощів⁴⁾. Король висказував сумніви, чи можливо буде почати в біжучій році і зразу взят назад обіцянку мільона, заявляючи, що не розпоряджає такою сумою⁵⁾. Зі всього видно, що він дивився скептично на діло Раковця і Берчейнія і бажав зробити диверсію против Габсбургів трохи поважнішою. Коли заходи коло приєднання для сеї справи Августа II скінчилися невдатно, перекинув французький король свої сїти на Августового суперника — Карла XII, на якого ось що недавно змовляв ся з польським королем. Ді-Ерон ще в січні поновив зносини з Шведами, щоби вразі дегронізації Августа II промстити князеві Конті шлях до польської корони. Він предложив своєму королеви післати обох Угрів до шведського короля з прошенем помочи й офертою французько-шведського союзу против цїсаря й Августа II⁶⁾. Людвик XIV годив ся на се радо й обіцяв їм давати платню⁷⁾. Угри одначе не пішли до Шведів; одно — для них знайшов ся безпечний захист у Бережанах, друге — против їх місії запротестував сам їх господар, белзький воевода, з огляду на власні інтереси, пригадавши при тім долю Раковцієвого діда в Польщі⁸⁾.

¹⁾ Відповідь короля 18. V. 1702 (Thaly II, 450; Legrelle V, 124).

²⁾ Король 22. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

³⁾ Ді-Ерон 8. IV. 1702 (Thaly II, 449).

⁴⁾ L'état tumultueux (у Польщі) éloignait l'exécution des desseins qu'on pourrait former pour profiter du mécontentement général des Hongrois — писав Ді Ерон 19. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

⁵⁾ Король 24. VIII. 1702 (Legrelle V, 130).

⁶⁾ Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 432) Се мотивував ще небезпечкою для їх дальшого побуту у Польщі (було се підчас їх захисту в Мошениці). Про кандидатуру кн. Конті ще Ді-Ерон 26. V. 1702 (Legrelle V, 130).

⁷⁾ Король 2. III. 1702 (Legrelle V, 123).

⁸⁾ Ось що писав воевода своїй жинїї 16. VII. 1702 з під Опатова: Proszę x. Rakocemu tam wszelką obmyslic tak assistance iako tez y wygode, ktoremu list ten oddac y iego przez Boga, dobrodziko,

Тоді коло шведського короля заступав інтереси французької політики маркі Бонак, який мав зразу відводити Карла XII від війни з Августом і звернути його против Бранденбургії або Данії¹⁾. По новім курсі саксонської політики стало се змагане безосновне, тому літом 1702 р. вислано через посла Ріку (Ricus) нові пропозиції. Карлови XII предложено троякий плян: або вдарити на Саксонію й відобрати сим способом останню підставу Августови; або почати війну з Бранденбургією; або вкінці безпосередно з цісарем²⁾. На тій основі вели ся пересправи, а на початку 1703 р. велів французький король предложити Карлови XII проєкт нових умов в тих самих трьох напрямх, а межи ними диверсію против цісаря хотів накермувати на Угорщину. Та Людвик XIV сам згори не мав надії, щоби шведський король пристав на сей плян³⁾. Так і було.

Французький король з самого початку сукцесійного питання хотів устроїти диверсію против Англії (в Ірляндії), та се показало ся неможливим. Рішив ся на диверсію против Австрії; до неї хотів запрягти наперед Августа II, потім Бравншвайт, Швецію й ин., а коли нікого, крім Баварії, не вдало ся перетягнути, мусів ухопити ся останнього способу, підсуданого Ді-

utrzymuj, aby się nie brał do krola szwedzkiego, bo to o mnie idzie. — А знов 25. VII. 1702: X. Rakocemu kłaniają, któremu racz perswadować, aby się nie porывał y nie chwytал Szweda, bo to poprzy sięgnąć. ze on tu z Polski nie wydzie y zginie, iako iego dział; któremu wszelką wygodę prosze obmyslic. — В иним листі: O Rakocym teras nie pisze, ieno się refferuję na tamte dawniejsze listy y prosze, Dobrodziko, zebys go utrzymala, bo to o mnie idzie, uchoway Boze, zebuy co miał zrobic, bo na moy kark by się wszystko to obalilo. (Листи А. М. Сінявського до жінки — рпс. бібл. Чарторийських N. 2516).

¹⁾ Інструкція 8. IX. 1701 (Recueil II, 206—215).

²⁾ Інструкція 30. VII 1702 (Legrelle V, 102—125).

³⁾ В інструкції (8. II.) для бар. Си пре предкладав Людвик XIV Швеції 600 тал. за атаку на бранденбурське Поморє. Le second objet est d'engager le roi de Suède à porter des armes dans l'electorat de Saxe, à joindre ses forces à celles de l'electeur de Bavière et moyenant cette jonction s. m. consentérait à lui donner un subside de 800 m. écus... On peu encore avoir une troisième vue pour un traité. Mais il y a lieu de douter que le roi de Suède y veuille entrer. On pourrait lui proposer d'entrer en Hongrie et d'attaquer cette partie des états héréditaires de l'empereur... Au moins il est certain que, s'il avoit quelque vue sur la Hongrie, le prince Ragoski pourrait lui donner de grandes facilités pour l'exécution. На сю цінь признавав король також 800 т. таларів (Legrelle V, appendice N. 8, p. 618).

Ероном ще з весни 1701 р. — сам використати невдоволене на Угорщині і пляни угорських конспіраторів у Польщі.

Та се ще було мало самої готовости французького короля допомогти угорській опозиції (очевидно не з прихильности до її „золотої волі“, а тільки виключно з огляду на власні політичні інтереси)¹⁾; задля віддаленя обох країв годі було говорити про якусь спільну акцію без ще одного, третього, спільника в найближшій сусідстві Угорщини. Август перейшов рішучо на цісарський бік, Порта ніяким способом не дала себе намовити до такої ролі; могло отже здавати ся, що й готовість Франції не дасть Уграм ніякої користи. Одначе знайшов ся тут цілком добрий вихід. Як зазначував я вже попередю, з іменем Польщі не вязало ся ніяке понятє одноцільної політики, король був тільки її одною частиною, суперечним йому шляхом ішла Річпосполита, а серед неї було стілько окремих політик, скілько богатих панських родів. І хто ж знав краще про се, як не французька дипломатія? Вона від другої половини XVI в. знала польську суспільність політичну дуже добре. У неї була немов окрема школа для дипломатів на польським ґрунті; уступаючий посол писав своєму наслідникови інструкцію, як має поступати з польськими політичними сферами і т. ин.³⁾ І давнійша французька підмога для угорських куруців давала ся не так через короля Собеского, як попри нього, через панські круги. Тому то політика Августа викликала у Ді-Ерона радше досаду ніж почуване невдачі. Він почав наново інтригувати против короля, він здовоїв тільки енергію коло збираня й організованя французького сторонництва між польськими вельможами і шляхтою для далекосяглих політичних плянів.

¹⁾ Влучно схарактеризував політичну етику тодішньої Франції один з німецьких істориків: Ludwig XIV bemaß alles, was sich zwischen Himmel und Erde befand, nur mit dem einen Maßstab: verwendbar oder nicht verwendbar für die Zwecke seiner Politik. Rákóczi war verwendbar (O. Klopp. Der Fall des Hauses Stuart, XI, 56). Початкова неприступність французького короля для угорських плянів дала привід Раковцївим прихильникам виступити против погляду, буцімто повстане було ділом французької інтриги (Hist. des rév. I, 163). Замітка вірна тільки почасти, бо тут річ не в ініціативі лише, а й у практичній переведеню, а се останнє без французької помочи було неможливе.

²⁾ Legrelle V, 135—150).

³⁾ Пор. характеристики Польщі у Бетіна (Béthune), Форбена (Forbin), Отвіля (Hautville), Вонака й ин. французьких дипломатів.

Ще коли надія на Августа не була страчена, писав Ді-Ерон про потребу прихилити для угорської справи деяких польських панів, передусім кардинала-примаса (Радзейовського), в. гетьмана коронного (Яблоновського), київського воєводу (Контського) та деяких інших. Велика користь мала б бути від Огінського, що має маєтності недалеко угорської границі, а також від белзького воєводи (Сінявського), найбагатшого пана на Русі. Сей останній підпер би справу дуже енергічно, якби знав, що се лежить в інтересі французького короля¹⁾. Не чекаючи відповіді, як звичайно, робив посол сам перші кроки й „обробляв“ декого з названих людей, головню белзького воєводу. Ті пани мабуть інформували Берчейнїя, що не дозволять збирати в Польщі війська на угорський похід під фірмою свого короля, а тільки французького²⁾. Після атентату на Берчейнїя і приїзду Раковція у Варшаву взяв ся Ді-Ерон горячо до прихильованя польських панів для угорської справи. За порадою примаса він звернув увагу Угрів на Константина Собеского, який міг би бути корисний для їх справи³⁾. І справді роля для нього знайшла ся зараз. Після резнінації Августа була опорожнена посада угорського короля... Уложено, що найліпшим кандидатом буде якраз королевич Константин, евентуально його брат Олександр. За першим мала промовляти деяка популярність серед шляхти, за другим багатство та сподівана поміч його матери⁴⁾. Одначе й ся комбінація не вдержала ся довго. Незабаром довідуємо ся, що шляхта вже знеохочена до королівського дому (Собеских), особливо до Константина, що своїми надужитими викликав ворожню всеї руської шляхти до себе⁵⁾. Були й інші мотиви против кандидатури Собеского, а се споріднене Якова з цісарським двором⁶⁾. Думано також над кандидатурою гетьмана Яблоновського, одначе на перепоні свояв його вік. Остаточно здавали ся конспіратори на волю французького короля, кого він схоче посадити на угорським престолі⁷⁾. Людвик XIV заявив ся против Собеского й обіцяв підперти сильно такого Поляка, який

1) Ді-Ерон 4. VIII. 1701.

2) Propositions à représenter au roi très chretien.

3) Ді-Ерон 27. XI. 1701.

4) Ді-Ерон 30. XI. 1701. Пригадуємо, що ще в р. 1675 була мова про можливість, щоб один з королевичів дістав угорську корону.

5) Ді-Ерон 19. III. 1702.

6) Король 2. III. 1702.

7) Ді-Ерон 26. I. 1702.

станув би на чолі угорської акції як будучий король. Як що Яблоновський не надасть ся на се з огляду на старість, то можна б — на гадку французького короля — ужити його сина (Івана, руського воеводу)¹⁾. Та щоб молодий Яблоновський дав себе ужити на угорське підприємство, не було вигляду²⁾, а старий давав дуже загальні неозначені відповіді й умер скоро по тім³⁾. Се заставило обі сторони відложити журу про будущего короля на пізнійше, а займити ся приготованем відповідних сил, щоб діло почати. Раковці віддавав означене будущего угорського короля цілком в руки Людвика XIV: „Й. в. дасть нам такого короля, який сам і його наступники будуть вірними слугами Франції з вдячності й ідентичності інтересів“⁴⁾.

Та не кандидатами до корони мала Польща прислужити ся Угорщині, чи радше Франції. Від польських панів бажано поперед усього матеріальної помочи, а корону ставлено тільки як приману. В найгіршім разі польських панів було треба, щоби можна було зібрати потрібне військо на початок підприємства й його підкріплюване. Тут кожний польський вельможа міг зробити прислугу, маючи формальне право держати власні узброєні відділи, одначе найбільша користь могла бути з прихильности представників державної власти. Найважнійша могла бути прихильність гетьманів, яким сам король завидував ширини власти;

1) Si quelque Polonais, puissant par ses richesses et par son crédit, pourrait se mettre en tête de profiter de la disposition de Hongrie et de se faire roi de Hongrie, rien ne me paraîtrait meilleur pour donner plus de force au mouvements qu'on pourrait exciter sur ce prétexte. Si le castellan de Cracovie convient et que son âge avancé l'empêche d'accepter cette proposition pour lui-même, il faut examiner, si son fils serait capable d'entreprendre et de soutenir une pareille affaire... Il ne conviendrait pas de songer à aucun de fils du feu roi de Pologne. L'empereur trouverait bientôt les moyens de leur faire abandonner une semblable entreprise et vraisemblablement il se contenterait des premiers avantages que l'empereur leur (sic!) offrirait (Лист Людвика XIV 2. III. 1702 — Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434).

2) Ді-Ерон 19. III. 1702 (Thaly II, 443).

3) Ді Ерон 6. III. 1702. Гетьман умер 3. IV. 1702.

4) Раковці до Ді Ерона (Thaly II, 448). В дискусії про можливих кандидатів до угорської корони згадано ще одно імя — самого белзького воеводи; сього бажала собі його жінка (Ді Ерон 19. III. 1702). Окрім того й сам Раковці думав мабуть про королівську корону, доки політична конечність не веліла глядати кандидатів знов за границею Угорщини.

під їх протекцією можливо було робити воєнні приготування зовсім незамітно. Тому то Ді Ерон дуже щиро заходив ся, щоби перетягнути на свій бік вел. гетьмана коронного, навіть ще тоді, коли ще мав надію на короля Августа ¹⁾. По атентаті було се ще більше потрібно. На скільки можна вірити донесенням французького посла, то оба коронні гетьмани, великий і польський, Стан. Яблоновський і Фел. Потоцький, заявляли принципіальну прихильність угорським плянам й були готові підперти Константина Собеского у змаганнях до угорської корони ²⁾. Готовість та не мусіла бути дуже виразна, коли до Людвика XIV ідуть часті просьби, щоб він з свого боку вплинув на Яблоновського в бажанім для Раковція напрямі ³⁾. „Гетьмана в. вел. може прихилити тим способом, що зводить написати йому ласкавий лист і післати дарунок“ — писав Ді-Ерон ⁴⁾. Та старому гетьманови при кінци сьомого десятка літ життя було вже не до політичних авантур. Смерть його застала наших політиків заходити ся коло його наступника при великій булаві, Фелікса Потоцького, який також мав французькі симпатії ⁵⁾. Сдначе вчасна смерть його ⁶⁾ перепинила дальші пляни на його сподіваній помочи. Наступник його, Єронім Любомирський, сам почав снувати далекосяглі пляни про польську корону, до того як прихильник Австрії по родинній традиції був неприступний для угорських плянів; тому прийшло ся зрештігнувати з тих користей, які міг Раковцієви дати польський гетьман силою свого уряду.

По розриві з Августом політична тактика Ді-Ерона веліла зблизити угорських конспіраторів наперед з старим прихильником французької політики, примасом кард. Радзейовским, якого імя вже тоді мало широкий розголос в політичнім світі. Він

¹⁾ Ді-Ерон 27. X. 1701. В депешах французького посла звичайно не згадують ся імена польських панів, а тільки їх урядові титули, і тому у мадарських істориків повно похибок в означуваню імен Раковцієвих приятелів у Польщі. Так ось в р. 1701 вел. гетьман кор. (*grand général*) названо Любомирського зам. Яблоновського (*Thaly II, 386, 421, 441*), польним гетьманом (*petit général*) — Сінявського зам. Фел. Потоцького (421); на поч. 1702 київ. воєводою зроблено Йос. Потоцького зам. Март. Контского (433); воєвода руський (Ів. Яблоновський) зовсім неназваний (439); краківським воєводою названо Ів. Яблоновського зам. Фел. Потоцького (441, 446) і т. ин. (*Márki I, 215—219* повторив деякі з тих блудів).

²⁾ Ді-Ерон 30. XI. 1701.

³⁾ Ді Ерон 26. I. 1702.

⁴⁾ Депеша 19. II. 1702.

⁵⁾ Ді-Ерон 8. IV. 1702.

⁶⁾ Вже в пол. мая 1702.

прийняв обох Угрів на таємній нараді у Ловичу й обіцяв їх підпирати. Та як чоловік безхарактерний та скупар довгий час не робив для них нічого, і французький король мусів уживати свого впливу на нього¹⁾. В рішучій хвилі, як побачимо, він таки прийшов з грошевою підмогою Раковцівви, хоч зовсім не з ідеальних мотивів.

З усіх польських панів найбільша заслуга для угорської справи належить ся Сінявським, чи радше самій пані „воеводині белзькій“. Дуже цікава фігура ся пані Сінявська! Коли кн. Євген Савойський висказав ся про Польшу парадоксом, що нею правлять ксьондзи, жиди і женщины²⁾, то певно мав на думці, побіч Товіанської й Любемірської, сю Раковцівву приятельку. Без сумніву, ніяка польська дама не мала голоснішого імени ніж вона. Увесь політичний світ, скільки цікавив ся північною війною й угорським повстанем (а хтож не інтересував ся ними!) говорив і писав про *madame la palatine de Beltz* мало що не так само часто як про головних учасників історичної драми: Карла XII, Петра В., Августа II та Раковція... Сей розголос навіть троха дивний і сьогодні не зовсім зрозумілий. Бо й якаж се тепер, в історичній перспективі двох століть, незначна фігура! Людина, без сумніву, обдарована бистротою ума й розумом, з широким кругом інтересів для публичних справ, одначе не репрезентувала ніякої політичної ідеї, її охота до політики не мала ніякої постійної позитивної цілі, вона не ставила себе в ніякі відносини до якихнебудь там інтересів рідного краю — вона не була нічим иншим тільки безмірно амбітною і порожною інтриганткою політичною, що все брала з спортового пункту погляду. А що виходило поза сей круг, було ділом виключно особистої амбіції, яка ставила їй перед очима навіть королівську корону. Й угорську справу брала вона не инакше як спорт, хіба стілько ідеальніше, що з головним героєм повстаня, Раковцієм, вязала її особиста прихильність. Все ж таки без її помочи годі собі уявити можливість приготования визвольного руху, а навіть подекуди й його під-

¹⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702.

²⁾ В листі до ген. Палфія 7. IX. 1705 писав він: *Mir scheint, daß es dem Rakoczy nicht sonderlich viele Mühe kosten wird, die Schweden, am leichtesten aber die Pohlen auf seine Seite zu bringen, denn bei den letztern machen die Geistlichen, Juden und die Weiber doch beinahe die Hauptsache (Sammlung politischer Schriften, N. 113).*

держуваня. І за те почував Раковці щирю і глибоку вдячність¹⁾. Була се заплата не тільки за безпечний захист в Бережанах, але також за сю поміч, що воеводина дала при першій організації повстаня, і протягом усього його часу не мало причиняла ся до його успіху, та ще по упадку трудила ся в користь угорських емігрантів і самого князя. Кермувала ся вона при тім ріжними мотивами. Передусім видко було у неї певні гуманні почуваня для нещасних людей²⁾; дальше її особисті відносини до князя, про які вже згадував я, веділи їй також причиняти ся до здійсненя його політичних плянів; вкінци з прихильности до французької політики взагалі, а французьких дипломатичних представників з окрема, вона була все готова прислужити ся чимсь французькому королеви, якого імя мало все чарівний вплив на таких людей як вона³⁾. Ді-Ерон умів теж підтримувати в сім настрою паню воевдину, удержуючи з нею письменні й особисті зносини та уміючи все в пору підогріти її французькі симпатії відповідним подарунком або дорогоцінним власноручним письмом Людвига XIV. Була навіть хвилина, що й вона сама мала охоту використати угорську справу для себе, себто щоб воевода став відкрито по боці повстанців як кандидат до угорської корони⁴⁾.

¹⁾ Його згадки все повні поважання для приятельки: *Cette dame étoit d'un esprit, d'un courage viril et d'une générosité au-dessus de son sexe* (Mém. 9). — *Volebat legatus me in palatinae Belzensis, mulieris virilis animi, notitiam perducere* (Conf. 137). — Отвіновський подібно зове її: *wielkiego geniuszu, rozumu i obrotu damą* (1707, 1).

²⁾ *M. du Héron la ruit dans la confidence la l'arrivée du prince Ragkoczy, lui fit de sa personne le portrait le plus propre à déterminer une femme généreuse et qui n'est pas insensible à secourir un malheureux* (Bonac, Mém.).

³⁾ *Elle avoit toujours témoigné du penchant pour la France; elle t'étoit distinguée du temps de l'élection du prince de Conty par son zèle pour le parti de ce prince et flattée de l'honneur qui lui étoit revenu de sa fermeté, elle continuoit dans les mêmes sentiments par goût et par vanité* (Bonac, Mém.). — *M me la pal-ne de Beltz servira V. M. avec empressement et un zèle qu'on ne peut trop estimer... Jamais V. M. n'en a honoré personne qui le mérite mieux par son zèle, que m-me la pa-ne de Beltz, qui d'ailleurs et de son côté et du côté de son mary est une des premières dames du royaume* (Bonac 24. VII. 1703).

⁴⁾ Ді-Ерон 19. III. 1702.

Одначе всі ті мотиви не були зовсім такі сильні, щоби брали верх над її власними рахунками і планами. Передовсім робила так, що ніколи не ангажувала в угорські справи своїх власних засобів, тільки старала ся віддавати прислуги як посередниця між Уграми та Францією. Дальше вона уміла все те устроювати тим способом, що се її інтересам не шкодило ні трохи, навіть тоді, коли вона перейшла рішучо на бік Августа й царя та на сій дорозі глядала кар'єри для себе й свого мужа.

Адам Микола Сінявський, найбагатший пан в тогочасній Польщі, був антитезою своєї жінки. Хоч дуже гордий своїм родом і зарозумілий на свої багатства, не визначав ся нічим, навіть у ті бідні на таланти часи. Тільки амбіція його була дуже велика, вона знала тільки один певний шлях до вдоволення: гетьманська булава, а дальше... королівська корона. Політичних і військових здібностей не мав зовсім ніяких. Хиткість у думках і нерішучість у ділах, брак освіти і знаня людей та світа, недостача ширшого умового горизонту й вишого полету, невільність і податливість супротив сильніших індивідуальностей, в тім і власної подруги, яку любив і слухав — отсе головні риси його характеру. З часів елекції 1697 р. був також одним із стовпів французької партії, одначе скоро, в міру виглядів на кар'єру, позбував ся неохоти до Августа. Французький посол старав ся ужити його для своїх політичних цілей й до того уживав подібних способів, що й у його жінки¹⁾. Та доки Сінявський був тільки воєводою белзьким доти показував доволі охоти сповняти бажання французького короля і навіть почав деякі приготования в користь Угорщини²⁾, одначе як по смерті Фед. Потоцького Любомирський опорочив йому малу булаву (май 1702), поволи зміняє він сю політику. Він боїть ся, щоб Раковці не пошкодив йому, не зразив йому короля Августа, не починав передчасно повстаня, а вже — сохрानь Господи —

¹⁾ В реляції 20. I. 1702 писав він своїому королеви: „На мою думку в. вел. зробити на власну користь, як пішло белзькому воєводі свій портрет або вищий визначний подарунок; такий знак ласки зобов'язе дуже французьку партію серед Польків і буде заохотою воєводині вести дальше справу підмоги для Угрів“ (Thaly II, 432). А 19. III. 1702 доносить уже посол: „Ті пошани, які в. вел. зарядило, зробив я у белзького воєводи; дар для воєводини зробить дуже багато“ (Ibidem 448).

²⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702.

не в'язався зі Шведами¹⁾. Він мабуть навіть піддавав ся намовам з боку королівського двора, щоби видати Раковція і Берчейнія в руки Штратмана. З другого боку він одначе не зривав ще довго з французькою партією і протисаксонською опозицією, не будучи ще зовсім певний, де знайде більше користі для себе. Ще літом 1703 р. він показував готовість дати підмогу Уграм „безкористно“ — за постійну пенсію від французького короля²⁾. Пізнійше держав ся більше неутрально що до угорських справ, а ставши вел. гетьманом (1706), почав вести свою власну політику, яка вже зовсім веліла йому не дбати про угорських приятелів.

Після Січявської найбільше прислужили ся Раковцієвому підприємству Йосиф Потоцький, галицький староста, від 1702 р. київський воевода, та Мартин Контський, подільський генерал, київський, а від 1702 р. краківський воевода. Перший з них, то одна з найголоснійших фігур „саських часів“. Його хороблива амбіція, захланність та впертість ставлять його може понад усіх сучасників. Се той пан величезних мажностей по всій Україні, що фантазував про галицьке князівство, якого відмова вел. гетьманської булави загнала у шведський табор, завела на Угорщину й у Бендери. Голова тісна, відважна до очайдушности, одначе без усяких військових здібностей, славний хіба жорстоким давленням українського бунту, зрештою страшний і для самих Польків надужитими свого війська. Шведсько-французька партія мала в ним більше клопоту ніж користі³⁾. Знайомість його з Уграми припадає на 1702 р. Між ним і Раковцієм витворила ся обоюбісна прихильність; воевода був один з перших польських панів, що причинили ся ділом до зорганізованя і перших успіхів угорського повстаня.

Контський — се один з симпатичнійших людей в тім часі. Старий заслужений вояк став приятелем і помічником Раковція

¹⁾ Пор. више його листи до жінки; подібно писав 9. VII. 1702 з під Гарнова: *Cos tu slychac ze x. Rakocy do Wegier isc ma, coby nam nie na rękę było, boc krol od cesarza nie miałby przeciwko Szwedowi tych posilkow, ktore moze miec* (Рук. бібл. Чартор. № 2516).

²⁾ Бонак 22. VIII. 1703 (Cygnaeus, *Bidrag till de nordeur. folksl. hist.* 176).

³⁾ Бонак висказав ся про нього: *Il faut le regarder plutôt comme l'enfant perdu de ce parti que comme le chef* (Mém.).

чи не з ідеальніших мотивів, аніж усі інші. В кождім разі французькі дипломати не вели його на лісті вірителів, хоч він належав до французької партії і хоч прислуга його угорській справі при самім початку була дійсна¹⁾.

Ді-Ерон довго заходив ся, щоби приєднати до такої самої ціли молодшого Яблоновського, руського воеводу, одначе на дармо²⁾; воевода держав ся в резерві, чи радше злакомив ся на цісарську ласку, бо й Штратман умів прихилати собі польських панів не гірше Ді-Ерона³⁾.

З інших польських панів близько угорських конспіраторів стояв знаний нам вже велюньський староста Казимир Менціньський, що давав захист наперед Берчейнієви самому, потому ще й Раковцієви. Про його безпосередню поміч у приготуваннях до повстання не знаємо нічого, бо він умер мабуть таки 1702 р.⁴⁾ В кождім разі належав він до важніших Раковцієвих добродіїв, а навіть вірителів, позичивши князеві поважну суму в тяжких для нього обставинах⁵⁾.

¹⁾ Тільки ще 26 січня 1702 р. писав Ді Ерон: Від київського воеводи можна дістати артилерію, як що дамо йому дещо на каміньську твердиню, до котрої він привязаний як до коханки. Безкорисність, чесність і горяча відданість інтересам в. вел. у сього пана звісна (мат. пер. у Талья, II, 433).

²⁾ „Було б дуже добре, якби п. Торсі написав до руського воеводи і зробив йому надію подібного дару“, як його баткови. Який се мав бути дар, видно з дальших слів послової реляції: „Одначе ані листів ані грошей не треба їм передавати доти, доки не будемо переконані, що сподівані від них діла не будуть сповнені (Ді-Ерон 19. II. 1702) — „На поміч гетьманового сина не багато вадії; було би добре, як би в. вел. сказали кілька милих слів пані Бетін (de Béthune), щоби заохотила руського воеводу“ (Ді-Ерон 19. III. 1702).

³⁾ Штратман доносить 12. II. 1702, що передав дарунки воеводі і його жінці (HHSt. A. Pol.).

⁴⁾ В сім році велюньським старостою єсть вже його син Йосиф.

⁵⁾ Був се радше застав дорогоцінностей за 160 тис. ал., яких Раковці ніколи не викупив. Звістку про се подав Жихлівський (Złota księga szlachty polskiej I, 168) на основі актів процесу межи родиною М. і ченеховським монастирем, куди сі дорогоцінності мали попасти. Що се за дорогоцінності і звідки їх узав Раковці? Очевидно ані не взяв їх з собою, ані не прислала їх йому жінка. Догадую ся, що се були річи його матері, які вона 1686 р. прислала (може також на застав) у Стрий. Реєстр їх оголосив Таль (Történelmi Tárg 1879, 171–172; пор. М. Tört. Eml. ir. XXIV, 510). Но інші звістці „скриня повна

Не звісно, при яких обставинах познайомив ся Раковці ближше з родиною Вишневецьких; певно ще в часі бережанського побуту¹⁾; можна догадувати ся, що посередником був французький посол або пані Сінявська. Януш, каштелян виленський, підпоміг князя військом у початках його ділання, а також пізнійше, коли Раковці з успіхом працював на Угорщині, стрінемо ся з проявами обопільної прихильности, спеціально межі Раковцієм і княгинею Вишневецькою, жінкою лит. гетьмана Михайла. Пізнійше стрічаємо ся також із симпатіями межі князем і познанською воеводиною, вдовою по Станіславі Малаховскім, Анною з Любомирських, стрічною сестрою Сінявської; вона дбала пильно про доставу збруї Уграм.

Як загалом бачимо, то угорські змовники глядали (чи радше французький посол шукав для них) прихильників і помічників головно серед сфер неприхильних Августови, серед членів давньої французької партії. Навіть такі, як белзький воевода, що опісля держали ся доволі вірно королівського боку, хилили ся довгий час до французьких політичних інтересів. Кого туди не гнала ненависть до абсолютистичних заходів короля, того перетягали „реальні дискреції“ — як любив висказувати ся Паткуль — себто гроші, або подарунки і ласкаві листи від божища всього тодішнього аристократичного світа. *Les gens de ce pays sont si remplis de faste, qu'il n'y a pas de meilleur moyen de les conduire à se qu'on veut, que de les prendre du côté de leur foible...²⁾*. Сю „слабість“ уміли добре використовувати політичні атенти. Ді-Ерон показав ся доволі зручним в приєднуваню подібних прихильників. Правду сказавши, вся його дипломатична вартість лежала тільки у таких інтригантських здібностях³⁾. Значну частину невдатности Ді-Еронової місії у Польщу і розбите французько-польського аліянсу треба покласти на рахунок нещасливої тактики сього посла. Кермуючи ся більше поривами темпераменту ніж дипломатичною метою, він вражував собі короля Августа. Прихильність, яку

золота“ Раковцієвої матери була як депозит в однім львівськім монастири (КА. Ехр. 1703, VII, 269).

¹⁾ Conf. 142.

²⁾ Бонак 24. VII. 1703.

³⁾ Пор. його вірну характеристику у Бонака (Mém.).

король зразу йому показував, брав він за опановане; не обачно переступав межі своєї компетенції, чи там дипломатичних звичаїв, та мішав ся у внутрішні державні справи Польщі, у дрірські інтриги, а навіть у любовні пригоди самого короля і т. ин. Вже на початку 1701 р. у Біржах зробив він грубий нетакт, доносячи французькому послови при Карлі XII про трактат польського короля з царем. Від того часу становище його було захитане. Коли Август не хотів ратифікувати аліянсу, виступив він перед своїм королем з авантурним пляном акції против Августа: підняти шляхту на нього, а Татарів на царя, поставити на чоло шведської армії кн. Конті, як нового польського короля на місце здетронізованого Саксонця. Людвик XIV мусів остуджувати запал свого посла і велів йому таки держати ся короля ¹⁾. Ді-Ерон якийсь час піддобрював ся Августови, та не довго. Коли виявило ся, що Август уложив трактат з цісарем, Ді-Ерон остентаційно відвернув ся від короля і, проголошуючи, що він призначений однаково як до короля так до Річипосполитої, перекинув ся вже явно на бік польської опозиції, кардинальсько-шведської партії. Август перестерігав його і грозив, одначе надармо. Ді-Ерон працював, очевидно, на користь нової елекції, відгріваючи кандидатуру кн. Конті. Коли Август був присилуваний переїхати при кінци жовтня 1702 р. з Варшави у Торунь, велів перенести ся туди і французькому послови, не хочачи допустити до його інтриг із Шведами. Одначе Ді-Ерон полишив ся у Варшаві, вимовляючи ся дрібними причинами; а тоді Август видав наказ його арештувати і післати у Францію ²⁾. Для угорських конспіраторів була се велика втрата; без помочи французького посла замикала ся не тільки дорога до французького скарбу

¹⁾ Див. письмо Людвика XIV Ді-Еронови 3. III. 1701 (Recueil IV, intr. LX—LXI).

²⁾ Стало ся у ночі 10—11 пад. 1702 р. Бонак говорить про свій приїзд у Варшаву (12. XII. 1702): environ quinze jours après que M. du Héron eut été enlevé (Mém), одначе вже 22 падол. на нараді сенаторів у Львові висловлено протест против арештованя (Zaluski III, 314). Останню депешу у Версаль вислав Ді-Ерон 26 жовтня, а остання інструкція для нього датована 23 падоліста 1702 (Legrelle V, 152). З огляду на все те ясно, що арештованя не можна класи на літо 1702, як се робить Яроховський (Dzieje Augusta II, 2, 120 і 176) або Таль і Маркі що приписують вину інтригам Штратмана (II, 451; I, 224).

і можливість порозуміння з Людвигом XIV, але спиняло ся приєднуванє польських панів для угорської справи, так що про приготованє повстаня стало зовсім неможливе¹⁾. Та ся перерва не довго тревала; в половині грудня 1702 р. обіймив у Польщі велене французьких справ маркіз Бонак, дотеперішній надзвичайний посол при боці Карла XII²⁾.

VI.

§ 1. Ситуація на Угорщині після арештовань; вносини Раковція і Берчейнія з земляками; посольство до Березан; звідини, перші виступи куруців і невдачі; приготованя Раковція і заходи у польських панів; перехід через границу; стріча з недобитками; початок війни. — § 2. Дальша дипломатична акція; заходи Бонака; місія Берчейнія у Варшаву; Лювиг XIV і поміч польських панів; становище польського короля; його хитаня; заходи Штратмана; репресії; успіхи повстаня 1703 р. і його характер.

§ 1.

В тім часі, коли Раковці і Берчейні топтали стежки до королівських і панських ласк, на Угорщині справа ішла давним шляхом. Напрям габсбурської політики не змінив ся в нічім; вона була тоді енергічнійша та послідовнійша як перед тим. Як раз на 1701—1702 припадає найбільший податковий утиск і релігійна реакція. Панські круги налякали ся, що правда, арештовань, були пригноблені конфіскаціями Раковців та Берчейнів та мастностей і тому ховали своє невдоволенє; за те серед посільства опозиційний настрій зростав все більше. Рівнобіжно з тим, в цілій північній Угорщині почали появляти ся розбишацькі ватаги, зложені з усяких елементів: Тикілівих недобитків, селян, волокитів, звичайних розбишаків і т. ин. — взагалі усіх, кого тодішнє суспільне жите й політичні обставини збили з нормального життєвого шляху. Надтисненські болота й угро-руське підгірє були повні таких ватаг, яким дуже легко приходило скривати ся від військових відділів, до того дуже

¹⁾ Що правда, Берчейні впеvяв опісля, що за часів Ді-Ерона між Людвигом XIV й Уграми уложено формальну умову, в якій Фривція зобовязувала ся не заключати мира без Угрів та давати їм на початок 3 - 400 тис. тал. підмоги, а в разі потреби й більше (див. його меморіял 15. VI. 1703 — Таль II, 451 і 506), одначе єсть усї причини не вірити тому, була се тільки обітниця, а більш нічого.

²⁾ Таль і Маркі зовуть його хибно (за Раковцівим мемуаром) гданським послом (II, 451; I, 226).

нечисленних. Хоч такі ватаги кричали найбільше на „Німців“, то на практиці не гаразд розбирали, хто свій і хто ворог. Шляхта бояла ся їх як соціального руху і радо ховала ся за німецькі батнети; селянство, дрібне міщанство й ходачкова шляхта за те симпатизувала з тим рухом. В міру того, як цісарські війська виходили з Угорщини на воєнне поле в Італії й над Реном, сей фермент ширшав раз-у-раз. Особливо в широких Раковцієвих мастностях рух сей знаходив прихильників. Причиною тут могла бути прикра адміністрація сих сконфіскованих доміній, більша охота гірської і степової людности до розбишацтва і т. ин., одначе й сама особа князя мусіла мати вплив на се. Він взагалі своєю долею здобув собі симпатію, не тільки в панських кругах, а й серед поспільства. Піддані його не розуміли ся на всіх тонкосягах тодішньої політики і брали річи зверху: арештоване їх пана звязували з токайським селянським рухом, з податковими здривствами й релігійним утиском. Не диво отже, що князь, про якого пригоди ходили всякі легенди, виріс в очах широких темних має на героя, оборонця всіх бідних і покривджених; що до його повороту привязувано віру у красшу долю, поняту зовсім матеріально, як економічно-соціально визволене й релігійну свободу; взагалі з іменем Раковція сплели ся містичні надії всіх, що терпіли всякі об'єктивні й суб'єктивні кривди, яких знов винуватцем роблено представників цісарської власти в Угорщині. Одним словом — „біднота чекала на Раковція як на Месію“¹⁾. Така була ситуація на Угорщині з самим початком 1703 р.

Тут виринає питане: в яких відносинах до настрою тогочасної угорської суспільности стояли угорські збігці в Польщі протягом 1702 р.? Відповідь на се трудна. Сам Раковці впевняв описля, що до початків 1703 р. він був зовсім відрізаний від земляків²⁾. На ділі треба сумнівати ся, чи збігці не удержували, а навіть чи не шукали ближших взаємин з рідним краєм. Вже на початку 1702 р., коли вони перебували в Мощениці, зголосив ся був до белзького воєводи один з ватажків селянського бунту 1697 (Салонтай?). Він повертав з Царгороду і за-

¹⁾ Itten is, úgy látom, mindenütt úgy várja az szegénység, mint az Messiást (З листу Кароля 25. V. 1703 — Thaly II, 479).

²⁾ Hinc quamvis arx, ubi morabar (Бережани), non nisi tridui itinere distet a confiniis Ungariae et ducatu meo Munkácsiensis, ab omni correspondentia et literali commercio supersedendum duxi, ne vana spe delusis quid sinistri causarem (Conf. 140—141).

явив Раковцієви готовість викликати нове повстанє, впевняючи, що вже має 3—4 тис. певних людей¹⁾. З того, очевидно, не вийшло нічого; се послужило тільки Ді-Еронови одним з аргументів у приєднуваню свого короля для угорської справи. Коли Угри сиділи в Бережанах, мусіли бути й далше якісь зносини, хоч обережні; інакше трудно було б витолкувати собі, що в депешах Ді-Ерона й меморіялах конспіраторів появляють ся поодинокі звістки з Угорщини, про загальне невдоволенє, вихід цісарських військ, стан фортець і т. ин.²⁾. Князь навіть мусів сам шукати ниток, бо далше чеканє на французьку ласку було безцільне. Хоч у засаді вона була обіцяна, до її виконання було далеко: Людвик XIV хотів попередити сей грізний угорський рух, про який стілько начитав ся в донесенях свого посла. Війна за сукцесію почала ся вже й формально (вересень 1702), а на Угорщині було тихо. Князь міг переконатися, що французький король на самі слова більших грошей не дасть, велівши їм ще на початку сього руху пильно „працювати“ для рідного краю. А яка се мала бути праця — не трудно було догадати ся. Отже він мусів і сам іти на зустріч настроєви угорської суспільности. Певно, початок повстання він мусів собі уявляти трохи інакше, ніж воно вийшло. Він не надіяв ся мабуть почути найперше соціяльні кличі, замість національно-політичних, не бажав може побачити ініціаторами справи убогих і голодних селян, а тільки шляхту... Та прийшло ся брати, що було по дорозі, і замотати зразу головний трагічний вузол, якого не вдало ся розмотати Раковцієви до самого свого кінця...

З початком весни 1703 р. своєвільні купи, про які була висше мова, хотіли скористати з того, що цісарські війська далше виходили з Угорщини³⁾, а здавленє куп було поручене автономічним властям. Ватажки зібрали ся в лісі й урадили запросити в Угорщину Раковція і Берчейнія. Зараз вислано у Польщу двох з поміж себе, убогих шляхтичів: Папа Мігала

¹⁾ Ді-Ерон 20 і 26. I. 1702. Тут замічу, що в сеї другої депеші (в мад. перекладі Таля, II, 432) виходить, ніби Берчейні в сій справі приїздив з Мошениці у Варшаву — одначе, думаю, се неймовірна річ.

²⁾ Такій слід зносин маємо і на поч. 1703 р. В листі Раковція до Бонака в Бережан 17 марта згадує він про відомість в Угорщині через післанця, що вже чекає 5700 змовників, готових до боротьби (Thaly II, 465).

³⁾ Поширило ся мало що понад 5000 людей піхотного і кінного війська та невеличкі фортечні обсади. (Див. Feldzüge des Prinzen Eugen v. Sav. V, 110—111).

(Михайла) й Біте Ласлова (Владислава). Перебрані за руських селян добили ся вони до Бережан, десь у першій половині місяця квітня¹⁾. Князь як раз повертав з ловів, коли довідав ся, що два угорські селяне питають за ним. Ідучи від хати до хати. Боючи ся зради велів він перевірити справу Берчейнієви. Сей поручив знов розвідати своєму слугі Барвінському. Очевидно скоро переконали ся, що справа важна й післанців приведено перед князя. Кинули ся йому до ніг з плачем, попросили сокири і добули лист, укритий у вязанці лозини. Лист був від „підданих“ князя, які висказували радість з його утеки і дізнавши ся про його побут у Польщі, вислали послів, щоби ходили по цілім краю доти, доки його не знайдуть, а знайшовши запевнили про вірність і готовість на діло всеї людности, яка доведена до крайности чекає тільки його знаку. Се потвердили й післанці, оповідаючи, як весь нарід блукає як стадо без пастиря, близький останньої розпуки, як цілими селами збираєть ся в купи, і тільки жие імям князя; що мало не все військо пішло на війну, а комітати мають доставити з краю нових 12 тис. рекрутів; з того близька небезпека, що все здатнійше до збруї піде з краю, тому то треба спішити ся, поки се ще не стало ся і т. ин.²⁾

Раковці й Берчейні може не зовсім добре представляли собі характер тих елементів, які репрезентували післанці, та

¹⁾ В автобіографії (141) прихід післанців поданий у квітні (mensis aprilis flebat); виходило б, що й нарада ватажків могла відбути ся в тім самім місяці, і так дійсно читаємо у Вагнера (II, 741). Таль (II, 462) натомість кладе прихід посольства на половину марта (головно з огляду на звістку у листі князя до Бонька з 17. III), за ним пішов і Маркі (I, 226), одначе се натягнуто. В мемуарі Раковція сказано тільки загально: vers le commencement du printemps (10). — За те єсть тут инша загадка. В посольстві названо тут: un nommé Ladislas Bigue avec un certain prêtre russe (Mém. 10). Звідки взяв ся тут руський піп? Прізвище другого посла „Pар“ однозначне, що правла, з нашим „попом“, одначе добре звісний Пап Мігаль з Мувкача зовсім не був священиком, і в мемуарі трохи дальше він вірно названий кілька разів. В автобіографії оба післанці названі правильно. Все те показує, як події затирали ся в памяти автора. Так само годі приймати за правдиву вгадку мемуара, що післанці сі — erroient autour des frontières et apprenant enfin, quoique par un bruit incertain, qu'il y avoit à Brejan quelques Hongrois etc. (10²), бо через те події треба б сильно пересувати в зад.

²⁾ Conf. 141—2; Mém. 10. Мотивоване, чому треба спішити ся, мало правдоподібне серед тих обставин; се подабає більше на резони ex post самого князя й його товариша.

розуміли, що годі їм проволікати далше. Рішили отже вислати з післанцями Барвінського, якому поручено провірити те, що говорили післанці, та взагалі зібрати і принести потрібні відомости про положіння в краю.

Слуга зробив те, що йому повірено. Перебіг значний простір Угорщини, головно маєтности князя, і повернувши другого місяця у Бережани разом із новим посольством під проводом Папа потвердив правдивість того, що оповідали післанці. Він ствердив розярене серед посільства, велику популярність княжого імени серед нього і готовість до маового повстаня. Тоді то — як вірити пізнійшим оповіданям князя — рішили Раковці і Берчейні, що годі відкладати далше рішучий виступ, а треба покористувати ся обставинами. Післанцям вручено зазивний лист „до всіх правдивих Угрів, що люблять рідний край і бажають йому давньої славної волі“, датований у Бережанах 12 мая, і кілька хоругов з іменем князя; при тім мало бути додане докладне поученє, коли й як мають виступити прилюдно, щоби чекали розказів від самого князя, з окрема щоб не зважували ся грабувати шляхти ¹⁾. Се останнє порученє характеристичне для зрозуміння тодішнього „гніву народу“. Остереженє се — по всій правдоподібности — не було дане з гори, тільки вже по небажаних Раковцієви виступах його партизантів.

¹⁾ Conf. 142—143; Mém. 10²—11. В автобіографії поворот Барвінського положений на кін-ць мая (adfruit redux agazo ad finem maji), в мемуарі же сказано, що він був два місяці в дорозі (parcourrut en deux mois la plus grande partie de mes biens) — все те доволі годить ся з попереднім. Таль одначе (II 467—468) хоче бачити сей поворот на поч. мая, раз — з огляду на попередню поправку дати першого посольства, друге — що зазивний лист, висланий на Угорщину буцім то аж по повороті Барвінського, має дату 12 мая, та що Раковцієві хоругви, також буцім то аж тепер переслані, появили ся на Угорщині вже 21 мая. Дійсно, Раковці оповідає, що аж тепер, провіривши справу, передав новому посольству зазивний лист та кілька хоругов, значених його іменем. Та єсть причина сумнівати ся про таку звязь подій, за те єсть основи догадувати ся, що маніфест і хоругви виславо на Угорщину ще перед поворотом Барвінського. Що до хоругов, то вони теж мабуть дістали ся на Угорщину ще перед тим, як взагалі не були зроблені такі на місци (прим. з іменем Берчейнія). Вкінці против пересуваня сього другого посольства на поч. мая промовляє ще довгий порожній час (вся друга половина мая) з незрозумілих причин змарнований Раковцієм. З усього виходить, що зносини межи Бережанами й Угорщиною були на весні 1703 р. живійші, ніж про се писав опісля князь. Тому то нема причини робити такі далекі поправки в датоваю подій.

Одночасно князь напружив енергію, щоби здобути давнійше обіцяну поміч, передовсім у Франції, а далше у польських панів. Перший шлях віддав Берчейнієви, а сам пішов другим. Він покинув дотеперішній безпечний захист, Бережани, і вплив на відкрите море, на непевну долю. В перших днях червня бачимо його у Львові, в гостях у київського воєводи Йос. Потоцького. Просив у нього обіцяного війська. Чи воєвода не мав їх під рукою, чи що — досить що скінчило ся хіба тільки на новій обіцянці. За те тут, у Львові, знайшов князь нового приятеля між польськими панами. Згадуваний нами висше пан, що засідав ся на Угрів в Бережанах, зблизив ся підо Львів з своїм відділом, як догадувано ся, в такій самій ціли. На щасте все обернуло ся на добре; неназваний пан і Раковці стали добрими приятелями ¹⁾.

Виславши Берчейнія у Варшаву до Бонака, сам князь переїхав в Олешичі (коло Любачева), де тоді перебувала белзька воєводина. Окрім заходів роздобути й у неї оружних людей були ще мотиви сердечної натури в сих відвідинах. На разі й тут не роздобув людей, за те воєводина обіцяла бути діяльною посередницею між князем з одного боку а Францією і польськими панами з другого. Після трьох днів гостини в Олешичах поїхав Раковці разом з Сінявською у Дроздовичі (коло Перемішля) до краківського воєводи, подільського генерала Мартина Контекого. Перед виїздом дістав князь звістку, що до Львова прийшло нове посольство з Угорщини, під проводом убогого шляхтича Майоша. Він велів їм їхати до Дроздович. Тут довідав ся від послів радісних і сумних річей: посольство горнуло ся громадно під Раковцієві знаки, одначе свій патріотичний запал виявляло поки що грабованем шляхотських дворів, млинів, ба навіть церков...²⁾

Так дійсно було. Раковцієві знаки появили ся в бережській столиці над Тисою вже 21 мая ³⁾; під них горнули ся

¹⁾ Conf. 143—144. Князь оповідає про сей епізод досить докладно й ефективно, даючи при тім гарне свідoctво своїй відвазі. Чи по 16 роках пам'ять його передала все так, як дійсно було — не беру ся рішати.

²⁾ Conf. 144—145; Мém. 11—12.

³⁾ Див звістки про перші рухи зібрані у Тала II, 475—492. Пор. також реляції генерала Нігреллі з Кошиць в маю, червні і липні (КА. Ехр. V, 13, 64; VI, 155; VII, 620). Перша з тих реляцій (без дати) походить без сумніву ще з перших днів мая; при тім вона говорить вже про *Ragozisches anspringen*.

„куруци“ з поміж бездомних людей, які, очевидно, нове повстання уявляли собі геть инакше, ніж його режисери у Польщі. Близша сорочка тіла — і страх упав на шляхту, головню в Березі, Угочи, Марамароши і Сатмарі. Сатмарський наджупан Каролі дістав був приказ знести своєвільні купи, і він візав шляхту тих столиць у похід „на злодіїв й опришків“. Сі почали посувати ся в гори в напрямі до границі, де сподівали ся зійти ся з Раковцієм. Коло місточка Довгого в Марамароши напав на них Каролі і розбив їх¹⁾. Недобитки утікли горі р. Боршокою, перебрали ся до галицької границі і тут, на старім галицько-угорським шляху чекали приходу князя у Польщі.

Раковці ще не знав про лихий початок його справи. Він перебув пару днів у Контского, просячи очевидно також людей. Одначе й тут не дістав їх; старий генерал дав йому тільки малій відділ кінних людей до границі задля охорони від можливої напасти. Люде сі їхали будім то за збором залеглих податків у Скільщині. Ранним ранком 12 червня виїхав князь із Дрездович на Самбір, Дрогобич, Стрий і Сколе²⁾. У Дрогобичи принесено йому звістку про Довге. Він мав темер до вибору: завернути або поспішати; вибрав се друге, тільки вислав іонців до Потоцкого й кн. Я. Вишневецького наглячи на обіцянну підмогу³⁾. В Сколім мав невеличку перепону — людність не хотіла його перепустити, доки не пізнано, хто він; за те стрінула його особиста приємність: против нього виїшов старий ігумен сусіднього василіанського монастиря Петроній Каміньський, давнійше мункачівський монах, який носив був на руках князя малою дитиною⁴⁾. Ся принадкава стріча придала ся опієла

¹⁾ Було се 7 черв. — *Károlyi naplójegyzetei* (M. Tört. Eml. IV, 138); *Thaly II*, 496—498; *rel. Нігреллі КА. Ехр. 1703, VI, № 19*; *rel. Герберштейна, ibidem № 58*; *вкінци rel. самого Каролія КА. Ехр. 1703, VII, № 272*. Каролі предложив одночасно проєкт ліку на сей рух: „столицям Сатмарови, Угочи й Берегови на будуще давати сіль по дешевій ціні, а зараз багато ворохобників успокоїть ся“. Проєкт характеристичний ще й тому, що автор його ще того самого року перейшов на бік Раковція.

²⁾ В автобіографії день виїзду поданий на 9 червня (і так приймають угорські історики), одначе ся дата хибна. В листі до Бонака *VI. 1703* з Климця више князь, що з воеводою попрощав ся 12 т. м. Се очевидно певнійше означене ліж в автобіографії, 16 літ після події. *Таль (II, 495—496)* хоче обі дати задержати і приймає — зовсім безосновно — що воевода відпроваджував князя до Дрогобича. І чому ж би так довго Раковці їхав верхи!

³⁾ *Mém. 13.*   ⁴⁾ *Mém. 13².*

обом, князеві й ігуменові. Того самого дня у вечері станув князь під самою границею, в скрайнім галицьким селі Климци, виславши у перед приказ, щоби недобитки з під Довгого, що зібрали ся по другім боці гори, получили ся з ним¹⁾. Другого дня, себто 15 червня, коло полудня вони прийшли; потім князь — вірний даному слову — відостав Контскому його людей назад, а сам „обняв команду над військом, яке прийняло його з радістю і справило тим йому повне вдоволене“²⁾.

Висше наведені слова, виїняті з листу Раковція до Бонака, мають у собі дещо комічного. Що се за військо? Мало бути 5000 піших і 500 кінних, тимчасом зявило ся коло 200 піших узброєних у лихі селянські стрільби й 50 кінних та ще стілько людей з ціпами, косами і списами³⁾. Старшими над ними були: Томаш Есе, селянин з Тарни, Раковцієвої маєтности, та Альберт Кіш, звичайний злочинець і злодій. З поміж інших „офцирів“ були тільки два такі, що були в війську, один простим вояком, другий сержантом. Решта складала ся з самих суспільних відпадків, переважно з надтисяньських околиць, що вчили ся воєнної штуки розбишацтвом по дорогах⁴⁾. Зараз по

¹⁾ І що до дня, коли станув Раковці на границі, панує деяка непевність. У своїй сповіді (145) потяє він як день переходу границі 13 червня (*die 13 junii, ni fallor, Rubiconem transii* — Рубіконом тут р. Стрий), а найблизшого дальшого дня (14 червня) прийшли до нього недобитки з під Довгого (*exercitum... 14 die nempe adventus mei ad ipsam limitum patriae meae separationem obvium habui*). Натомість у мемварі (13) читаємо иншу дату, 16 червня (*c'etoit, autant que je m'en souviens, le 16 juin. 1703*), а того самого дня, коло полудня, прийшли повстанці. Згадуваний же лист до Бонака має дату 15 червня, і сю дату переступлення границі мусимо приймати як певну. Таль (II, 495—496, 500—502), а за ним Маркі, ставить усі ті дати побіч себе, кладучи „Рубікон“ у Сколе, не маючи до того ніякої підстави.

²⁾ *J'ai heureusement passé les frontières et je me suis mis à la tête des troupes, qui m'on reçu avec joie qui m'a donné un contentement entier* (Лист до Бонака 15. VII 1703).

³⁾ Кілько саме було цього „війська“, сам Раковці не означив долбре; раз говорить про 500 узброєних і тільки саме безоружних (*Conf. 146*), иншим разом лише про 250 в'їдатних до діла (*Mém. 13*). — Один із підмайних куруців Павло Тарнай на допиті виявив, що *Esze Thomas seye vom Rakozzi erwöhlet 1000 mann zu commandieren. dauon aber nur 500 de facto beysamben, maistens Rosnäckhen vnd Hungarn* (КА. 1703, VI, № 46). — Якийсь Ян Миколаєвський доносив 22. (?) VI з Жупана унів'рському комендантові: *Krucow tam iest okolo tysiąca ludzi, ktorzy na Rakozego czekają* (Тамже).

⁴⁾ *Mém. 14.*

приході повстала межи ними негода за провід. Титулом своїх шляхотських прерогатив кандидував на генераліссімуса сеї армії Майош, а Пац, „великий піячище“, хотів бути командантом кавалерії і т. ин. Против Майоша, як шляхтича, піднесла ся опозиція у селян „задля природженої ненависти, яка панує межи людністю і шляхтою угорською“; ¹⁾ до Паца були прихильнійші. Взагалі велику мороку мав Раковці з тими людьми (які зразу не хотіли вірити в тотожність особи князя, мавши його за умерлого), доки не завів межи ними якого такого, принаймні зверхнього порядку, не маючи й сам достаточного досвіду в тім напрямі.

Приємніша була стріча з верховинською угро-руською людністю, понайбільше з Раковцієвих доміній. Як тільки розійшла ся чутка про появу князя, спішив народ з усіх боків, з жінками і дітьми, несучи з собою багато всяких припасів. Підійшовши ближше падали на коліна, хрестили ся трикратно і плакали з радости. Розплакав ся і князь... Щирі „Руснаки“ відсидали своїх жінок і дітей домів, а самі вступали до княжого війська. З браку стрільб узброїли ся хто чим міг: шаблею, косою, вилами і т. ин. „Вони мене більше не покинули, заявивши, що хочуть зі мною жити й умирати“ — писав пізнійше про них Раковці ²⁾. Ся fidelissima ac clementissima gens дійсно

¹⁾ Cette populace ne vouloit pas être sous ses ordres, à cause de la haine naturelle qu'il y a entre le peuple et la noblesse hongroise (Mém. 14).

²⁾ Après que le bruit de mon arrivée se fut répandu dans le duché de Munkacz, à peine pourroit-on s'imaginer l'empressement et la joie qui attiroit le peuple de tous parts... Me voyant de loin se mettoient à genoux en faisant le signe de la croix, à la manière des Russiens. Ils versaient abondamment des larmes de tendresse, qui excitoient pareillement les miennes.. Renvoyant leurs femmes et leurs enfans, ils s'enrolloient dans cette milice et ne me quittoient plus; ils declaroient vouloir vivre et mourir avec moi (Mém. 14²). — В листі гр. Ауерсперга команданта Мункача, до гр. Ніреллі (19. VI) читаємо, що vorgegangenen sambstag (16. VI.) von allen seiten die Rosnacken zu ihme (Раковція) gekommen, ihme zu füssen gefallen und alle assistenz versprochen haben sollten (КА. 1703, Exp. VI № 46). — Згадуваний Гарнай, говорив при доп'яті 20 червня: Es waren vnterschiedliche rosnäckische pauren mit allerley victualien, als lämbli, hienner, schmalz etc. zum Rakozzi khomben, ihme solche zu uereheren; warauf der Rakozzi gefragt, ob sye herumbstehende glaubten, das der Rakozzi selbst da währe vnd nacher Munkatsch khomen werde; worauf dise leith geantworthe, daß sye es gehort, daß der Rakozzi nacher Munkatsch anzukohmen willens wäre, den sye aber für todt hielten; wo-

видержали при його боці до самісінького кінця, тоді як всі земляки, бідні й багаті, його покинули, була йому вірніша ніж він сам собі; а за те її потомкам теперішні почитателі Раковця у виборчій реформі признали 0·4% голосів зам. 2·3%...

По кількох днях таких охотників зібрало ся коло 3 тис. І хоч се „військо“ і числом і вартістю було дуже скромненьке, політика вимагала пускати у світ звістки про велику силу його, яку привів з собою з Польщі¹⁾. Такі вісти мали викликати в австрійських урядових і військових кругах страх і замішане — і до деякого степеня робили се. Подібні вісти посилав і сам Раковці за границю для наших цілей — щоби здобути симпатію і поміч у Франції та Польщі²⁾. Без заграничної підмоги

rauf der Rakozzi gemeldet, er seye selbst derjenige vnd stehe alhier, sodann dise leuth animiert mit ihme zu halten vnd zu gehn... — Поголоска про смерть князя повстала наслідком проголошення відомого заводу в 30 квітня 1703.

¹⁾ В вияві Тарпая читаємо про те, як він вступив до куруців: Wie Esze Thomas aus Pohlen gekhomen vnd des Rakozzi patent publiciert vnd denen leuthen einen schrecken dahin eingeiagt, sofern sie sich nit zu dem Rakozzi schlagen vnd mit ihme halten werden, daß die Türckhen und Tartarn, so bey ihme (Rakozzi) albereith schon seindt, sie alle nidermachen vnd gefangen nehmen werden; warauf er (inquisit) sich auch dahin begeben müssen. — Так само вже 5 червня на Спшшу ходили вісти про кілька тисяч Татарів, три німецькі чи шведські полки, а два дни пізніше говорено вже про 15 тис. Татарів (див. виїмки в листів у Thaly-a II, 489). — Петро Зічі доносив Март. Кручайови в Гуменного 9. VI, що він посилав чоловіка на звіднини у Сербську країну, який в Пляскового привів відомість, що mely falutul tisz mely földnyire innen az Bészakéden vagon tizenhett zaszló állya katoná, mely az élest és hort Rakoczy taborara, mely is túl az Beszkéden Krinicza nevű helyben vagon, kisiri... hogy ott tudni illik azen Krinyicza nevű helyben teles Török és Tatár, ugy Moska is volna véle, nemet had is, de mi nemzett, nem tudgya; Bercsény pedig Zamboron vagon litvanus, moldvay és havás alföldi haddal etc. (КА. 1703, Ехр. VI, № 46). — Нотім (15. VI.) чуємо про Татарів, козаків, Поляків і Швелів (Thaly II, 489). — Згаданий Тарпай говорив (20. VI.) про vngefahr 1500 teutsche mann, so sich Schweden nehmen, deutsch mündiert, mit pistollen vnd carbinern zu pferdt; auch 500 mann, so sich Tartarn nehmen, auch zu pferdt, mit tartarischen mündierung... ferners 500 Hungarn zu roß vnd fües etc. (Нор. Thaly II, 503—504). — В початках липня говорено вже про 10 тис. армію з ріжних націй. (Тамже 510). — Найліпшим зразком такого страшеня єсть лист самого Берчейвія 8. VII. 1703 до одного угорського пана в перехвалками про поміч від заграничних володарів, гроші, війська, в тім 20 тис. Татарів і т. ин. (Századok 1873, 19—21).

²⁾ Диви його листи до Бонака 15 і 19 червня (в уривках у Таля).

не міг він, очевидно, нічого зробити, всеж таки палка його вдача, а ще більше трудність удержати в горах кількатисячну дружину, пхала його наперед. Дня 16 червня бачимо його у Петрушовици (в першій селі по угорським боці), другого дня вже у Чинадієві (Szentmiklós, недалеко Мункачева), а третього у самим Мункачеві¹). Звідси старався викликати повстання на долах, в надтисянських околицях, приймав прихильні собі посольства, мусів одначе за приходом відділу цісарського війська по короткій битві покинути, чим скорше завернути назад до границі і в Завадці чекати помочи, яку мав йому принести Берчейні з Польщі, в грошах і людях²). Поміч ся була неминучо потрібна, бо у красового „війська“ почала брати верх зневіра...

§ 2.

Після арештованя Ді-Ерона зносини між Раковцієм і Францією перервали ся на якийсь час, одно з технічних причин, друге задля змінених політичних обставин у Польщі після битви під Клішовом, яка зробила Шведів панамі Річипосполитої. Ді-Ерон, покидаючи Польщу, почував себе в обовязку поучити Бонака про стан і вагу угорської справи, одначе сей до половини марта 1703 не мав зовсім ніякого контакту з Уграми, хоч від половини грудня, після перепон з боку Августа (навіть арештованя) перебував у Варшаві. Раковці і Берчейні, покинувши думку, яка їх була на якийсь час опанувала, шукати помочи у Шведів, навязували тоді тісніше нитки з Угорщиною, та аж опісля обернули ся на ново до французьких дипломатів. Для міністра Торсі виготовлено новий меморіал в угорській справі. Прошено там, щоб у Іданську були готові гроші, офіцари і зброя; щоб намовити польських панів поставити для нього 4 тис. кінноти і тільки саме піхоти на похід в Угорщину; щоб поручити баварському електорови злучити ся з Уграми за ціну Горішньої Австрії та... угорської корони; а все те було підперте дальшими інформаціями про вихід цісарських військ з Угорщини, слабі фортеці, корисний настрій серед шляхти

¹) Се виходить з Мém. 15²; так само й із візвань Тарпая. Таль подає 23. VI. як день приходу у Чинадієво, а 24 у Мункачево (II, 509), за ним іде, як звичайно, Маркі (I, 257—261). Битва була 28. VI.

²) Мém. 15—18; пор. Századok 1873, 14—17, 101; Thaly II, 511—516; лист Раковція до Бонака в Завадки 29. VI. 1703 (виїмки у Талья).

і поспільства і т. ин.¹⁾. Одночасно з тим Бонак дістав лист з повідомленем про корисний стан справи, приготований вибух повстання і горячими просьбами вставити ся за ним у французького короля, щоб дав 300—400 тис. таларів та прислав офіцирів, інженерів, артилеристів і т. и., а вкінци, щоб Франція не забула на нього при евентуальній загоді з цісарем²⁾.

Посол, очевидно, вдав ся з тою справою до свого короля, а Угрів заохотив до дальшого розважного ділання³⁾. Та відкрити касу Людвика XIV було не легко, хоч він у принципі давно згоден був підпомагати угорське повстанє, хоч Бонак вказував доволі вигідний спосіб роздобути скоро готівку — у польського примаса, готового позичати її⁴⁾. Видко, французький король бажав наперед бачити діла угорських панів, а доси мав тільки слова... В міру того, як на угорським овиді почали показувати ся знаки конспіраційної роботи, а посол наставляв безупинно в її користь — „угорський патрон“ мяк поводи; Бонак дістав порученє підпомагати Раковція грішми⁵⁾.

¹⁾ Автентичний текст меморіяла не звісний; зміст його поданий у мемуарах Раковція (ст. 9). Сумнівний тільки проєкт що до баварського електора. Що сей меморіал не був призначений безпосередно королеви, а тільки міністрови Торсі, видко з листу Бонака до короля 12 червня 1703 (Cugnaeus, Bidrag, 127).

²⁾ Лист Раковція до Бонака з Бережан 17. III. 1703; зміст його у Legrelle-a (V, 124); нід. переклад у Таля (II, 465—466); сей автор, не знати чому, говорить, що посол перебував тоді в Гданську.

³⁾ Considerant les avantages... d'une diversion.. en Hongrie animé par ses lettres le prince R. et le comte B., mais sans précipitation et avec tels ménagements qu'ils ne hazardassent ni leurs amis, ni leurs personnes (Mém. de Bonac).

⁴⁾ Король Август робив Бонакови всякі перепони, головню старав ся, щоби посол не міг реалізувати векслів французького правительства (про се оповідає докладно Бонак у своїм мемуарі), тому сей предложив Людвикови XIV плян покористувати ся кредитом у кардинала Радзейовского. Король прийняв плян, не без сумнівів, одначе додав зараз: mais je ne vois présentement aucune occasion d'y faire des dépenses utiles (Король до Бонака 19. IV. 1703 — Bidrag, 140).

⁵⁾ Mém. sur les af. du Nord. Дозвіл дав Людвик XIV мабуть вже на вістку про перше посольство з Угорщини до Бережан. Дня 28 мая Бонак писав знов (імовірно вже про друге посольство) і на се дістав вже ясну відповідь: Ainsy j'ay peine à croire que vous puissiez recevoir de luy (кардинала) les assistences.. Elles pouvaient être utiles pour soutenir les dispositions des deux hommes dont vous me parlez. J'apprend d'ailleurs qu'elles ont commencé à produire quelque effet. (Bidrag, 171).

Коли розвідини Барвінського випали добре, зробив князь новий приступ до французького короля через Бонака ¹⁾. Посол предложив тоді князеві, щоб або сам прибув боржій у Варшаву, або — як що се небезпечно йому — прислав туди Берчейнія ²⁾. Раковці на те вислав зі Львова свого приятеля. Берчейні приїхавши у Варшаву поставив посла у дуже скрутне становище ³⁾. Він був зовсім без гроша. Подишався хйба кардинал. Бонак поспішив зараз до нього і пригадав йому давніші розмови про гроші. Скупий кардинал закинув на те, що часи змінили ся, що у нього нема грошей, що мусить їхати на сойм (до Люблина), поробити там значні видатки й приєднувати приятелів і т. ин. Що не змагав ся посол, скільки не просив і обіцяв — налармо. Не помогла інтервенція ані Товяньського ані навіть його матери, денчицької воєводици. Аби приєднати сю амбітну людину, дав їй посол свою кариту, на яку вона з давна мала велику охоту. А тут треба було доконче щось дати Берчейнієви. Своїми заходами протягом трьох днів був в силі роздобути тільки 200 дукатів і 100 таларів ⁴⁾. Се було, звичайно, без значіння, коли Берчейні просив, що найменше, 30 тис. таларів. Та, крім грошевої підмоги, Берчейні просив ще французької протекції до польських панів. Панове сі — як Сінявські, Вишневецький, Потоцький, Контський — були доволі щедрі на слова й обіцяли Раковцієви узброєні відділи, одначе коли прийшло сповнити сі обіцянки, відділів не можна було у них допросити ся, навіть на застав (очевидно ідеальний) княжих магностей. Певно, поставити кілька соток добре оружних

¹⁾ Згадка про се у відповіді короля з дня 5 липня 1703 на (невісний) лист Бонака з 28 мая. З того виходило б, що Барвінський повернув лесь коло 23 мая.

²⁾ Вонас, Mémoire. Раковці хйбно оповідає (Conf. 143, Mém. 11), що він сам вислав Берчейнія у Варшаву.

³⁾ В листі 12. VI. 1703 повідомляє Бонак короля, що Берчейні приїхав перед двома днями, отже 10. VI. З иншої згадки листа, що посол гри дни шукав грошей, можна б догадувати ся, що Б. приїхав ще 9. VI. у вечері. (Bidrag, 126—127). Угорські історики (Галь II, 504; Маркі I, 245) говорять зовсім безосновно, що Берчейні не застав вже Бонака у Варшаві, що посол виїхав був у Гданськ; в дійсности Бонак покинув Варшаву значно по виїзді Берчейнія.

⁴⁾ В реляції про се (12. VI. 1703) Бонак не згадує, звідки взяв сі гроші; в пізнішій своїм мемуарі про північну війну говорять він, що на першу потребу позичив грошей папській юнції Пінятеллі (Le marquis de Bonac eut d'abord recours au nonce du pape, Pignatelli, et lui emprunta le premier argent qu'il donna au comte Berceuy).

людей не легко було й вельможам, одначе не ставало ще найважнішого, іваранційної поруки французького короля, инакше — вони хотіли обіцяну підмогу в людях продати за добрі гроші Людвикови XIV¹⁾. Бонак отже мав погодити єї формальности. Се, очевидно, було легше зробити, ніж роздобути готівку. Він зараз написав поручене в тім напрямі до Сінявської, Потоцького і Контського та просив їх позичити Раковцїєви грошей, обіцяючи заплатити їх у Іданську²⁾.

Берчейні довго не міг бавити у Варшаві, боячи ся, щоб його не відкрито. Написавши новий меморіал передав його послови і відїхав в напрямі до Угорщини, а з дороги післав Бонакови довіреного чоловіка Угриня, що мав ждати більшої суми грошей³⁾. В меморіалі займаєть ся найбільше справою наємного війська, його удержанєм: просить обезпеченя кількамісячної заплати для відділів відступлених польськими панами, а на се буде потрібне найменше 41 тис. таларів на найближшій час⁴⁾. Дальше пригадує давнійні обітницї

¹⁾ Яроховский докоряє тих панів несправедливо, кажучи, що в них були гроші, люде й жертволюбність для угорської справи, а не було нічого для рідного краю (Epizod Rakoczowy — Z czasów saskich, 206—212); противно, порожнеча й захланність були найголовнішими мотивами щедрости Раковцїєвих приятелів (вийнявши подекуди саму воеводину). Найважнішим аргументом для сих приятелів була заслуга на ласку самого Людвика XIV, як моральну так і матеріяльну (передусім останню); при тім одначе й самі пробували вони щастя в угорській грі. Ануж повстане поведеть ся, тоді буде можна грубо заробити, бо князь давав їм заставні листи: nous allames joindre nos amis... pour qu'en leur engageant mes biens, nous pussions obtenir d'eux quelques secours de troupes (Mém. 11). Про се згадує й Бонак: R. et B. avaient engagé pour un million de terres afin de ramasser les compagnies polonaises (12. VI. 1703, Cygn. 127). Деж тут „ofiarność“? — На сьому місці зазначимо, що з польських істориків один тільки Яроховский цікавив ся тодішнім угорським питанням, присвятивши йому (окрім ширшої згадки у Dziejach Augusta, 270—277) окрему розвідку під названям у горі титулом (ст. 187—327). На жаль одначе, вона не має майже ніякої наукової вартости — така маса у нїй браків, непорозумінь, похибок і фальшів; тому, поправляючи ріжні похибки новїйших угорських істориків, розвідку Яроховского полишаємо на боці; більше про неї при огляді літератури.

²⁾ Бонак до короля 12. VI. 1703 (Bidrag, 127—128).

³⁾ Див. донесене Бонака 7. VIII. і лист Берчейніа до Раковцїя 24. VI. 1703. — Берчейні виїхав з Варшави мабуть 16 липня.

⁴⁾ Від польських панів мало бути десять (а може й двацять) сотень волоських, татарських і польських; на них треба по 500 тал. у місяць на сатию; по переході границі мусять ще бути що найменше три

Ді-Ерона, що французький король мав давати 2—3 місяці підмогу 300—400 тис. і запевнити, що при еventуальній загоді з цісарем угорська справа буде вложена в умови мира; а вкінці просить: намовити польських панів, щоб дали кілька тисяч людей, або довести до того, щоб баварсько-французька армія могла сполучити ся в Уграми; уможливити наєм Сербів; прислати досвідного генерала й фахових офіцирів; вкінці настроїти прихильно Турків, щоб Тикилі міг впасти у Семигород ¹⁾. Як тут бачимо, і ще дальше пізнаємо, участь польських панів в угорським підприємстві не мала ніякого самостійного характеру, а була тісно звязана з французькою політикою, була тільки рефлексом сеї політики.

Повертаючи вступив Берчейні до всіх приятелів з рекомендаційними листами Бонака, збираючи обіцяні відділи, а ще більше заяви симпатії ²⁾. Коли в перших днях липня станув у Завадці, мав з собою: дві сотні Волохів і дві драгонів від київського воеводи, дві від Вишневецького та певну суму грошей ³⁾. Ся невеличка підмога і виплата жолду підняла духа Раковцієвого війська, до якого поволи почала приставати й угорська шляхта. Він зважив ся знов зійти у низ, вже з більшим поводженням, аніж попередю. Та краєві сили повстанців, хоч росли бистро, не представляли поважної боевої вартости, також перехід шляхти дуже мало підніс сю вартість. Впевнюваня Раковція й Берчейнія, що чужої помочи потрібують тільки на початок діла, не сповнили ся. Як перед повстанем і в перших початках його, так і дальше, до самого кінця, угорська справа оставала вновні залежна від заграничної підмоги, з боку Людвига XIV. Польським панам приходило ся продовжати ролю посередників, головно протягом літа й осени 1703, доки французько-угорські стежки не втерли ся так, що посередництво спочило на самій белзькій воеводині.

кінні і два піхотні полки, кілька тисячів Сербів і т. ин. Прелімінар, поданий Берчейнієм, має очевидні похибки.

¹⁾ Mémoire du comte Berczenyi, à Varsovie le 15 juin 1703; мад. переклад у Таля (II, 505—507); короткий зміст у Лепреля (V, 125).

²⁾ Дня 24 червня 1703 писав князеві з Дражд (Дроздович?), „що вся Польща тішить ся походом, благословить і бажає щастя в світлости“ (Thaly II, 517).

³⁾ Rák. Mém. 19; окрім грошей переданих у Варшаві Берчейнієви писав Бонак у Галичину для Раковція ще одну суму, яку дістав від свого короля (Mém. sur les af. du Nord).

По відїзді Берчейнїя Бонак робив дальше заходи у початім напрямі, бо як люде так гроші, вислані тепер, були тільки малою частиною того, чого прошено, і князь пригадував себе раз-у-раз. Він послав Берчейнїїв меморїал у Версаль і з свого боку не переставав заохочувати короля і просити грошей¹⁾. Та його власне становище було дуже невидне. Формально був він послом при боці Карла XII, а робив як посол при Річинесполитїй. Август II не хотїв терпіти такого подвійного становища і розпорядив, щоби Бонак або став формальним послом при його боці, або покинув Варшаву. Посол не міг зробити першого бажаня і не хотїв сповнити другого приказу. Він розумів, що для Польщі мусить бути окремий посол, правда, не тому щоб заступати перед її державними властями потреби французької політики; ні — він заявляв прямо, що в Польщі французький посол не має що робити, він тут доконче потрібний тільки для угорської справи²⁾. Він радо сам обняв би се становище, як би того хотїв король. Чекаючи відповіді Людвига XIV Бонак тимчасом мусїв виїхати з Варшави, наперед на село під Варшавою, де міг відбирати потрібні інформації і робити заходи в угорській справі³⁾. Сюди прислав йому Потоцький повідомлене, що відступив Раковцієви около 500 людей без грошей, домагаючи ся очевидно послового „vidi“ на рахунку: „се що зробив він, не стало ся для прислуги князеві Раковці — писав він — а тільки щоб виявити свою постійну ревність для інтересів в. величества“. Він предкладав свої

¹⁾ З огляду на трудність посилки грошей через Гданськ, пропонував дорогу з Італїї у Краків (Реляція 30. VI. 1703 — Bidrag, 154). У тім стуканю до каси перестунав Бонак навіть межі дворацьких форм: Je La (Votre Maj.) prie de me pardonner cette hardiesse et de me permettre encore, que ce n'est rien que de secourir les Hongrois, si on ne le fait avec toute la diligence possible (Реляція 7. VII. 1703 — тамже, 158).

²⁾ Ce pays, qui ne serait pas beaucoup à ménager pour V. M. dans un tems où la Hongrie serait tranquille, mérite peut être qu' Elle y fasse présentement un peu plus attention, quand ce ne serait que pour avoir un prétexte d'y tenir quelqu'un qui puisse faciliter ce qu'il y aura à faire de ce côté cy pour la Hongrie (Бонак 30. VI. 1703 — Cygnaeus, 154). Зі свого боку він поручав патра Монмежана (Денеша 7. VIII. 1703 — тамже, 169).

³⁾ Бонак 12. VI. і 3. VII. 1703 — тамже, 128 і 155.

⁴⁾ Il me marque qu'il ne s'est porté à servir, comme il a fait, M. le p ce R. que pour témoigner à V. M., dans une chose de cette importance, le zèle qu'il toujours eu et qu'il aura toujours pour ses intérêts (Бонак 7. VII. 1703 — тамже, 157).

дальші услуги в сім напрямі, дозволяв вербувати військо у своїх маєтностях і т. ин. Очевидно, посол не занехав щиро законко-мітувати бажань і предложень воеводи¹⁾. Ще горячіше поручив королівській увазі неоцінені заслуги Сінявської. Вона також збирала ся післати 200—300 Волохів, або й доставити Татарів, „щоби піддержати в Угрів їх теперішню думку, що Польща буде помагати князеві“²⁾. Сам белзький воевода був куди твердший. Щоб і його взяти, пропонував Бонак своїйму королеви написати ласкаве письмо воеводі і захопити його помагати Уграм. Успіх такого письма — на погляд посла — зовсім певний, при загальній чистилюбности Поляків: „Вони знають, що в. величество писав нераз до небіщика короля й королевої-вдови ще тоді, як він був тільки гетьманом; вони всі мають себе за рівних і думають, що службою в. величеству заслужать собі таких самих ознак прихвильности, яка припала иншим. Як що в. величество запевнить собі воеводу белзького і київського, то навіть хочби й сам король хотів спиняти доставу підмоги Угорщині, сі панове будуть підпомагати навіть против короля; з другого боку, вони такі маючі, якраз при угорській граници, що хоч би польський король і хотів сповняти бажаня в. величества в тім напрямі, то нічого не вийшло б з того, якби вони були тому противні“³⁾. Бонак писав тут правду і Людвик XIV розумів її, сповняючи зараз бажанє посла⁴⁾. Сінявський, коло якого крім посла заходила ся ще його власна жінка а навіть сам кардинал, подав ся тоді: він згодив ся відступити Раков-цієви 200 Волохів за 3-місячну заплату тисячки дукатів, і на дальше заявляв готовість підпомагати Угрів, безкористно, як

¹⁾ Бонак 7 і 24. VII. 1703 (Cugnaeus, 158, 162—163).

²⁾ В Бонаковій депеші сказано: encore 200—300 Valaques, одначе про попередні не знаємо нічого.

³⁾ Ils scavent que V. M. écrivait autrefois au feu Roy de Pol. et à la Reine douarière dans le tems qu'il n'étoit que général. Ils se croyent tous égaux, et ayant servy V. M. ils pensent mériter les mêmes marques de sa bienveillance qu' Elle a voulu accorder à d'autres... Si V. M. s'assure de p. de Beltz et de luy (воеводу київського) quand même le R. de P. voudrait empêcher qu' Elle ne fit passer des secours en Hongrie. ces seigneurs luy en facilliteront les moyens, malgré luy, et ils sont si puissants sur cette frontière que le R. de P. quand il voudrait facilites les desseins de V. M. de ce côté là, ne pourrait pas le faire s'ils s'y opposeront (Бонак 24. VII. і 8. VIII. 1703; — Cugnaeus, 162—163, 182).

⁴⁾ Що Сінявський удостоїв ся ласки, видно з реляції Бонака 22. VIII. 1703 (тамже, 175).

казав — тільки за пенсію французького короля¹⁾. Бонак був добре свідомий величезних видатків свого короля, однак не міг нічого ліпшого видумати, як з огляду на важність справи поручити воєводу пропозицію²⁾. Був се мабуть не лихий інтерес у таких винаймі, бо до Бонака почали зголошувати ся й інші пани, пропонуючи військові відділи, як що французький король „хоче ще робити які виплати на сю справу“³⁾.

Тимчасом наспіли прикази Людовика XIV що до його становища як посла; він мав переїхати в Ельблонн або Іданськ. Перед виїздом хотів однак роздобути грошей для Раковця, бо ані король не прислав, ані пересправи з банкірами не дали нічого. Вн вкінці присидавав Радзейовського і Сінявську позичити йому 30 тис. таларів на протяг трьох місяців; перший дав 15 тис. зол. дукатами, друга — решту. Гроші передав зараз тому Угринови, якого прислав був Берчейні, щоби купити у київського воєводи 400 людей, а решту під їх охороною завезти на Угорщину⁴⁾. Повідомляючи про се свого короля, додав посол остережене: як король заплатить точно обі суми, то збудує собі кредит, так дуже на даліше потрібний; як ні — то на будуще мабуть не знайде його в Польщі ані на сю справу, ані на иншу. Особливо делікатна була справа з кардиналом, який дав гроші, збережені на несподівані випадки, потайки від усіх домашніх⁵⁾. Людовик XIV, очевидно, не міг допустити до упадку свого впливу і зараз велів довги вирівнати⁶⁾. Забезпечивши на най-

¹⁾ Il se chargerait d'envoyer tous les secours qui seraient nécessaires, me faisant insinuer qu'il renoncerait à y rien gagner, ce qui est beaucoup pour un Polonais... si V. M. voulait luy accorder une pension.

²⁾ Бонак 22. VIII. 1703.

³⁾ Бонак 7. VIII. 1703 (Cygnaeus, 170).

⁴⁾ Je suis enfin venu à bout avec bien de peine. M. le Card. m'a avancé 30 m. en ducats d'or et la p-ne s'est chargée du reste. J'ay fait partir aussytôt un Hongrois qui était auprès de moy, pour aller acheter 400 hommes chez le p-n de Kiovie, qui conduiront en Hongrie l'argent qui sera de reste et qu'on fera passer ainsy sûrement (Бонак 7. VIII. 1703 — Cygnaeus, 169; пор. Мém. s. l. af. du Nord та рел. Гоеса 21. VIII. і 4. IX. 1703 у Klopp-а X, 295). З тих грошей 1000 дукатів взяв Сінявський за своїх Волохів. Тут замічу, що Hist. des rév. de Hongrie (I, 163) не зовсім вірно говорить, що ся 30 тис. підмога була без королівського розпорядку на особистий кредит посла; ми знаємо, що король дав дозвіл на позичку.

⁵⁾ Тамже, 169.
⁶⁾ 20. VIII. 1703 асигновано 93 тис. ліврів pour affaires secrètes у Польщі (Legrelle V, 126).

близший час угорську справу, міг Бонак виїхати з Варшави; він переїхав в Оліву¹⁾, полишивши при белзькій воєводині в характері дипломатичного агента Марона²⁾. Однак з Оліви не переставав займатися диверсією за Карпатами і ще довгий час був доставцем грошей і взагалі головним посередником межі Уграми і французьким королем³⁾, доки сей не вислав до Раковця окремого дипломатичного агента. Найбільша користь з Бонакової дипломатичної зручності була та, що він мав великий вплив на кардинала Радзейовського і вмів добувати гроші від сього скупаря; без його кредиту, хто зна, який був би початковий успіх повстання⁴⁾.

Яке становище займав король Август II супротив приготувань Раковця, самого угорського повстання, підпомагання з боку польських панів, заходів французької політики і т. ин.? Як бачили ми з огляду головних хвиль сеї справи в першій половині 1703 р. король стояв більш осторонь, не підпомагаючи ані не спиняючи діяльності Угрів та їх приятелів і протекторів. Підпирати їх — він вже давно зрікся; спиняти ж — був він навіть обов'язаний силою трактату з цїсарем. Однак він нічого поважного не робив у тім напрямі. Причина тому була не тільки в політичній нещирості короля, який не думав віддати ся зовсім цїсареві на услуги й обдумував всякі можливости, а ще більше в політичних обставинах, в котрих він обертав ся. Йому рішучо не вело ся в обох роках 1702 і 1703. Коротко після ратифікованя трактату з цїсарем стоїть Карл XII вже в границях Річипосполитої. В половині мая мусить Август покинути Варшаву перед Шведами; два місяці опісля Карл XII здобуває побіду під Клішовом (де коронне військо майже зраджує свого короля), а далше займає Краків. Польський король збирає, що правда, в серпни „коло генеральне“ під Сандомиром, однак мусить випити повну чашу горечи, яка містила ся в ухвалах прихильної йому шляхти. Серед дальших приготувань (рада вар-

¹⁾ Діпеша з дня 22 серпня писана вже в новім місци побуту, з Варшави отже виїхав посол десь коло 15 т. м.

²⁾ Legrelle V, 130; Cygnaeus, 243.

³⁾ Див. лїст Р—я до нього 2. VIII. 1703 (Thaly III, 23—24) та його реляції 8 і 26. IX. 1703 (Cugn. 182, 190). На його домагання визначив Людвик XIV для Угрів генерала Фієрвілля (12. XI. 1703) та урегулював місячну пенсію для Раковця через Сінявську (15. XI. 1703). Див. Legrelle V, 126.

⁴⁾ Окрім згаданих уже 15 тис. добув він у нього, лишень аж на окреме письмо Людвика XIV, дуже поважну суму — 100 тис. таларів.

шавська у вересні 1702 і мальборська в лютім 1703) та мирових пересправ до решти зриває з Францією (арештоване Ді-Ерона) та попадає в соромний конфлікт із невміру честилюбним примасом. Шведи знов займають Варшаву (поч. цвітня 1703), місяць опісля розбивають знов Августову армію під Пултуском, а далше облягають Торунь. Август скликає надзвичайний сойм до Люблина (19. VI—11. VII) і тут знаходить доволі симпатії серед низшої шляхти, одначе зараз завязуєть ся ворожа йому конфедерація в Великопольщі. В половині падолиста піддаєть ся Торунь, і пляни детронізації, яких уперто держав ся шведський король, ставали все більше можливими... Зрозуміло отже, що серед такої ситуації не багато міг давати позору на наміри і роботу Раковція. Одначе не зовсім. Його живий, повний плянів й ініціативи ум, не міг зовсім бути байдужним на те, що діяло ся під його боком, тим більше, що й інші пригадували йому про се часто.

Протягом 1702 р. поводив себе король супротив Раковція зовсім неґативно. Діставши від нього листа, не дав ніякої відповіді на нього ¹⁾. Аж коли князь виступив зовсім явно і вісти про його приготованя до походу пійшли широко по краю, рішив король таки перекинути нитку знайомости на всякий випадок. Він заговорив з Сінявським про обох угорських панів, а довідавши ся, що були у Львові і вже збирають ся в Угорщину, взяв гетьмана до іабінету, написав лист до князя у формі відповіді на висше згаданий, просив передати його і прихильнувати, щоби лист зараз спалено ²⁾. Очевидно, зміст сього листа був такий, що король не бажав собі його явности, без сумніву

¹⁾ Коли був писаний сей лист, не знати. Штратман у своїм донесеню 12 січня 1702 р. згадує про оф-ргу Раковція через Ді Ерона, одначе його відомости дуже непевні і все спізнєні, тому треба догадувати ся, що князь зробив се в часі свого побуту в Бережанах.

²⁾ В листі белзького воєводи до жінки з 13. VI. 1703, в таборі під Венгровом, читаємо: [Król] o xiązencia y o p. comesa pytał mie, gdzie są; iam odpowiedzał, ze teraz nie wiem, bom sie ia iuz ich zbrygał, ile słyszałem, ze u P. W. Kijowskiego w Lwowie byli, publice, iuz nie tając się, iezdzili. On tedy odpowiedział, ze są we złych rękach, zgubią się. Wziąwszy tedy mie do kabinetu, napisał ten list, który WMMP. odselam, y prosze, zebys z niem posłała Sypra (?), zebogo w tym pilnował, aby po przeczytaniu spalil go. Poselam y drugi, do mnie pisany od króla, gdzie mi oznaymię o rebelliej [w] Węgrzech, ale ten list prosze zatrzymac przy sobie (Рук. бібл. Чарт. № 2516).

прихильний і суперечний з обов'язком прийнятим у трактаті з цїсарем. Князь міг се письмо дістати вже на Угорщині¹⁾. Мабуть відповідю на нього був лист князя з початку липня загального змісту в формі протесту против недавно перед тим виданого засуду смерти, як несправедливого і незаконного, з мотивованем свого воєнного виступи, запевненем пошани для короля і легким натяком на надію від нього²⁾.

¹⁾ Про сей лист згадує й Бонак: Il y a environ un mois que le R. de P. a écrit une tette au pr. de Ragozy. C'est une réponse fort honnête à une lettre qu'il avait reçue de ce prince il y a un an (Cugnaeus 163). Цікаво, що Раковці не згадує про сей лист, хіба що сюди належить згадка в мемуарі про кінець 1703 р.: Le roi Auguste de Pologne m'avoit aussi en ce tems envoyé un officier, sous prétexte de répéter les déserteurs Saxons. Ce prince m'assuroit de son amitié, et me promettoit de ne donner aucun secours à l'empereur contre moi. З оповіданя виходить, що сю подію треба пересунути на 1704 р., бо автор безпосередно перед тим оповідає про подію, будці то 1703 р., яка без сумніву була 1704 р. Хіба приймати тут подвійний блуд у датованю і механічну злуку цілком окремих подій. З поданого низше письма Раковція до короля виходило б, що сього листа дістав на початку липня 1703 р.

²⁾ Лист сей знаходить ся в III т. Шембекового збору в бібл. Чарторийських (№ 448) в такій (оригінальній) формі: Sire, comme je crois que la sentence prononce contre moi le trentieme d' avril passé. contrair aux loix et justice de ma patrie, a souffisemant informé Vostre Majesté de pretendues raisons de mes malheurs, fondé sur le devoir de chaque prince. J'ay asez de hardiesse, Sire, de paroître avant Vostre Majesté, purgé des crimes enormes qu'il estoient faussemant publiés de moy, pour luy rendre tres humblement part des mes entrepris, aux quelles un si injust procedé m'a forcé — a me mettre al la tete des ceux qui touché d'un procedé, si illegetime que rigoureux, ont pris les armes pour le retablissemant de la liberté de leur patrie. Vous sçaves, Sire, depuis longtemps les favorables conionctures que la providence m'a fourni pour cet effect, aussi bien que l'estat malheureux, dans le quel j'ay este obligé de longuir entre des dangers infinis pour n'estre pas surpris de mon juste procedé, fondé sur les fondemens qui lui sons connues et qui me donnoient l'esperence de sa protection royale et agreemant des mes intentions conduites, par le profond respect et veneration de sa sacré personne, joint au desir ardent de fair connoitre a Vostre Majesté l'attachement, avec quel je vis, Sire, de Vostre Majesté le tres humble tres obeissant et tres devoue serviteur — Le prince Rakocy. Au camp deux lieu devant Mukacs a Polena, ce le 9 de juillet 1703. Дата сього листа насуває деякі трудношти. Polena мусить бути с. Поляна над р. Пине, на півн. Сваляви, одначе звідси до Мункачева вдвоє дальше ніж тут подано (4 $\frac{1}{2}$ м.). З дня 8. VII. знаємо один лист Берчейвія (Száz. 1873, 19—21) писаний у „Полянці“, а се була б тільки Лова-Полянка над Боршовою коло

Таке кокетоване Августа з головою угорського повстання, в супереч трактатови, характеристичне для політичних засад того короля і для безпринципности тогочасної дипломатії. При тім усім одначе були й реальні мотиви такого поведження. Король мав причину бути невдоволений своїм союзником, хоч особисто приятелював з цісарським послом. Цісар мав, по трактату, довести до згоди в північній війні, одначе робив се без ніякого успіху. Коли можна говорити про який вплив чужих дипломатів на Карла XII, то не цісарської, а скорше французької, яка тепер пхала його до дальшої війни. Без успіху полишили ся також старання польського короля, щоб цісар, на основі одвіського мира, дав поміч против Шведів¹⁾. Одним словом Август був невдоволений і якраз на весні 1703 р. висловив сей свій настрій Штратманови²⁾. Тут, без сумніву, було жерело кількох ласкавих слів для Раковця.

По битві під Пултуском невдоволене короля ще більше зросло і він почав пускати пробні бальони в бік Франції³⁾. Він рад був почути нові французькі предложеня, які дали б йому більшу користь від союзу з цісарем. До сондованя французького посла уживав він піємонтця Ляняско, якому поручив підсувати евентуальні користи для французького короля: Август міг би піддержувати угорське повстанє, заключити трактат нейтральности з Баварією та видобути з цісарських рук французьких пійманих вояків, з яких один відділ міг би відступити Людвигови XIV для ужитку в Угорщині⁴⁾. Бонак приймав сі інсину-

Уточі, одначе про сю не можна ніяк сказати, що вона „перед“ Мункачевом, і тут Раковці ще не міг зайти. Остаєть ся отже таки перша.

¹⁾ HHSt. A. Pol.

²⁾ Див. Jaroehowski, Dzieje, 261.

³⁾ M. le card. primat me dit hier qu'on luy écrivait de Mariembourg que le R. de P. commençoit à se repentir d'avoir negligé l'alliance de V. M. pour celle de l'Empr., de qui il était mécontent. Il me fit entendre que c'était le R. de P. luy même qui luy faisait écrire (Бонак 7. V. 1703 — Cygn. 137). — Сю зміну потверджували й сенатори (Б. 30. VI. 1703 — тамже, 149).

⁴⁾ Il serait bien difficile de trouver en quoy il pourrait servir V. M.; cependant le c-te L. m'a fait entendre trois choses: la prim-e, la facilité qu'il pourrait donner pour le soutien des affaires d'Hongrie; la sec-e, qu'il pourra faire un traité de neutralité avec M. l'El-r de Bavière et le soutenir dans la diette de l'Empire; et la trois-me, de retirer nos prisonniers des mains des imperiaux, qui luy en offrent présentement 800 qui sont à Francfort... Той відділ, який був у польський коронній армії, мав би бути окремо зорганізований, а янших король

ації доволі скептично, хоч вірив у дійсність зміни¹⁾ та з задоволенням донсав своїй королеві про сі зміни у політичній настрою Августа II, розбираючи евентуальні користи з нового стану річей: одна було б у відкликаню війська з цісарської служби, друга у піддержуваню угорського руху, можливим виключно тільки через Польщу²⁾. Та реальну вартість в цілій сій оферті мала для нього тільки справа французьких воєнків. Зараз по пультуській битві думав він про той відділ полонених Французів, що вже був в руках Августа і „гинув з нужди в однім полку Річипосполитої“³⁾. І французький король приймав скептично сі відомости і не хотів починати з свого боку ніяких кроків, доки саксонські війська борють ся поруч цісарських против Франції. „Як що він не має стілько сили, щоб їх відкликати, нехай зазнає того ярма, яке сам собі вложив входячи в союз з австрійським домом“ — писав він послови⁴⁾.

І дійсно, невдоволене минуло якось скоро, тим більше, що з вїздом Бонака у Іданськ навіть неофіціальні зносини з Францією перервали ся. Штратман до того, доглянувши нові вагання у короля, почав з свого боку дбати про напругу відносин⁵⁾. Виступ Раковція і початки повстання були лихим свідомством його дипломатичної зручності, і тепер треба було направити свою репутацію. Окрім того й Відень напирив на нього. Тут зразу брано повстання зовсім легковажно; перші дрібні побіди над куруцями приспали були увагу. За те дальший швидкий розвій руху, а ще більше пересадні вісти про будім то великі підмоги польські, шведські, татарські й ин. зродили страх у ві-

pensait Vous les rendre pour les faire passer en Hongrie... (Бонак 31. VII. 1703 — Cygn. 167).

¹⁾ Бонак 14. V. 1703 (Тамже, 140).

²⁾ Бонак 30. VI. 1703 (Cygn. 150).

³⁾ Тоді то він почав пересправи через ген. Спарре, чи Карл XII не згоден був би відступити пійманих саксонських воєнків, які під проводом французьких офіцирів післано би в Угорщину, евентуально в Баварію: J'ay proposé au B. Spar de sonder si les Suédois ne voudroient pas s'en défaire en faveur de V. M., qui les faisant conduire par les officiers François qui ont été aussi pris, pourrait les fairé passer ou en Hongrie avec le P. Ragotzky ou en Bavière. До них можна б — на думку посла — додати тих пійманих Французів, що вже були в коронній армії (Бонак 4. V. 1703 — Cygn. 136). Людвк XIV назвав гадку доброю (5. VII. 1703 — тамже, 171), та шведський король відкинув пропозицію (Бонак 22. VIII. 1703 — тамже, 173).

⁴⁾ Відповідь 31. V. і 5. VII. 1703 (Cygn. 149 і 172).

⁵⁾ Бонак 9. VI. 1703 (Cygn. 146).

денських кругах. Рішено поперед усього спинити підмогу Раковцію з Польщі й видано відповідні поручення варшавському послови¹⁾. Він уже при кінці червня хотів зложити протест перед люблинським соймом против давання захисту й помочи Уграм, та очевидно, трохи спізнився, бо Раковці в тім часі був уже на Угорщині²⁾. Так само спізнено виповнене плану, характеристичного для тогочасної віденської політики — усунути Раковцію зі світа скритим способом у Польщі³⁾. Коли знов бачив Штратман, що польські пани заходами французького посла, підпомагають доволі енергічно повстанє, передав таки королеви письменний протест, покликуючи ся на давніші польсько-австрійські трактати, які забороняють давати захист і поміч ворохобникам сеї або тої сторони; домагав ся, „щоби розпочати остре слідство против тих, що в сїм королівстві й вел. князівстві Литовським недавно дозволяли згаданому Раковцію з товаришами мати захист у домах, палатах, замках, землях власних або відданих їм у володіннє, що їх протегували тут, живили,

¹⁾ В письмі воєнної ради віцеканцлера гр. Каввіца (15. X.) читаємо про те: welcher gestalten der Ragoczy vnd Berczeny durch das königreich Hungarn patentes außsträhen laßen, worinnen selbst die ohne deme ganz consternirte landtsinwohner durch anrühmende überkhomung bald schwed. bald pohlnischer hülfsvölkhern in große confusion vnd üblen effect vervrstendten argwohn sezen thuen. Wan nun I. K. M. vnd des publici dienst hoch daran gelegen, auf dißes sehr nachdenckh. Ragoczische vorgeben wohl invigilieren zu lassen, vnd auf was für einen fundament selbstes berüehē, nachzuforschen. Alß wolle er Herr Reichsvicercanzler durch die kay. an beiden könig. höfen, von Schweden vnd Pohlen, subsistierende gesandte hierüber nähere information einzuziehen belieben, vnd da wider verhoffen etwas an der sache seyn solte, die notturfft behörig darwider handeln, gleich wie hingegen, da es keinen grundt hette, solch nachdrückhsambe befelch oder patenten darwider außwürckhen zu lassen, womit man sothanne Ragoczische vnd Berczenische praetexten vernichten vnd dem volkh den wahn daruon benemben möge (HHSt. A. Svec.).

²⁾ L'amb. de l'Empr. a dit qu'il porterait ses plaintes à la République contre ceux qui avaient réfugiés et secouru le prince Rag. Je crois qu'on fera peu d'attention à ces plaintes... (Бонак 30. VI. 1703 — Cygn. 154).

³⁾ Бонак в реляції 22 серпня 1703 згадує, що недавно перед тим приїздив у Варшаву шпiон допитувати ся, де пробуєє князь, подаючи, будїм то приходить від його жінки (Cygn. 175). Як що згадуваний у III гл. плян замордованя Раковція при помочи посла Шірендорфа належить до 1703 р., а не 1702, то можливо, що згадка Бонака належить якраз до сеї справи.

грішми підпомагали й радою підбадьорували; щоби тих, які покажуть ся винними, покарано суворо й примірно, відповідно постановам трактатів і союзів; щоби присилувати тих, які пішли на Угорщину, чи то поодинокі чи з військом, повернути боржій у свої краї, і то протягом означеного часу, та на потім не давати ніякої підмоги, ані в Польщі ані поза границями, ані безпосередно піддержуванем і грішми, а посередно пересланием грошей, амуніції, зброї, живности і т. п.¹⁾ Як бачимо, протест рішучий, звучить як ультиматум, хоч правний його бік зовсім не сильний. *Pacta et foedera*, про які тут мова, не означені ближше, і в дійсности тільки останній трактат з 1702 р. говорив про обопільний обовязок нищити ворохобників, та Річ-посполита не мала формально нічого спільного з тим цісарсько-саксонським укладом. Не знати, чи Штратман думав поважно про слідство й карі на винних, та певно инакше брав справу король Август сповняючи свій обовязок супротив цісара. Він видав універсал, зретаований в рішучих словах, наказуючи, щоби Раковцієві приятелі відкликали свої помічні війська до чотирьох тижнів назад до дому, та „на потім щоби ніхто не зважував ся тому князеві і його прихильникам помагати людьми, чи грішми, чи воєнним матеріалом та удержувати з ним кореспонденцію“, під загрозою кар означених у давніших конституціях на тих, „що нарушають пакти з чужими володарями“²⁾. Універсал сей видрукувано зараз у Відні і розкинено по Угор-

¹⁾ *Memoriale ad seren. regem legati caesaraei 6 sept. 1703* (Zaluski III, 543 - 545).

²⁾ *Litterae universales ad civitates limitaneas, Varsaviae, die 9. sept. 1703* (Zaluski III, 545). — Один з оригіналів у віденським воєнним архіві (КА. Ехр. 1703, XI, № 340); тамже кілька копій і друкованих примірників (лат. і пол.) з хибною датою 8 вер. (КА. Ехр. 1703, IX, № 523; Reg. 1703, 12. XI, № 226 і 22. XI, № 475). Універсал підписаний, окрім короля, Казимиром Сарнецьким, витебським хорунжим. — Про сей універсал писала надв. канцелярія, до воєнної ради 9. XI. 1703: *Es habe der kays. botschafter in Poln H. gr. v. Strattman berichtet, wasgestalten auf sein der hungarischen rebellen halber I. K. M. in Poln übergebenes memorial in der polnischen cantzley die universalia expediret und von selbiger orth ihme die von dem könig selbst unterschriebene und mit dem grossen insigl. gefertigte exemplaria theils in lateinischer. theils in polnischer sprach zu dem ende zugestellt worden, damit I. Kay. M. solche ebenfalls in Hungarn gehöriger orten publiciren lassen können, wie selbige in Poln, absonderlich auf den hungarischen gräntzen albereit publiciret worden seind.*

щині на доказ, що вісти, ширені повстанцями про велику підмогу в Польщі, фальшиві¹⁾, а ще перед тим видано угорським командантам наказ, щоби всіх польських учасників повстання імали і пересилали у твердині²⁾. Та польський король з свого боку про виконанє погроз не думав, а якби й хотів, не мав би до того сили. Всю нещирість його видно найкраще з того, що одночасно з виданєм універсала продав він белзькій воеводині дві тисячки мушкетів, знаючи дуже добре, що вона купує їх для Раковця³⁾. З другого боку, три місяці опісля, саксонсько-польський посол у Відні говорив, що король готов під певними умовами дати цісареві військову підмогу против угорських ворохобників⁴⁾. Знайшли ся навіть і пани польські, що предклали також свої оферти против Угрів⁵⁾.

Се нове зближенє Августа до цісаря треба пояснити тільки бажанєм за всяку ціну здобути поміч против Карла XII, якого задобрити не було на разі ніякого вигляду; се той самий мотив, що звязував польського короля з царем і саме тепер приносив новий союз з ним (12 жовтня). Правда, з одного і другого союзника сама Польща не могла мати хісна, одначе Август, притиснений з усіх боків, все ще носив у запасі давний плян — поділу Польщі, задобреня її коштом сусідів, а за тим її перестрою. Як раз в осени сього року виринає ся справа, саксон-

¹⁾ An alle commendanten in Hungarn. Es habe sich der Ragozi und Berzeni, wie auch einige andre ihre adhaerenten in ihrem ausgesprengten patenten neben andern geruembt, daß sie eine grosse assistenz aus dem königreich Polen, auch eine namhafte miliz von selbiger nation bereits bei sich hätten, dahero I. K. M. in Polen scharfe inhibitionen ausfertigen und publiciren lassen (KA. Reg. 1703, XI, №№ 226, 475).

²⁾ Наказ видано 27. IX. 1703 (KA. Exp. 1703, IX, № 523).

³⁾ Dans le tems qu'il publié ses universaux il vend luy même à la pal-e de Beltz deux mille mousquets, qu'il scait bien qu'elle n'achete que pour faire passer en Hongrie (Бонак 26. IX. 1703 — Cygn. 190).

⁴⁾ Whitworths 26. XII. 1703 говорить про 3 полки кінноти (Arch. Rák. 2, I, № 51). — Цісарська резолюція 16. XII. 1703 поручала Кавніцови розпочати через Штратмана пересправи що до предложених в Польщі 1 батальйону піхоти і 2 тис. кінноти (KA. Registr. 1703, XII, № 312). Справа не дійшла до бажаного результату.

⁵⁾ Був се сам коронний гетьман Любомирський, що через звісного нам Шірендорфа заявив охоту за гроші відступити відділ війська против Угрів (KA. Exp. 1703, XII, №№ 402, 403; Reg. 1703, 16. XII. № 312). І ся справа покінчила ся нічим.

ська дипломатія почала підготовляти поле під *grand dessein*¹⁾. Отже тут також треба шукати мотивів найновішого австрофільського курсу політики Августа.

Провідникам угорського повстання прийшло отже знов розчарувати ся що до „прихильности“ польського короля. Та на їх щастє вони тепер не дуже бояли ся наслідками розвіяння популярного погляду про визначну підмогу з Польщі. По повороті Берчейнія справи пішли зовсім инакше. Омиваючи Мункачево перебив ся Раковці лісами й горами в половині липня в надтисянські околиці, щоби зблизити ся до саболчеської та гайдудької дрібної шляхти, яка відразу заявила ся за ним. Слабі кріпости, маленьке число цісарського війська, непорадність командантів та шлендриян і нерозумінне ситуації у центрального правительства були найкращими союзниками повстання. Міста піддавали ся одні по других, людність признавала над собою зверхність Раковція так скоро, що у віденських кругах появил ся перестрах на місце легковаженя. Тоді попробувано злагодити податковий тягар, але проголошене відповідного декрету не принесло бажаного успокоєня. він прийшов запізно (в жовтні) та викликав переконанє про велику слабість правительства. До кінця 1703 р. повстаннє обіймили майже всю північно-східню Угорщину і тільки більші кріпости, як Сатмар, Мункачево, Унівар, Кошиці, держали ся ще; виминаючи кріпости Раковцієва армія досягла до самої моравської й австрійської границі²⁾. Сей скорий успіх, про який доносив Раковці з очевидним вдоволенєм французькому королеви, був з одного боку ознакою слабости габсбурьського правління у Угорщині а ширини опозиційного настрою серед людности, та з другого боку ховав у собі велику небезпеку для управи повстання — незвичайну трудність удержати раз зайняті околиці. Некорисні географічні умови і звязані з тим стратегічні труднощі були й остали Ахилевої пятою Раковцієвого підприємства, без огляду на здатність його проводу.

Протягом другої половини 1703 р. зайшла одна важна зміна в таборі повстанців. Як сказано, з початку характер повстаня, против волі ватажків, був наскрізь соціальный; до нього горнули ся найбільше маси селянства, міського поспільства

¹⁾ Про сі впливи див. Droyen IV/1, 278; Theiner, *Monuments hist.* CCCVI; пор. Jarochoowski, *Dzieje* II, 208, 226, 390.

²⁾ Про хід воєнних подій диви Thaly, *Bercsenyi* III; тогож *Ocskay L.*; *Márki* I, 264—303; *Acsady*, 545...; *Szalay* VI; *Fessler* IV; *Feldzüge Eug. v. S.* V.

і шляхотської дрібноти. Висна шляхта держала ся не тільки осторонь, але й дивила ворожо на новий рух та щиро віддавала себе в опіку цісарській влади. В осени одначе бачимо, що й панове починають переходити на бік повстаня. Причини того були ріжні. Несподіване поводжене руху й очевидна слабкість цісарської влади розбудили на ново придавлені сепаратистичні вмаганя маґнатів-автономістів; сподівані репресії з боку Раковція та пересадні понятя про заграничну поміч велили шукати зближеня з повстанем; вкінци найважнійше — страх перед соціалним характером руху подиктував маґнатам доконечну потребу паралізувати сей немилий характер переходом на бік повстаня, щоби замість соціального надати йому національно-політичний напрямок. Зразу переходили поодинокі маґнати та коли на велике здивуванє до Раковція пристав один з найбогатших панів, сатмарський наджупан Каролі, погромник перших Раковцієвих ватаг, зражений непривітним становищем віденських кругів — тоді перехід став загальний, що всьому рухови надав переважний шляхотсько-політичний характер. Са зміна мала далекосяглі наслідки, підриваючи дотеперішні основи повстаня та примушуючи його провідників безнастанно глядати підмоги за границею і нею тільки жити. Одночасно з сею зміною проявили ся й перші національні конфлікти: Волохи й Серби виступили против повстаня і вказали тим способом австрійському урядови один із шляхів підтинати небезпечний рух.

Та се ще не скоро прийшло. Австрійський уряд ще довгий час зазнавав неповоджень. Хід повстаня почав щораз більше комплікувати ся з загальною європейською ситуацією, з великими воєнними акціями того часу, на півночи й полудни. Раковці серед того розвинув широку дипломатичну діяльність, щоби піддержати свої зусилля на Угорщині й удержати раз здобуті становища. Подрібний огляд розвою воєнних подій на Угорщині не входить у програму сеї праці, будемо тільки підчеркувати головні фази державно-політичних відносин Угорщини; так само будемо обмежувати представлене й освітлене звязей угорської справи з иншими європейськими державами до самої Польщі і до тих подій, які тісно вязали ся з політичною ситуацією Річипосполитої.

IV

B.

IV
И-61793/2 пр.

С. ТОМАШІВСЬКИЙ.

УГОРЩИНА І ПОЛЬЩА

НА ПОЧАТКУ ХVІІІ В.

2

ЛЬВІВ, 1909. [1913]

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського